

TEMIDA

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 1, godina 16, Mart 2013.

Tema broja

ŽRTVE I SAVREMENI DRUŠTVENI KONTEKST:
TEORIJA, PRAKSA I AKTIVIZAM

Izdaju:

© Vikičimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

*Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje
ili preštampavanje bez dozvole izdavača*

Adresa redakcije:

Vikičimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 630 3022, e-mail: vds@eunet.rs

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, dr Slobodan Savić, dr Slobodanka Konstantinović-Vilić,
dr Slađana Jovanović, dr Saša Mijalković, dr Mirjana Dokmanović, dr Biljana Simeunović-Patić,
dr Joanna Shepland (Engleska), dr Alenka Šelih (Slovenija), dr Gorazd Meško (Slovenija),
dr Nina Peršak (Belgija), dr Robert Peacock (Južna Afrika), dr Sandra Walklate (Engleska),
dr Robert Elias (SAD), dr Ivo Aertsen (Belgija), dr Stephan Parmentier (Belgija),
dr Jaishankar Karuppannan (Indija), dr Jan van Dijk (Holandija), dr Gail Mason (Australija),
dr Estela Valverde (Australija), dr Michael Humphrey (Australija),
dr Brandon Hamber (Severna Irska), dr Almir Maljević (Bosna i Hercegovina),
dr Basia Spalek (Engleska), dr Christa Pelikan (Austrija), dr Antony Pemberton (Holandija),
mr Ruth Jamieson (Severna Irska).

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Dušan Cotić,
dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Nemačka, Japan) i dr Marc Groenhuijsen (Holandija)

Glavna i odgovorna urednica

dr Vesna Nikolić-Ristanović

Zamenica glavne i odgovorne urednice/urednica teme broja:

dr Sanja Čopić

Sekretar redakcije:

Nikola Petrović

Tehnička urednica:

Jasmina Nikolić

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, dr Jelena Srna, dr Nevena Petrušić, dr Ivana Stevanović,
dr Đorđe Alempijević, dr Sanja Čopić, mr Ljiljana Stevković, Nikola M. Petrović,
dr Oliver Bačanović (Makedonija), dr Jo-Ann Wemmers (Kanada), dr Sanja Milivojević (Australija)

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga:

Tatjana Stojković

UDK

343.98

ISSN

1450-6637

Tiraž:

500 primeraka

Štampa:

„Prometej”

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Tema broja

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

ČLANCI

Iskustvo i uvid preživelih koji su bili uključeni u restorativni sastanak sa svojim napadačima <i>Nadia Wager</i>	11
Obilježja spola i roda u Kaznenom zakonu Republike Hrvatske s posebnim osvrtom na kaznena djela silovanja i nasilničkog ponašanja u obitelji <i>Marissabell Škorić</i>	33
Žrtve „privatnih“ zločina i primena ljudskih prava u međuljudskim odnosima <i>Axelle Reiter</i>	55
Žrtve vršnjačkog nasilja <i>Zorica Mršević</i>	71
Deca uključena u život ili rad na ulici kao žrtve iskorišćavanja i zloupotreba <i>Ivana Stevanović</i>	93
Eколоška krivična dela – zločini bez žrtve? <i>Ana Batrićević</i>	113
Osobe sa invaliditetom kao žrtve diskriminacije u vezi sa zapošljavanjem – stanje i perspektive <i>Nataša Tanjević</i> <i>Filip Mirić</i>	133
Viktimizacija proganjanjem putem interneta <i>Vida Vilić</i>	151
PRIKAZI KONFERENCIJA	
Dvanaesta konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju „Kriminologija u 21. veku: neophodna ravnoteža između slobode i sigurnosti“ <i>Ljiljana Stevković</i> <i>Sanja Ćopić</i>	163

PRIKAZI KNJIGA

A. Šelih, A. Završnik (ur.) Kriminalitet i tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi <i>Ljiljana Stevković</i>	173
Lj. Kovačević, M. Perković, S. Zajović (ur.) Ženski sud: feministički pristup pravdi <i>Danijela Barjaktarović</i>	179

Theme

Victims and contemporary social context: theory, practice, and activism

SPECIAL ISSUE ARTICLES

The experience and insight of survivors who have engaged in a restorative justice meeting with their assailant	
<i>Nadia Wager</i>	11
Sex and Gender Characteristics in the Criminal Code of the Republic of Croatia with special reference to the criminal offences of rape and domestic violence	
<i>Marissabell Škorić</i>	33
Victims of 'private' crimes and application of human rights in interpersonal relations	
<i>Axelle Reiter</i>	55
Victims of peer violence	
<i>Zorica Mršević</i>	71
Children involved in the life and work on the streets as victims of exploitation and abuse	
<i>Ivana Stevanović</i>	93
Environmental criminal offences – victimless crimes?	
<i>Ana Batrićević</i>	113
Suppression of discrimination against people with disabilities in the field of labor and employment – situation and prospects	
<i>Nataša Tanjević Filip Mirić</i>	133
Cyberstalking victimization	
<i>Vida Vilić</i>	151
CONFERENCE REVIEWS	
XII Conference of the European Society of Criminology „Criminology in the 21st Century: a Necessary Balance Between Freedom and Security“	
<i>Ljiljana Stevković Sanja Čopić</i>	163

BOOK REVIEWS

- A. Šelih, A. Završnik (eds.)
**Crime and transition in Central
and Eastern Europe**
Ljiljana Stevković 173
- Lj. Kovačević, M. Perković, S. Zajović (eds.)
Women's Tribunals: a feminist approach to justice
Danijela Barjaktarović 179

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

Treća godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije *Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam* održana je 22. i 23. novembra 2012. godine u Beogradu. Konferencija je imala za cilj da okupi stručnjake/stručnjakinje, istraživače/istraživačice i aktiviste/aktivistkinje, koji se iz perspektive različitih disciplina, teorijski i praktično, bave problemima žrtava, posebno u pogledu ostvarivanja njihovih prava u savremenom društvenom kontekstu, kao i da omogući konstruktivnu diskusiju, sveobuhvatnu razmenu i povezivanje različitih iskustava i znanja. Konferencija je okupila preko 80 učesnika iz zemlje, regionala (Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije), zemalja zapadne Evrope (Velike Britanije, Holandije, Nemačke, Italije, Švajcarske, Italije, Češke Republike, Belgije, Austrije) i Izraela. Nakon svečanog otvaranja i dodelje nagrada Viktimološkog društva Srbije¹, usledio je radni deo konferencije, koji se odvijao kroz plenarne i tematske sesije, radionice i poster prezentacije.²

Prva plenarna sesija bila je posvećena položaju žrtava kriminaliteta u savremenom društvu iz ugla uloge međunarodnih organizacija i značaja koje imaju ankete o viktimizaciji. O potrebi za redovnim sprovođenjem anketa o viktimizaciji u zemljama u tranziciji govorio je dr Jan van Dijk, profesor i programski direktor Odseka za viktimalogiju i bezbednost na Međunarodnom viktimoškom institutu INTERVICT na Univerzitetu Tilburg u Holandiji i jedan od utemeljivača Međunarodne ankete o viktimizaciji. Polazeći od toga da zvanični statistički podaci o broju registrovanih krivičnih dela ne reflektuju stvarni

¹ Viktimološko društvo Srbije je 2009. godine ustanovilo tri nagrade: Nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava, Nagrada za doprinos razvoju nekonfliktnog i sveobuhvatnog pristupa bavljenju ratom i ratnim zločinima „Treći put“ i Nagrada talentovanom mlađom istraživaču/istraživačici, koje se dodeljuju svake godine.

² Izlaganja je imalo 36 izlagača/izlagačica, od čega 19 iz Srbije i 17 iz inostranstva. Apstrakti radova dostupni su <http://www.vds.org.rs/konferencije.htm>.

obim i trendove kriminaliteta, prof. van Dijk je istakao da redovno sprovođenje anketa o viktimizaciji omogućava praćenje trendova kriminaliteta, straha od kriminaliteta i ocenu rada policije. To, pak, doprinosi kreiranju kriminalne politike koja se zasniva na činjenicama, što je pretpostavka njene efikasnosti. Dr Carol Hagemann-White, profesorka emerita i rukovoditeljka Odseka za teoriju obrazovanja i studije roda na Univerzitetu Osnabrück u Nemačkoj, govorila je o uticaju koji *Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, koju je Srbija potpisala aprila 2012. godine, ima na kreiranje državne politike i prakse u cilju sprečavanja svih vidova rodno baziranog nasilja i obezbeđivanja odgovarajuće zaštite žrtvama.

Tema druge plenarne sesije bila je položaj žrtava kriminaliteta iz ugla teorije, prakse i istraživanja. Prof. dr Natti Ronel sa Bar-Ilan Univerziteta iz Izraela govorio je o konceptu pozitivne viktimalogije, koja počiva na shvatanju da pozitivne komponente mogu da imaju jak isceljujući efekat, pa mogu da pomognu u prevazilaženju posledica viktimalizacije. Utoliko, pozitivna viktimalogija ima za cilj pružanje pomoći žrtvama, članovima njihovih porodica, praktičarima koji rade sa žrtvama, pa čak i učincicima. Kao neke od primera primene pozitivne viktimalogije u krivičnopravnom sistemu on je naveo praksu restorativne pravde i fer postupanje prema žrtvama. O značaju podrške žrtvama kriminaliteta govorila je i Ilse Van de Walle, međunarodna trenerica i konsultantkinja iz Belgije. Na osnovu svog bogatog iskustva u radu sa mlađima kao žrtvama kriminaliteta, ona je ukazala na potrebe koje imaju mlađi nakon preživljene viktimalizacije i na to kako im pružiti pomoći i podršku. Prof. dr Oliver Bačanović sa Fakulteta za bezbednost iz Skoplja (Makedonija) je ukazao na položaj žrtava u makedonskom krivičnom zakonodavstvu, kritički se osvrćući na neka rešenja koja, prema njegovom mišljenju, pogoršavaju položaj žrtve, što nije u skladu sa stremljenjima na međunarodnom i evropskom nivou. Na kraju ove sesije, doc. dr Almir Maljević sa Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) izneo je neke od rezultata međunarodne studije maloletničke delinkvencije primenom metode samoprijavljivanja, koja je sprovedena u BiH, ukazujući na strukturu maloletničke delinkvencije u ovoj zemlji.

Treća plenarna sesija bila je posvećena žrtvama i institucijama. Dr Michael Platzer iz Naučnog saveta Ujedinjenih nacija (Austrija) izneo je rezultate istraživanja koje je, primenom anekete o viktimalizaciji, sprovedeno u pritvoru za maloletnike u dva grada u Austriji, kako bi se došlo do saznanja o tome ko su deca migranti u pritvoru i iz kakvog socio-ekonomskog miljea dolaze, te šta utiče na

njihovo kriminalno ponašanje, što bi trebalo da pomogne u osmišljavanju programa prevencije. Prof. dr Branko Lobnikar sa Fakulteta za krivično pravo i bezbednost Univerziteta u Mariboru (Slovenija) prezentovao je rezultate istraživanja o zadovoljstvu žrtava nasilja u porodici reakcijom i radom državnih organa i nevladinih organizacija u slučaju kada im prijave nasilje ili se obrate za pomoć. Posebno je istaknuta praktična dimenzija ovog istraživanja u smislu da rezultati do koji se došlo mogu da se koriste za poboljšanje mreže službi za podršku žrtvama u Sloveniji. Anastasija Lukash sa Instituta za kriminologiju Univerziteta u Cirihu (Švajcarska) je ukazala na ključne izazove međunarodne studije maloletničke delinkvencije primenom metode samoprijavljanja i na moguće načine za njihovo prevazilaženje. Ovo se čini posebno važnim ako se ima na umu činjenica da je ove godine Srbija uključena u treći krug ove međunarodne studije³. Na kraju, dr Nadia Wager sa Fakulteta zdravstvenih i društvenih nauka Bedforšir Univerziteta iz Velike Britanije govorila je o argumentima za i protiv primene restorativne pravde u slučajevima seksualnog nasilja.

U okviru četvrte plenarne sesije govorilo se o žrtvama nasilja u porodici i seksualnog nasilja. Prof. dr Nevena Petrušić i prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu iznеле su rezultate istraživanja sudske prakse, koje je sprovedeno 2012. godine, s ciljem da se dođe do saznanja o delotvornosti i efikasnosti postupka za sudsку zaštitu i ostvarivanje prava deteta na zakonsko izdražavanje. Dr Axelle Reiter sa Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Veroni i Evropskog univerzitetskog instituta u Firenci (Italija) je u svom izlaganju kritički preispitivala mogućnosti neposredne primene međunarodnog prava i poštovanja ljudskih prava u slučaju „privatnih“ krivičnih dela, posebno nasilja nad ženama i decom. Najzad, prof. dr Cristina Cabras sa Odseka za pedagogiju, psihologiju, filozofiju Univerziteta u Kaljariju (Italija) je iznela rezultate istraživanja veze između viktimizacije i kriminalizacije, odnosno veze između indikatora pretrpljenog i izvršenog nasilja i veze između strategije prevladavanja i frekvencije pretrpljenog nasilja.

U okviru tematskih sesija, pažnja je bila posvećena temama kao što su: žene žrtve nasilja, posebno nasilja u porodici, seksualnog nasilja i trgovine ljudima, deca kao žrtve nasilja, s posebnim fokusom na vršnjačko nasilje i decu koja žive i/ili rade na ulici, položaj žrtve u krivičnom postupku, zaštita žrtava i uloga institucija, nezavisnih tela i nevladinih organizacija u pružanju zaštite

³ Nacionalna koordinatorka Međunarodne studije maloletničke delinkvencije primenom metode samoprijavljanja (ISRD3) je prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

žrtvama, diskriminacija, s posebnim fokusom na diskriminaciju osoba s invaliditetom na tržištu rada, viktimizacija putem interneta, viktimogeni i kriminojeni faktori i prevencija viktimizacije i slično.

Posebnu pažnju tokom konferencije privukla je radionica pod nazivom *Nasilje u porodici i sudska praksa u Srbiji: prezentacija i diskusija rezultata istraživanja*. Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, direktorka VDS i redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu je iznela rezultate pilot istraživanja praćenja primene zakonskih rešenja o nasilju u porodici u Srbiji⁴, dok je Vanja Macanović iz Autonomnog ženskog centra prezentovala rezultate istraživanja o krivičnopravnom odgovoru na nasilje u porodici u Vojvodini. To je poslužilo kao osnov za diskusiju koja je usledila o problemima, nedostacima i mogućim načinima njihovog prevazilaženja u praksi. I na ovoj konferenciji su poster prezentacije bile prostor da svoje radove i aktivnosti predstave studenti, volonteri VDS i nevladine organizacije.

Kako je moglo da se čuje tokom konferencije, puno toga je urađeno na planu poboljšanja položaja žrtava, posebno kada su u pitanju zakonska rešenja. Pa ipak, Srbiji predstoji niz koraka usmerenih na dalje unapređenje zakonodavstva o žrtvama i harmonizaciju sa međunarodnim i evropskim standardima. Neophodnim se čini i preduzimanje mera koje bi trebalo da osiguraju da žrtve kriminaliteta, rata i drugih oblika stradanja budu prepoznate i priznate, da se prema njima odnosi na jednak način, bez diskriminacije, s uvažavanjem i poštovanjem, da mogu da ostvare svoja prava u praksi i da dobiju potrebnu pomoć, podršku i zaštitu. Na to posebno upućuje *Direktiva EU o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta*, koja je usvojena 2012. godine. Uz to, potrebno je preispitati savremene društvene odgovore na kriminalitet sa stanovišta njihove efikasnosti i posledica na žrtve, kako bi se videlo da li postojeća kriminalna politika i politika zaštite žrtava zista vode zaštiti žrtava ili ih dodatno povređuju.

U ovom broju naučnog časopisa *Temida*, objavljujemo deo radova prezentovanih na Trećoj godišnjoj konferenciji Viktimološkog društva Srbije. Radovi se bave sledećim pitanjima: mogućnosti primene restorativne pravde u odgovoru na seksualno nasilje, zaštita žrtava rodno baziranog nasilja, žrtve vršnjačkog nasilja, deca uključena u život ili rad na ulici kao žrtve iskorišćava-

⁴ Studija prof. dr Vesne Nikolić-Ristanović *Praćenje primene zakonskih rešenja o nasilju u porodici u Srbiji: nalazi pilot istraživanja* dostupna je u elektronskom obliku na internet stranici Viktimološkog društva Srbije www.vds.org.rs.

nja i zloupotreba, ekološka krivična dela, diskriminacija osoba s invaliditetom na tržištu rada i viktimizacija proganjanjem putem interneta.

Na kraju, prilika je da se najavi i Četvrta godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije pod nazivom *Žrtve i savremeni odgovori na kriminalitet: između zaštite i zloupotrebe*, koja će se održati 28. i 29. novembra 2013. godine u Beogradu. Više informacija o Konferenciji može se naći na internet stranici Viktimološkog društva Srbije www.vds.org.rs.

Dr Sanja Ćopić

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 11-32

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301011W

Pregledni rad

The experience and insight of survivors who have engaged in a restorative justice meeting with their assailant

NADIA WAGER*

This review study explores the experiences of survivors of sexual violence who engaged in a restorative justice (RJ) meeting with their assailant to ascertain whether the process contributes to, or further compounds, their recovery. This paper forms a small part of a more extensive scoping review employing Arksey and O'Malley's (2002) framework. The search was confined to articles/reports published in English. Initially, 58 sources were identified as suitable for inclusion and each of these sources were then scrutinised to identify accounts of survivors of sexual violence who have taken part in RJ initiatives that have involved a face-to-face meeting with the assailant. This revealed 10 applicable cases, from across four different countries. The findings suggest that under certain circumstances survivors of sexual violence might receive significant benefit from participating in RJ. The specific conditions under which the benefits appear to be forthcoming and areas for future research are discussed.

Keywords: Restorative justice; conference; mediation; sexual victimisation; survivors of sexual assault

Introduction

The impetus for this paper comes from the growing realisation of the unrelenting harm that is bestowed upon many survivors of sexual violence who enter the criminal justice system (CJS) in the aftermath of their victimisation. Examination of survivors' experiences of progression through, and often eviction or withdrawal from, the CJS indicates that justice, let alone

* Dr Nadia M. Wager is a Principle Lecturer in Psychology at the University of Bedfordshire (UK). Email: nadia.wager@beds.ac.uk

the potential for healing, are often unlikely to be forthcoming from this arena. Indeed, the practices and processes inherent in the prosecution journey are more likely to exacerbate than ameliorate the resultant sense of injustice and violation, and psychological harm following a sexual assault (e.g. Campbell, Sefl, Barnes, Ahrens, Wasco, Zaragoza-Diesfeld, 1999; Herman, 2005; Orth, Maercker, 2004). Sadly, this has been exemplified at the time of completing this paper, by the suicide of survivor Frances Andrade just days after facing a hostile cross-examination in a trial relating to historic sexual abuse (BBC, 9th February, 2013). Some claim that this experience is like a 'second rape' (Campbell, Dworkin, Cabral, 2009) and refer to this experience as 'secondary victimisation' (Fattah, 1997; Koss, 2000). It is apparent that such secondary victimisation has not been alleviated by the numerous well-intentioned policy and practice developments that have taken place over the past 20-30 years in the UK and elsewhere in the western world (Temkin, 2000).

Such developments in the UK include, but are not limited to the following: The legal recognition of marital rape in 1991 and male rape in 1994; both of which served to increase the numbers of officially recognised victims. The Sexual Offences Act (2003) also had potential to increase the number of recognised victims of serious sexual offences through the expansion of the definition of rape to include penetration of the mouth and anus and to acknowledge penetration with an object as a serious sexual crime. The introduction of the Victims' Charter in 1996 and the associated 'special measures' this permitted in relation to vulnerable and intimidated witnesses to ease the process of, and prevent secondary victimisation when, testifying in court (e.g. the use of screens in court to restrict direct confrontation between the survivor and the defendant). Similarly, the Youth Justice and Criminal Evidence Act 1999 removed both the defendant's right to personally cross-examine the survivor in court and imposed restrictions on the defense counsel's ability to use the survivor's prior sexual history as evidence to discredit his/her testimony. Whilst space here does not permit an individual evaluation of each of these measures, there is evidence, in the form of the widening justice gap (Kelly, Lovett, Regan, 2005), to suggest that even in combination these measures have not had a positive impact on the likelihood of survivors gaining justice or the reduction in risk for secondary victimisation.

Whilst the laudable additions to the legally defined categories of sexual assault victims and the advancements in the police response to individuals reporting sexual assault over the last 30 years have resulted in many more

survivors choosing to officially report, this has not equated with an increase in the proportion of survivors gaining justice. The evidence indicates that this increased trend in reporting has not been matched by an equivalent increase in the number of convictions. In fact, there has been a dramatic decline in the proportion of reports that lead to a successful conviction (Daly, Bouhours, 2010; Kelly et al., 2005). This finding is even more alarming when one considers that even in the mid to late 1990s the rate of conviction for sexual assault was the lowest for all serious crimes (Phillips, Brown, 1998) and the rate of attrition in cases of sexual assault far exceeded that of at least fifteen other crimes (Roberts, 1996). This is despite the identity of the perpetrator of a sexual assault being typically known and not needing to be discovered through police investigation, as with many other crimes. In fact, in 2009 Burman reported that the UK had one of the lowest conviction rates for sexual crimes in Europe.

In light of such failure, despite a plethora of developments, some have suggested that it is time to consider alternative solutions. One such solution is restorative justice (RJ) or more inclusively, the use of restorative practices, particularly in the form of a face-to-face meeting between the survivor and the offender, and possibly their supporters. According to Marshall (1996), the defining feature of an restorative justice initiative is the potential it holds for the survivor to be involved in the decision-making process when constructing an agreement as to how the offender will repair the harm done to them.

RJ, as a response to sexual violence, may be used as an alternative to the adversarial justice system, whereby sexual violence cases could be diverted from the traditional justice system and referred to an RJ system, or as an adjunct (run in parallel) to the traditional system. When used as an adjunct, it appears that there are a number of different opportunities for conferencing to occur; as a diversion from court, pre, or post-sentencing or pre-prison release. This would therefore permit victims a greater sense of choice as to when they could potentially meet with their offender.

However, the notion of the applicability of RJ to sexual offences is a highly contested debate; with strong views being expressed in both support and in opposition to the notion. Due to the perceived ethical concerns voiced by those in opposition to the application of RJ there is a paucity of randomised-controlled trials, or other rigorously designed evaluation studies investigating the impact of RJ on either victims or offenders of sexual violence. Consequently, it is unclear what evidence is used to support the different claims and it has been argued that the debate has proliferated in an 'empirical vacuum'

(McGlynn, Westmarland, Godden, 2012). Furthermore, the debate has largely been between a variety of academics and practitioners, who whilst they may feel they are serving the interests of survivors, may not indeed be expressing the views of survivors themselves; a common phenomenon in issues related to gendered-violence (Ronel, 2012). Whilst the desire to protect survivors of sexual violence from further harm is commendable, it is objectionable that such concern may serve to perpetuate the view of survivors as being weak, vulnerable and lacking capacity to speak and decide for themselves. Thus, it is the intention of this paper is to review 10 publically available accounts of survivor's experiences of taking part in a RJ conference in order present an insight into survivors' perspectives. Additionally, the arguments inherent in the debate are examined and suggestions future research offered.

Method

This paper is drawn from a scoping study conducted using Arksey and O'Malley's (2002) six stage framework. Whilst there is no single unified definition of a scoping study, in this instance Davis, Drey and Gould's (2009) definition is deemed sympathetic to the current research intentions. They state that a: 'scoping review involves the synthesis and analysis of a wide range of research and non-research material to provide greater conceptual clarity about a specific topic or field of evidence (p.386).' In the context of the current study the appeal of the scoping methodology is its flexibility which permits the inclusion of non-empirical literature into the review process (Levac, Colquhoun, O'Brien, 2010), since there were relatively few empirical studies addressing this research question. The search terms used were: sexual assault or sexual abuse or sexual violence or sexual offend* or gendered violence or child sexual abuse or serious violence or severe violence and restorative justice or conferencing or victim-offender mediation or victim-offender dialogue. The following electronic databases were utilised in the search: SoCIIndex, Google, Google Scholar, PsychInfo, Sage Criminology Collection, Psychological and Behavioural Sciences Collection and PubMed. No limits were placed on the search with regards to year of publication since the use of restorative justice in any context has been only recently introduced into Western societies. However, the earliest paper identified was published in 1998 and the data collection was completed at the end of June 2012. The

search was confined to articles/ reports etc. published in the English language. The reference lists of articles were searched to identify other sources for inclusion. Initial reading of titles and abstracts identified 58 publications, which included 10 victims' accounts, which were suitable for inclusion.

Objective one: Consideration of the arguments for and against the applicability of RJ

The range of arguments proffered by the proponents of the applicability of RJ conferencing to sexual violence cases include benefits that might be evident when RJ is offered as an alternative to adversarial justice and those that might also be evident when RJ is used an adjunct. In both instances, the survivor is believed to be given a more central role in the justice process, which could serve to rectify, or at least not replicate, the disempowerment experienced during the assault (McGlynn et al., 2012). Where RJ is used as an adjunct, it has been suggested that the process will address survivors' needs that are left unmet by, or go some way to ameliorate the harm done by the secondary victimisation arising from engagement with, the adversarial system. Such arguments include that it would permit the victim to tell their story, in their own words and without interruption; a feature which is negated in the adversarial system, but which is so often desired by survivors. They contend that RJ could extend the potential for justice and healing to a wider array of victims than are currently served by the adversarial system. For instance, cases deemed unlikely to result in a conviction and thus dropped by the Crown Prosecution Service and the families/partners and friends of survivors and perpetrators who may feel equally harmed by the offence. An RJ has potential to publically validate the victims' experience and provide assurances and recognition that they are not to blame for the assault. This is believed to be particularly pertinent in cases of sibling perpetrated child sexual abuse (McNevin, 2010), where the RJ process permits not only the victim, but also their parents to develop an appreciation of how the offending family member manipulated, coerced and maintained the secrecy of the victim. This can aid the parents to appropriately apportion blame and responsibility, and also this knowledge can inform their future efforts aimed at creating a safe environment for their children. Additionally, RJ more generally is believed to focus more on subjective, rather than legal, conceptualisations

of crime; thus fostering a more holistic understanding of the offense, rather than one confined to legal relevancies (Curtis-Fawley, Daly, 2005; McGlynn et al., 2012). This fact may facilitate the condemning the violence in ways that are meaningful and consequential for all parties.

Arguments for RJ which seem more pertinent when it is used as an alternative to the adversarial system include: The process is more likely to encourage admissions of guilt by the perpetrator (McGlynn et al., 2012), rather than the more common denials inherent in the adversarial setting; thus the perceived necessity of publically humiliating the survivor through attacks on her/his character and behaviour, in order to discredit her/his testimony, becomes redundant. Furthermore, this avenue for justice could also be available for survivors who did not wish to formally prosecute the offender.

When considering the alternative arguments against the application of RJ to cases of sexual violence, again it is evident that some arguments are essentially opposing the use of RJ as an alternative to the adversarial justice system; whereas others would apply equally to cases where it might be used as an adjunct. Key concerns with diverting cases of sexual violence from the court system is that such an action might serve to diminish the apparent seriousness of the crime (McGlynn et al., 2012) by demonstrating what might be perceived as a lenient or 'soft option' to the punishment of offenders (Roberts, 2002). There are fears that this would ultimately have a regressive effect on that the progress made by the feminist movement in elevating the position of sexual violence on the political and public agendas.

Concerns that would apply to any application of RJ in cases of sexual violence include; that such an informal process holds potential risks for both revictimising the victims, due to the power imbalance between victim and offender, and for jeopardising the actual safety of the survivor(s) (Cameron, 2006; McGlynn et al., 2012) and potential safety of future victims if additional steps are not in place to reduce the risk of recidivism. With regards to the potential for revictimising the survivor, issues raised revolve around survivors being pressurised into conference participation, reaching/accepting an unsatisfactory agreement, responding to the offender with forgiveness, and/or the offender being forced into offering an insincere apology (McNevin, 2010), or that offenders will use the opportunity to manipulate the survivor and further endorse the survivors' engagement in self-blame. Concerns have also been expressed that the dynamics within conferencing which are ordinarily assumed to promote a positive change for both victim and

offender (e.g. the telling of the harm done and igniting of empathy for the victim) may not be evident in the case of sexual assault. There are claims that sex offenders, rather than developing empathy and a commitment to do no more harm, can experience excitement on hearing their victim tell of the distress they successfully inflicted, which might reinforce their pro-offending attitudes (Rubin, 2003). It is argued that the likelihood of this might be greater where the RJ system is one developed in response to the needs of offenders, is offender-initiated and conforms to the offender's timeline and procession through the CJS (Mika, Achilles, Amstutz, Zehr, 2002). Additionally, the process could be revictimising, where the victims are permitted to maintain, or inculcated with, unrealistic expectations of their potential experience during, and outcome from, meeting with their offender (Mika et al., 2002).

Finally, opponents express concern over the resource intensive nature of RJ (Julich, 2010) and argue that this might result in either the development of a system which is inadequately resourced to serve both the victims' and the offenders' needs, or that valuable and scarce resources will be diverted away from established victim services in order to support RJ initiatives. The potential effect of this is two-fold. Firstly, this is problematic since RJ in terms of a face-to-face meeting is only possible when the offender has been apprehended and thus not all victims would have access to this form of redress for the harm they have experienced (Mika et al., 2002). However, there are schemes where survivors in these circumstances have been offered the opportunity to be a surrogate victim for an offender who has committed a crime which resonates to their own victimisation experience. Secondly, such diversion of funds would restrict victims' choices and possibly erode support for essential services that function to meet the victims' non-justice needs.

With regards to criticisms of using RJ as an adjunct to conventional justice, victims of various crimes, who participated in the *Listening Project* (Mika et al., 2002) which aimed to explore their experience of engagement of RJ, feared that the RJ system would replicate the unsatisfactory treatment of victims of the adversarial system, which is particularly likely in a system that has been established with the welfare and rehabilitation interests of the offenders at its core (Herman, 2005).

The arguments for and against applicability of RJ in sexual assault cases have not necessarily been made by individuals who hold opposing polarised views; rather they are the reflection of hopes and fears that these individuals may simultaneously hold. Where the application of RJ is being deliberated

as a potential option for survivors, consideration of the hopes for RJ and strategies to ensure the mitigation of the expressed fears must be evident at every stage of programme creation, delivery, evaluation and refinement.

Objective Two: Survivors' experiences of RJ

Details of the 10 cases studies are represented in Table 1. All of the survivors were female. The cases include a plethora of victimisation experiences; two cases of historic child sexual abuse, one of recent child sexual abuse perpetrated by a step-brother (survivor aged 12 at the time of reporting), two of acquaintance rape, three of rape by a stranger, one of marital rape and one sexual assault of a minor (aged 13) by a youth. Regarding the countries from where the cases originated, three were from the UK, four from the US, two from South Australia and one from Spain. The two South Australian cases (Tanya and Rosie) were diverted from court to RJ and Lucy's case from the UK was directed to RJ following the police decision not to proceed beyond cautioning the perpetrator. All remaining seven cases were initially processed through the conventional criminal system and the RJ aspect was thus run in parallel. Six of the RJ meetings were victim-initiated, two were the result of CJS decisions, one was offender-initiated (Olga) and one where this information was missing (Clare). With regard to the age range of survivors at the time of the RJ event, whilst this information was not always available, it appears that the range was from about 13 to the mid-50s. The duration between the sexual assault, or reporting the abuse in the context of child sexual abuse, and the RJ meeting ranged between 4 months and 25 years. The shortest durations were for cases that were diverted from court (Tanya and Rosie), or where the case had been dropped from formal proceedings (Lucy). Five meetings took place between three and five years later and three were more than 10 years later. With regards to the extent of preparation, the cases where RJ was a diversion from court appeared to entail the least amount of survivor preparation. Indeed, the facilitator in Tanya's case had only spoken to her on the telephone prior to the meeting, suggesting little focused preparation; whereas, victim-initiated programmes seemed to offer between six months and several years of preparation to both survivors and offenders. Out of the cases explored here, those whose meeting was organised through *Victims Voices Heard* in Delaware, US appeared to have the most extensive preparation prior to the RJ meeting

itself (see Miller, 2011). This would involve homework with both survivor and the offender independently and establishing a dialogue (possibly including an apology) between the two before the actual meeting.

Table 1: Case Studies

Survivor	Case details	Details of the RJ event	Outcomes
Lucy (McGlynn et al., 2012) UK	Historic CSA by a young male relative. (Reported ~20 years after the abuse police did not proceed). Perpetrator cautioned following a confession.	RJ ~20 years after the abuse ended. Initiated by a counsellor from Rape Crisis at the request of Lucy.	Apology—which she didn't accept. The offender keeping his distance as requested. Reduction in self-blame
Joanne (Guardian Newspaper) UK	Acquaintance rape. Offender was convicted.	RJ 5 years after the rape Instigated by the victim liaison officer at the request of the victim.	Received what was felt to be a genuine apology. Forgave him—wanted him to go on to have a successful life Complete closure Perceived positive impact on offender
Claire (Kent Police) UK	Stranger Rape. Offender was convicted.	Not indicated	Not a sense of full closure Initiated the process of a positive change in thought patterns.
Laurie (Miller, 2011) US	Marital Rape. Also concerned he had sexually abused the children. Offender was convicted of the rape of his wife.	RJ about 3 years after the rape Organised by Victims Voices Heard (V VH) Event held in prison	Gained an apology and forgave the offender. Offender admitted sexually abusing the daughter (her main motivation for the meeting) Reassured he posed no threat to her or the children upon his release.
Allison (Miller, 2011) US	Stranger Rape. Offender convicted.	RJ 25 years after the rape Organised by V VH. Several years of letter writing and preparation. Letter of apology prior to meeting.	Forgave the offender -continued contact with him—become his mentor and supporter following his release from prison. Has gone on to be an advocate for VO dialogue
Donna (Miller, 2011) US	Stranger Rape. The offender was convicted	RJ 10 years after the rape. Organised by Victims Voices Heard. Several years of letter writing and preparation Letter of apology prior to meeting.	No longer feared a revenge attack upon his release. Sense of safety and security was re-established Again to go outside after dark and open the curtains to let the light in. Has become a public spokesperson for V VH

Survivor	Case details	Details of the RJ event	Outcomes
Melissa (Miller, 2011) US	Historic CSA perpetrated by her father. The offender was convicted.	RJ 5 years after disclosing the abuse which has ceased 3 years prior to the disclosure. Organised by VVH. 6 months of preparation and correspondence by letter prior to the meeting in prison	A sense of letting go and moving on. Received an apology No longer feared revenge for reporting him No longer has nightmares or difficulty sleeping.
Rosie (Daly, Curtis -Fawley 2006) Australia	Sexual assault committed by a youth–victim was 13 and the youth 17. The case was referred from court to RJ.	RJ conference was 15 months after reporting the incident to the police (very soon after the assault).	Received an apology –saw it as triggering a positive change in herself Felt like the world had been lifted from her shoulders. Felt agreement was too lenient and upset by inability to object to this.
Tanya (Daly, Curtis-Fawley 2006) Australia	Intra-familial abuse by a step brother who was 17 at the time of reporting and the victim was 12. The abuse lasted 1 year and involved sexual intercourse. Offender had mental health and substance misuse issues	RJ 16 months after the initial assault (~ 4 months after reporting). The reporting had caused a rift in the family. Mother believed this was mutual and consensual sex- saw the conference as an opportunity for both parties to apologise. Step father insisted that the victim was lying. Referred to conference as a diversion from court.	An apology which was felt to be insincere. Not satisfied with how the case was handled.–believed that in court that the offender would have received a far stiffer sentence. Found helpful to see the offender again in a safe environment. Pleased with chance to present her side of the story. Repair of relationships in family, especially with mother
Olga (Guillamat et al., 2006) Spain	Rape by friend's brother-offender convicted. Father, bother and husband seeking revenge. All lived in a small locality. Victim felt counselling allowed her to process her grief (pregnant at time of meeting)	RJ–prison psychologist initiated for offender, 5 yrs post-assault. Offender about to begin occasional release from prison. Victim engaged in preparation but not meeting. Significant individual and group prep. work with all the 'victims'	Desires for revenge dissipated in the meeting Father claimed they all now felt a sense of peace and calm Olga was able to move on no longer concerned what would happen when the perpetrator was released.

What are survivors' justice and healing requirements?

When considering survivors' experiences of engaging in an RJ meeting with their offender it is worth considering these in relation to survivors' motivations for engaging with the CJS and their own perceptions of what constitutes 'justice' and identification of their own healing needs. Where survivors have been asked *why* they reported and/or did not withdraw their cases from the CJS, they overwhelmingly express that it was their desire to prevent the potential victimisation of other people (Kilpatrick, Resnick, Ruggiero, Conoscenti, McCauley, 2007; Patterson, Campbell, 2010) or to protect themselves from additional assaults from the same perpetrator (Patterson, Campbell, 2010).

Two different sources were used to gain an understanding of survivors' healing and justice needs and both of these highlight the need for a re-establishing a sense of safety for both themselves and generalised other, which unsurprisingly, is consistent with their motivations for engaging with the CJS. The first is Herman's (2005) exploration of survivors' views on justice in the aftermath of victimisation held by 22 survivors of gendered-violence. The second source is a meta-synthesis of 51 qualitative studies by Draucker, Martsolf, Ross, Cook, Stidham, Mweemba, 2009), which aimed to elicit the 'essence of healing' following the experience of sexual victimisation. Regarding Herman's (2005) study, more than half of her interview sample had experienced sexual assault in adulthood, adolescence and/or childhood, the other half had witnessed or experienced domestic violence. With regard to conceptualisations of justice Herman identified four needs from their accounts: *Validation* which relates to needing others (including the perpetrator, close friends and family and the wider community) to acknowledge the crime, which equates this being believed; *Vindication* which is deemed as absolving the survivor from any hint of blame, instead significant others clearly condemn the actions of the perpetrator; *An apology*, often not only from the perpetrator, but also from others in the community (family, friends etc.) who may have failed to protect or believe the survivor, or in some way had insinuated that the survivor was at least partly to blame. An apology from the perpetrator is significant in that it demonstrates that they take responsibility for the harm done and apology from significant others may help to restore damaged, but important relationships; *Accountability* which could be achieved through the exposure of the perpetrator as someone

with whom others should deal with cautiously, and this would then serve to assist in both the survivor's own self-protection efforts and the protection of possible future victims.

Draucker et al.'s (2009) analysis included quotes from 1,219 male and female (90%) interviewees who were survivors of child sexual abuse and adult sexual assault. This revealed three facets of healing: First, the compulsion to create a whole memory of the event(s), which included having explanations for why it had happened. For many survivors, their memories of abuse and assaults are fragmented and the only person, who can assist fill these memory gaps or offer an explanation, is their offender. Secondly, the reestablishment of relationships that have been disrupted as a consequence of a betrayal of trust; be this through the perpetration of the acts of sexual violence themselves, the failure of others to protect from them from harm, or inappropriate responding of others to a disclosure made by the survivor. Thirdly, the creation of a safe life-world for themselves and others and finally, there is the restoration of self, and the overcoming of the tendency to engage in self-blame or thinking in terms of oneself as being dirty or damaged.

It is evident that there are synergies and similarities between promoters of healing identified by Draucker et al. (2009), the justice needs identified by Herman and the motivations for engaging with a formal justice system by Kilpatrick et al. (2007) and Patterson and Campbell (2010). These factors can be collapsed into four combined healing and justice needs: (1) re-establishing a sense of safety for self and others which can include the offender being held accountable by all those involved in the event; (2) gaining answers to questions; (3) the repair of damaged relationships with others, which relates to both validation and vindication, and (4) restoration of self, such as overcoming self-blame which may arise though vindication and the receiving of an apology.

Survivors' experiences of RJ in relation to their justice and healing needs

There was evidence of survivors regaining a sense of safety in the material available for Lucy, Laurie, Donna, Melissa, Tanya and Rosie. For Lucy, whose offender was at large in the community, it was the adherence to his assurance to keep his distance from her that reinstated her sense safety. Tanya, whose case was diverted from court and where the perpetrator was her step-brother, appreciated the opportunity afforded by the RJ event to meet the offender

again in a safe environment. For the other four survivors, their main concern appeared to be their fear of revenge attacks (for having reported the assault/abuse to the police) upon themselves and/or their children when the offender was eventually released from prison. All of them gained reassurances from the offenders during their meetings that this would not be the case. Where the meeting took place a considerable time after the assault, several of the survivors had requested a current photograph of the offender during their pre-meeting dialogue. Allison specifically asked for a photograph so that she could 'put a face' to her attacker and not generalise his predatory status to all men. It is reported that this helped in alleviating her generalised fear and thus enhancing her sense of safety. For a number of the survivors, it appears that their increased sense of safety post-RJ meeting might have manifested through their own sense of increased empowerment and regaining control over their lives. For example, Laurie, Melissa and Rosie had reported wanting to demonstrate to their offenders that they were now strong (possibly suggesting that the offenders would no longer have control over them). For Laurie, this was reinforced for her through being able to watch the video recording of the RJ meeting with her offender and identifying how she had managed not to concede to his manipulating. Importantly for Laurie, she also claimed that this process gave her a renewed confidence in being able to not only stand up for herself, but also her children. Finally, empowerment seems to have also manifested for Joanne, Tanya, Laurie and Claire through having the opportunity to tell their stories and actually being heard. Joanne reports that she felt that her offender was profoundly changed by having heard her story; by which it is imagined that she feels that he now poses less risk of reoffending.

With regards to gaining answers to questions necessary for their own healing and their ability to help others heal, this was evident in the material for Laurie, Melissa and Donna. For Donna, hearing the offender's account of the assault assisted her attaining completeness to her own missing memories of having attempted to physically defend herself against her attacker. Prior to the RJ meeting the lack of recall of her own defensive actions had resulted in her feeling burdened by self-blame, which had arisen, or was further fuelled, by insinuations of blame levelled at her by a friend to whom she disclosed her 'abridged' story. For Laurie, the question she needed to be answered was whether the offender had also sexually assaulted their daughter. It is anticipated that having the answer to this would then have enabled Laurie to offer and acquire support for her daughter's own healing.

With regards to restoration of self, the material for Lucy, Laurie, Donna and Melissa suggest some evidence of this process. All these case materials make reference to feeling less burdened, 'having a weight lifted', letting go of self-blame and the ability to move on with their lives as a consequence of the RJ meeting. Finally, the restoration of damaged relationships was evident for both Tanya and Olga. For Olga, this was demonstrated through the impact of the RJ meeting, which was between her three male relatives and the offender, upon lessening her fears that her relatives would seek revenge on the offender when he was released from prison. For Tanya, the RJ meeting is alleged to have served as a catalyst for unexpected supportive behaviours from both her mother and step-father. This was particularly important due to her young age and the perpetrator being her step-brother. Her mother had originally seen the abuse as 'consensual intimacy' and that both Tanya and her step-son were to equally responsible. Furthermore, her step-father, who had previously disbelieved Tanya, reproached the offender (his son) during the conference when the son spoke inappropriately about or to Tanya.

It is apparent, that in each and every case, irrespective of the degree of preparation, the nature of the offence or relationship between survivor and offender, the age of the survivor etc., all survivors who engaged in the RJ process (even when they did not actually meet the offender themselves, as in the case of Olga), received some outcome which had potential to foster a sense of justice or facilitate healing. However, the survivors' cases also highlight a number features that possibly contributed to their positive experiences, which if negated in the process may not have achieved the same satisfactory outcomes.

Survivors' insights into aspects of best practice

The survivors' accounts offer a range of suggestions for factors and practices to either guard against or to promote; some of which appear to be trivial and mundane, yet they may hold the potential for a significant impact on the survivors. Lucy in particular, reported that both the preparation for, and participation in, the meeting itself was emotionally draining and at times distressing, but this was rendered manageable only through her on-going counselling support. Expectations need to be suitably managed and considered when preparing the survivor for a meeting so as not to foster disappointment, disempowerment and revictimisation. Both Tanya and a Rosie

who received the least preparation out of all of the cases, both felt betrayed by the fact that the offender did not receive a harsher sentence. It appeared that they had not been fully informed as to what the diversionary process meant in terms of the potential punishment. A number of the survivors indicated that the preparation itself was very empowering, so the outcome in the meeting itself may not be the only healing/justice component.

Where RJ is victim-initiated and it is the survivor who offers the invitation for a meeting, it is important to prepare the survivor for the possibility of the offender declining their invitation and where this happens, alternative avenues for survivor engagement in RJ should be considered (e.g. acting as a surrogate victim, shuttle dialogue etc.). It might be that the invitation by the survivor becomes an 'open offer' in that whilst the offender might initially decline, the offer stays open should he/she wish to change his/her mind at a later stage. A similar, but opposite process operates in the US where it is the offender who writes a letter of apology and an expression of a willingness to engage in dialogue. This feature should be considered in light of two of the survivors who felt that it would have been inappropriate to have met the offender earlier in their sentence. Donna felt that earlier the offender might have still been 'too caught up' in being angry about being convicted and imprisoned; whereas Melissa, believed that she was too consumed by hatred and a desire for revenge for the meeting to have had to such a positive conclusion if it had taken placed sooner.

Planning the meeting event requires careful attention to the survivor's requirements in terms of safety and feeling in control. Whilst the location may have to be determined by restrictions placed on the offender (e.g. prison), some have suggested that it was helpful to visit the venue prior to the actual meeting in order to consider factors such as who will be seated where and who will be waiting in the room. The survivors expressed mixed views in terms of their preferences regarding who should be seated in the room first. Some claimed they felt empowered by knowing the offender was sat waiting for them to walk in the room (e.g. Joanne), whilst others felt the opposite was true (e.g. Rosie and Lucy). The survivor should also decide upon who will begin the dialogue. They may feel it is helpful to give their story first or they might prefer to hear what the offender has to say before they relay their account. Some suggested that having supporters with them who are willing to advocate if they suddenly feel they are able to talk to the perpetrator helped overcome fears of regressing to a child-like state when confronted

with the offender. Ensuring that sufficient time is permitted for the meeting itself, which includes all of the participants seeing this as a priority in the day's schedule, is essential. An example of poor practice in relation to this can be seen in Tanya's case. The offender's professional supporter interrupted the Tanya's recounting of the harm done to her so that she could give her account of the offender's good character since she needed to leave the meeting early to keep another appointment. Such actions could be disempowering for the survivor and potentially reinforce the perceived desirability for survivors to remain silent about their victimisation. The duration set aside also needs to take into account the possibility for refreshment, comfort and 'time out' breaks. A number of the survivors reported being emotionally drained or exhausted by the experience and in need of stopping to discuss with their supporters, in private, what was happening in the meeting.

What avenues require exploration to progress the debate?

One of the areas of knowledge that is currently missing from the literature, but which seems so central to the debate, is an understanding of survivors' perceptions regarding the desirability of and expectations in relation to, restorative justice. That is, it would seem imperative to gain insight into which categories of survivors (based on both the nature of the victimisation and level of engagement in the CJS) show a preference for RJ, how many people would seek this form of redress if it were available, would they wish this to be offered as an adjunct or as an alternative to conventional justice, a what stage do they feel they would most likely wish to engage in such a process etc. Without this information, it is unclear whether the debate about the applicability of RJ to sexual violence is grounded in a meaningful context; if it is not desired by survivors, why even consider it as an option? Additionally, where RJ practices are being implemented in response to sexual violence, evaluation of the projects, in relation to survivor's experiences, needs to extend beyond seeking levels of satisfaction with the process. Alternative outcome measures might be informed by the healing and justice needs identified by Herman (2005) and Draucker et al. (2009). Such measures might include; change in the degree of self-blame, evidence of letting go and moving on with one's life, restoration of damaged relationships, an increased sense of safety and perceptions of increased social capital (Putnam, 1993). These types of outcome measure

could indicate the potential for tangible benefits for the survivors, whereas assessment of mere satisfaction suffers from the potential confounding effect of cognitive dissonance (Festinger, 1957).

Conclusion

There are a number of limitations of this review including; the fact that only a handful of survivors experiences were examined, that even these were not always representing the the actual voice of the survivor, it is unclear how soon after the RJ meeting that survivors' views on their experience were sought and that it may be that only favourable accounts of RJ are likely to make their way into the public domain, particularly since many of the accounts here were offered by those who had delivered/managed the RJ initiative. Whilst remaining cognisant of these limitations, this exploration of survivors' experiences does begin the process of systematically considering the applicability of RJ to sexual violence based on evidence as opposed to pure conjecture. The full scoping review will endeavour to investigate the available programme evaluations both in terms of impacts for both survivors and offenders. Overall, the findings from these 10 cases suggest that currently, programmes that sit outside of the CJS possibly invest more time and resources in preparing both the victim and offender for the RJ intervention. The most profound outcomes that signify tangible positive change for the victim seem to arise for victim-initiated programmes and where the RJ intervention has taken place at some considerable time, often several years after the actual abuse/assault and where RJ is offered in addition to the conventional criminal justice arrangements. However, it is uncertain as to whether it is the passage of time or the levels of preparation for, and support during, the intervention that leads to these outcomes. The nature and degree of preparation of both survivor and offender need to be commensurate with the motivations and expectations of the individual survivor. Thus, it is unlikely that an 'of-the-self' preparation package will be sufficient to either affect a positive outcome or to protect the survivor from revictimisation. Overall, the findings suggest that RJ may have a place in responding to survivors of sexual violence, but only when the programmes are specifically designed for this type of offence. In particular, it appears that survivors are most satisfied and report the greatest benefits when: (a) the intervention

is victim and not offender-centred, (b) experts in sexual victimisation and offending are involved in the conference to equalise power differentials and to challenge denials and minimisations (see Julich, 2010), (c) the initiatives are sufficiently resourced to accommodate efficient preparation of the survivors and offender, and appropriate sensitisation of their supporters, allow for a conference experience that is not hurried and is located at a place and a time that is convenient for the survivor and their supporters and allows for on-going follow-up support of both victim and offender. Importantly, despite some deficiencies in a couple of the RJ preparations and meetings considered here, none of the survivors' accounts indicate evidence of an overall aversive experience. Indeed, all of the survivors' accounts reported some beneficial effect which would equate with achieving justice and/or fulfilment their healing needs. Such benefits included; gaining a sense of empowerment and answers to nagging questions, acknowledgement by both the perpetrator and other sceptical family members of the harm done to them by the perpetrator, restoration of relationships with family, receiving an apology, being able to 'let go and move on with life', relinquishing the fear of retaliation for reporting the assault/abuse, etc.

References

- Arksey, H., O'Malley, L. (2005) Scoping studies: Towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, 1, pp. 19-32.
- Burman, M. (2009) Evidencing sexual assault: Women in the witness box. *The Journal of Community and Criminal Justice*, 4, pp. 1-20.
- Cameron, A. (2006) Stopping the violence: Canadian feminist debates on restorative justice and intimate violence. *Theoretical Criminology*, 1, pp. 49-66.
- Campbell, R., Dworkin, E., Cabral, G. (2009) An ecological model of the impact of sexual assault on women's mental health. *Trauma, Violence, & Abuse*, 3, pp. 225-246.
- Campbell, R., Sefl, T., Barnes, H.E., Ahrens, C.E., Wasco, S.M., Zaragoza-Diesfeld, Y. (1999) Community services for rape survivors: Enhancing psychological well-being or increasing trauma? *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 6, pp. 847-858.
- Curtis-Fawley, S., Daly, K. (2005) Gendered violence and restorative justice: The views of victim advocates. *Violence Against Women*, 5, pp. 603-638.

-
- Daly, K., Bouhours, B. (2010) Rape and attrition in the legal process: A comparative analysis of five countries. In: M. Tonry (ed.) *Crime and Justice: A Review of Research*, Vol. 39. Chicago: University of Chicago Press, pp. 566-650.
- Daly, K., Curtis-Fawley, S. (2006) Justice for victims of sexual assault: Court or conference? In: K. Heimer, C. Kruttschnitt (eds.) *Gender and crime: Patterns in victimisation and offending*. New York: New York University Press, pp. 230–265.
- Davis, K., Drey, N., Gould, D. (2009) What are scoping studies? A review of the nursing literature. *International Journal of Nursing Studies*, 10, pp. 1386-1400.
- Draucker, C.B., Martsolf, D.S., Ross, R., Cook, C.B., Stidham, A.W., Mweemba, P. (2009) The essence of healing from sexual violence: A qualitative meta-synthesis. *Research in Nursing and Health*, 4, pp. 366-378.
- Fattah, E.A. (1997) Toward a victim policy aimed at healing, not suffering. In: R.C. Davis, A.J. Lurigio, W.G. Skogan (eds.) *Victims of Crime*. Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 257-272.
- Festinger, L. (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Guillamat, A., de la Camara, B., Casado, C. (2006) Victim and offender reintegration in a serious crime case: Learning from mediation during the sentence. *Papers from the fourth conference of the European Forum for Restorative Justice – Restorative justice: An agenda for Europe* (pp. 47-52). Barcelona: European Forum for Restorative Justice.
- Herman, J.L. (2005) Justice from the victim's perspective. *Violence Against Women*, 5, pp. 571-602.
- Home Office (1996) *The Victim's Charter: A statement of service standards for victims of crime*. London: Home Office.
- Julich, S. (2010) Restorative Justice and gendered violence in New Zealand: A glimmer of hope. In: J. Ptacek (ed.) *Restorative justice and violence against women*. Oxford: Oxford University Press, pp. 239-254.
- Kelly, L., Lovett, J., Regan, L. (2005) *A gap or a chasm? Attrition in reported rape cases*. Home Office Research Study 293. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
- Kilpatrick, D.G., Resnick, H.S., Ruggiero, K.J., Conoscenti, L.M., McCauley, J. (2007) *Drug-facilitated, incapacitated, and forcible rape: A national study*. Washington: National Institute of Justice.
- Koss, M.P. (2000) Blame, shame, and community: Justice responses to violence against women. *American Psychologist*, 11, pp. 1332-1343.

- Levac, D., Colquhoun, H., O'Brien, K.K. (2010) Scoping studies: Advancing the methodology. *Implementation Science*, 9, pp. 1-9.
- Marshall, T.F. (1996) The evolution of restorative justice in Britain. *European Journal of Criminal Policy and Research*, 4, pp. 21-42.
- McGlynn, C., Westmarland, N., Godden, N. (2012) 'I just wanted him to hear me': Sexual violence and the possibilities of Restorative Justice. *Journal of Law and Society*, 2, pp. 213-240.
- McNevin, E. (2010) Applied restorative justice as a complement to systemic family therapy: Theory and practice implications for families experiencing intra-familial adolescent sibling incest. *The Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 1, pp. 60-72.
- Mika, H., Achilles, M., Halbert, E., Amstutz, L.S., Zehr, H. (2002) *Taking victims and their advocates seriously: A listening project*. Harrisonburg: Institute for Justice and Peacebuilding at Eastern Mennonite University.
- Miller, S.L. (2011) *After the crime: The power of restorative justice dialogues between victims and violent offenders*. New York: New York University Press.
- Orth, U., Maercker, A. (2004) Do trials of perpetrators retraumatize crime victims? *Journal of Interpersonal Violence*, 2, pp. 212-227.
- Patterson, D., Campbell, R. (2010) Why rape survivors participate in the criminal justice system. *Journal of Community Psychology*, 2, pp. 191-205.
- Phillips, C., Brown, D. (1998) *Entry in to the criminal justice system: A survey of police arrests and their outcome*. London: Home Office.
- Putnam, R.D. (1993) The prosperous community: social capital and public life. *American Prospect*, 13, pp. 35-42.
- Roberts, J.V. (1996) Sexual assaults in Canada: Recent statistical trends. *Queens Law Journal*, 21, pp. 395-421.
- Roberts, J.V. (2002) Restorative justice: Some caveats. *Justice Report*, 17, pp. 1-3.
- Ronel, N. (2012) Positive victimology in theory and practice. *Third Annual Conference of the Victimology Society of Serbia: Victims and contemporary social context: theory, practice, and activism, book of abstracts* (pp. 8-9). Belgrade: Victimology Society of Serbia.
- Temkin, J. (2000) Rape and criminal justice at the millennium. In: D. Nicolson, L. Bibbings (eds.) *Feminist Perspectives on Criminal Law*. London: Cavendish, pp.183-203.
- The Sexual Offences Act 2003 (c 42), Parliament of United Kingdom.
- Youth Justice and Criminal Evidence Act 1999 (c 43), Parliament of United Kingdom.

Internet sources

BBC (9th February 2013) *Andrade 'warned off psychiatric support'*. Page Accessed 23.1.2013. from <http://www.bbc.co.uk/news/uk-england-21393671>

Rubin, P. (2003) *Restorative justice in Nova Scotia: Women's experience and recommendations for positive policy development and implementation: Report and recommendations*. Page Accessed 24.1.2013 from: <http://avaloncentre.ca/RestorativeJustice-finalreport.pdf>.

NADIA WAGER

Iskustvo i uvid preživelih koji su bili uključeni u restorativni sastanak sa svojim napadačima

Ovaj pregledni rad istražuje iskustva preživelih žrtava seksualnog nasilja koje su se uključile u restorativne sastanke sa svojim napadačima kako bi se utvrdilo da li je taj proces doprineo ili pogoršao njihov oporavak. Ovaj rad čini samo mali deo znatno šireg pregleda koji se služio Arksejov i O'Malijev okvirom (2002). Analiza je ograničena na članke / izveštaje objavljene na engleskom jeziku. Na početku, 58 izvora je bilo identifikovano kao pogodno za uključenje u analizu i svaki od ovih izvora je bio pažljivo ispitana kako bi se identifikovala iskustva onih koji su preživeli seksualno zlostavljanje i uzeli učešće u restorativnoj inicijativi koja je podrazumevala sastanak licem u lice sa napadačem. Tako je otkriveno deset slučajeva iz četiri različite zemlje. Rezultati ukazuju da pod određenim okolnostima preživele žrtve seksualnog nasilja mogu dobiti značajnu socijalnu pomoć kroz učestvovanje u restorativnim sastancima. Prodiskutovani su specifični uslovi u kojima je došlo do pozitivnih ishoda, kao i oblasti za buduća istraživanja.

Ključne reči: Restorativna pravda, sastanci, posredovanje, seksualna viktimizacija, preživele žrtve seksualnog napada.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 33-54

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301033S

Pregledni rad

Obilježja spola i roda u Kaznenom zakonu Republike Hrvatske s posebnim osvrtom na kaznena djela silovanja i nasilničkog ponašanja u obitelji

MARISSABELL ŠKORIĆ*

*J*radu je riječ o tome (pre)poznavaju li norme kaznenog prava obilježja spola s aspekta počinitelja/ice i/ili žrtve kaznenog djela te ima li spol ikakvu ulogu u kaznenom pravu. U tu svrhu analizirane su odredbe Kaznenog zakona RH i statistički podaci o ukupnom kriminalitetu u RH i odnosom između muških i ženskih počinitelja kaznenih djela. Statistički podaci pokazuju kako muškarci čine znatno više kaznenih djela od žena te da se žene i muškarci razlikuju i prema tipu kaznenih djela čijem počinjenju su skloni. Žene kao počiniteljice kaznenih djela koja u sebi sadrže element nasilja, javljaju se iznimno rijetko. Istodobno, žene su često žrtve nasilnih kaznenih djela čiji počinitelji su muškarci, što nas dovodi do pojma rodno uvjetovanog nasilja. Iako su na normativnom planu u RH učinjeni znatni pomaci u definiranju i sankcioniranju rodno zasnovanog nasilja, u praksi su još uvijek vidljivi rodni stereotipi kada su u pitanju seksualni delikti, te smo svakodnevno svjedoci obiteljskom nasilju. Sve to upućuje na zaključak kako je nužno i dalje ulagati napore kako bi se otklonile sve zapreke koje sprječavaju promjene društvenih odnosa i osigurala ravнопravnost spolova ne samo de jure već i de facto.

Ključne riječi: spol, rod, rodno uvjetovano nasilje, Kazneni zakon Republike Hrvatske.

* Dr Marissabell Škorić je docentica na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci.
E-mail: skoric@pravri.hr

Uvod

Ravnopravnost spolova jedno je od temeljnih ljudskih prava koje se ni u jednoj civiliziranoj zajednici više ne dovodi u pitanje i koje je proklamirano u svim relevantnim međunarodnim dokumentima.¹ No, unatoč proklamiranoj ravnopravnosti svakodnevno smo suočeni s izazovima uklanjanja zapreka koje sprječavaju ostvarenje te ravnopravnosti ne samo *de jure*, već i *de facto*. Promatrajući odnos žena i muškaraca kroz povijest vidljivo je kako su se njihove uloge mijenjale i razlikovale u pojedinim kulturama, no nije poznato društvo u kojem su žene imale veću moć (Giddens, 2006: 467). Tako i danas, bez obzira na dosegnuti stupanj razvoja civilizacije, u većini država ne postoji ravnoteža moći između muškaraca i žena. To je vidljivo u nizu područja, primjerice, položaju na tržištu rada ili zastupljenosti u procesu donošenja političkih odluka, a jedan od najznačajnijih pokazatelja neravnopravnog položaja žena zasigurno je sadržan u učestalosti različitih oblika nasilja nad njima.² Nasilje nad ženama danas je široko rasprostranjeni oblik kršenja ljudskih prava, koji je prešao sve zemljopisne, kulturne, političke, društvene i ekonomске granice i postao globalni problem. Ono ostavlja duboke psihološke i zdravstvene posljedice na samoj žrtvi, ali i njezinoj obitelji i društvu u cijelini.³ Kako je prepoznato da je najvažniji prediktor ovog nasilja spol, odnosno rod,⁴ a brojna istraživanja i statistike govore o nadzastupljenosti

¹ Na međunarodnoj razini usvojeno je niz dokumenata u kojima se proklamira ravnopravnost spolova. Od Opće deklaracije o ljudskim pravima, Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i niza drugih dokumenata, pa do najnovije Konvencije Vijeća Europe o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i obiteljskog nasilja, usvojene 2011. godine.

² O rezultatima znanstvenog istraživanja o odnosu javnosti prema različitim oblicima rodne (ne) diskriminacije u Republici Hrvatskoj vidi Kamenov, Galić, 2011: 9–269.

³ Izostanak očekivane pomoći i dugotrajna izloženost psihičkom, fizičkom i seksualnom nasilju može u konačnici dovesti do toga da žena usmrti zlostavljača te od žrtve postane počiniteljica kaznenog djela. O tzv. sindromu zlostavljanje žene vidi Nikolić-Ristanović, 1996: 43-59; Nikolić-Ristanović, 2000; Škorić, Debeljak, Karlavaris Bremer, 2011: 299-330.

⁴ U RH pojmovi spola i roda nisu dovoljno razjašnjeni i često se koriste kao sinonimi. Ne ulazeći u dublju analizu ovih pojmove i opravdanosti njihova razlikovanja, za potrebe ovog rada pojam *spola* odnosi na biološke razlike između žena i muškaraca, dok se *rod* odnosi na one razlike između muškaraca i žena koje su posljedica društvene okoline i odgoja.

upravo ženskog spola kao onoga nad kojim se vrši nasilje, o nasilju nad ženama danas se govori u kontekstu rodno uvjetovanog nasilja.⁵

Prvi međunarodnopravni dokument u kojem se govori o rodno uvjetovanom nasilju bila je Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama, koja u svojoj preambuli priznaje kako se *kroz nasilje nad ženama očituje povijesna nejednakost u odnosima moći između muškaraca i žena*, a nasilje nad ženama definira kao *bilo koji čin nasilja zasnovanog na spolnoj/rodnoj osnovi koji rezultira ili može rezultirati fizičkom, spolnom ili psihološkom povredom ili patnjom žena, uključujući i prijetnje takvim djelima, prislu ili oduzimanje slobode, bilo u javnom ili privatnom životu* (čl. 1).⁶ Problem rodno uvjetovanog nasilja prepoznat je i u europskom pravnom prostoru.⁷ Konvencija Vijeća Europe o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i obiteljskog nasilja, usvojena u Istanbulu u svibnju 2011., važan je pravni instrument kojim se stvara sveobuhvatni pravni okvir za zaštitu žena od svih oblika nasilja i diskriminacije te ukazuje na povezanost rodno uvjetovanog nasilja i rodne ravnopravnosti.⁸

S obzirom na navedeno, cilj je ovog rada pokazati kako spol ima određenu ulogu kada ga promatramo u kontekstu ukupnog kriminaliteta i vrste počinjenih kaznenih djela te odgovoriti na pitanje kakva je uloga kaznenog prava u dokidanju rodno uvjetovanog nasilja.

⁵ Rodno uvjetovano nasilje može biti usmjereni i prema ženama i prema muškarcima, a na osnovi njihova spola i/ili društveno konstruiranih rodnih uloga. Kako su, zbog postojećeg nejednakog odnosa moći između žena i muškaraca, žene pretežito žrtve nasilnih kaznenih djela, to je razlog zbog kojeg je fokus usmjerjen na njihovu zaštitu. Za definiciju rodno uvjetovanog nasilja vidi Borić, 2007: 82.

⁶ Declaration on the Elimination of Violence against Women, UN, A/RES/48/104, 20 December 1993.

⁷ Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (kao i niz drugih dokumenata Vijeća Europe iz područja ljudskih prava), iako izričito ne sadrži zabranu rodno uvjetovanog nasilja, sadrži odredbe iz kojih se ta zabrana implicitno može iščitati. Više o tome vidi Radačić, 2011.

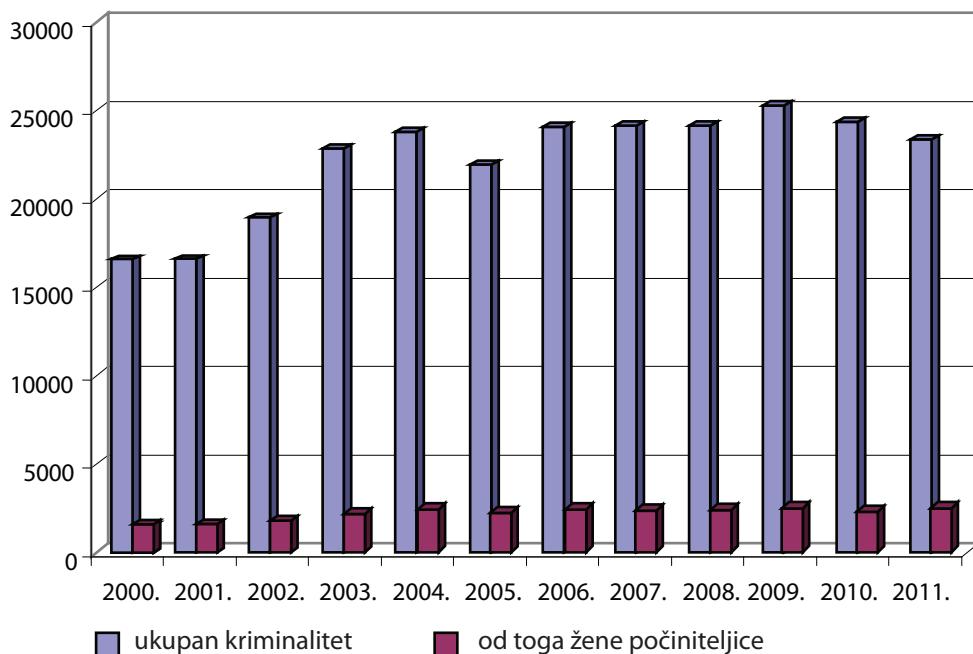
⁸ Zaključno s 27. veljače 2013. Konvenciju je potpisalo 25 država članica Vijeća Europe (među kojima su i Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Makedonija), dok su je tri države ratificirale (Turska, Albanija i Portugal). Konvencija će stupiti na snagu kada ju ratificira deset država od čega njih najmanje osam moraju biti članice Vijeća Europe.

Uloga spola u kaznenom pravu

Kada analiziramo norme Kaznenog zakona RH⁹, s aspekta počinitelja/ica kaznenog djela, vidimo da je u posebnom dijelu Zakona propisano gotovo tristo ponašanja koja se smatraju kaznenim djelima i da sva, osim jednoga, započinje s riječju *tko ili riječima službena osoba ili odgovorna osoba ili drugim* spolno neutralnim pojmom. Jedino kazneno djelo koje nije spolno neutralno je jedan od oblika kaznenog djela usmrćenja kojeg može počiniti samo osoba ženskog spola i to isključivo majka djeteta.¹⁰ U ovom slučaju obilježje spola je olakotna okolnost i upravo činjenica da je riječ o ženi-majci djeteta, uz ispunjenje drugih zakonom propisanih prepostavki, ovo kazneno djelo čini privilegiranim. Jednako tako, norme kaznenog prava ne prepoznaju obilježja spola niti s aspekta žrtve kaznenog djela. U Kaznenom zakonu nije propisano niti jedno kazneno djelo u kojima žrtva može biti isključivo žena, odnosno muškarac. Iz ovih podataka jasno je da norme kaznenog prava ne prepoznaju obilježja spola niti s aspekta počinitelja/ice kaznenog djela, niti s aspekta žrtve kaznenog djela. No, iako su norme kaznenog prava spolno neutralne, općepoznato je kako spol ima određenu ulogu kada ga promatramo u kontekstu ukupnog kriminaliteta. Naime, brojna istraživanja pokazuju kako postoje određene specifičnosti, odnosno razlike, između muškog i ženskog kriminaliteta.

⁹ Novi Kazneni zakon RH stupio je na snagu 1. siječnja 2013., Narodne novine, 125/11, 144/12.

¹⁰ U većini zakonodavstava ovo kazneno djelo poznato je pod nazivom čedomorstvo. U novom Kaznenom zakonu RH više se ne koristi taj pojam te je njegov sadržaj sada obuhvaćen kaznenim djelom usmrćenja (vidi čl. 112 st. 2.).

Grafikon 1. Ukupan kriminalitet u RH u razdoblju od 2000–2011.

Analizirajući ukupan kriminalitet u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 2000–2011. možemo zaključiti kako kriminalitet, s obzirom na spol, pokazuje znatne razlike. Žene u ukupnom kriminalitetu u RH sudjeluju prosječno s oko 10%.¹¹ Statistički podaci drugih država o udjelu žena u ukupnom kriminalitetu pokazuju kako se stopa ženskog kriminaliteta kreće do najviše 20% ukupnog kriminaliteta.¹² Druga značajka kriminaliteta žena je da se kod pojedinih kaznenih djela one rijetko ili uopće ne pojavljuju kao počiniteljice, dok kod drugih kaznenih djela udio žena počiniteljica znatno premašuje 10%. Prema podacima za 2011. godinu kaznena djela kod kojih se uočava manji udio žena su, primjerice, kazneno djelo nasilničkog ponašanja u obitelji (1,63%), nasilničkog ponašanja (2,88%), napada na službenu osobu (3,35%), teške tjelesne ozljede (3,59%), iznude (4,34%), teške krađe (4,37%), ubojstva (4,7%), razbojništva (5,18%). Štoviše, među počiniteljima pojedinih kaznenih djela žena uopće nema. Primjerice, od 51 počinitelja kaznenog djela silovanja

¹¹ Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude, Statistička izvješća, 2000.-2012., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

¹² European Sourcebook of Crime and Criminal Justice, 2010., dostupno na: http://europeansourcebook.org/OB285_full.pdf

u 2011. godini niti jedan nije ženskog spola. S druge strane, iznadprosječan udio žena karakterističan je, primjerice, kod kaznenog djela sprječavanja i neizvršenja mjera za zaštitu djeteta i maloljetne osobe, gdje udio žena iznosi 53,57%, zatim kaznenog djela zapuštanja i zlostavljanja djeteta ili maloljetne osobe, gdje žene sudjeluju s 35,22%,¹³ zlouporabe čeka i kreditne kartice (33,33%), podvođenja (33,33%), pronevjere (32,35%), klevete (32,25%), uvrede (29,26%), zlouporabe položaja i ovlasti (28,08%), prijevare (20,10%).

Iz navedenih podataka možemo zaključiti kako žene čine znatno manje kaznenih djela od muškaraca i da među kaznenim djelima, koje žene natprosječno čine, prevladavaju ona čije počinjenje ne uključuje uporabu nasilja.¹⁴ Prema tome, osim što muškarci čine više kaznenih djela od žena, žene i muškarci razlikuju se i prema tipu kaznenih djela čijem počinjenju su skloni. Žene kao počiniteljice kaznenih djela koja u sebi sadrže element nasilja, bilo fizičkog bilo seksualnog, javljaju se iznimno rijetko. Istodobno, upravo su žene u većini slučajeva žrtve nasilnih kaznenih djela, posebice nasilničkog ponašanja u obitelji i silovanja.

Počinitelji i žrtve kaznenog djela nasilničkog ponašanja u obitelji

Postojanje nasilja unutar obiteljska četiri zida dugo se vremena negiralo. Nakon što se priznalo da se realnost obiteljskog života razlikuje od idealne slike obitelji koju karakterizira ljubav i sigurnost, te da obitelj može biti mjesto u kojem caruje nasilje jačeg nad slabijim, moćnog nad nemoćnim i, kako pokazuju statistički podaci u većini slučajeva, muškarca nad ženom, trebalo je proći još dosta vremena da obiteljsko nasilje prestane biti privatni problem žene i da društvo stvori prepostavke za njegovo kažnjavanje.

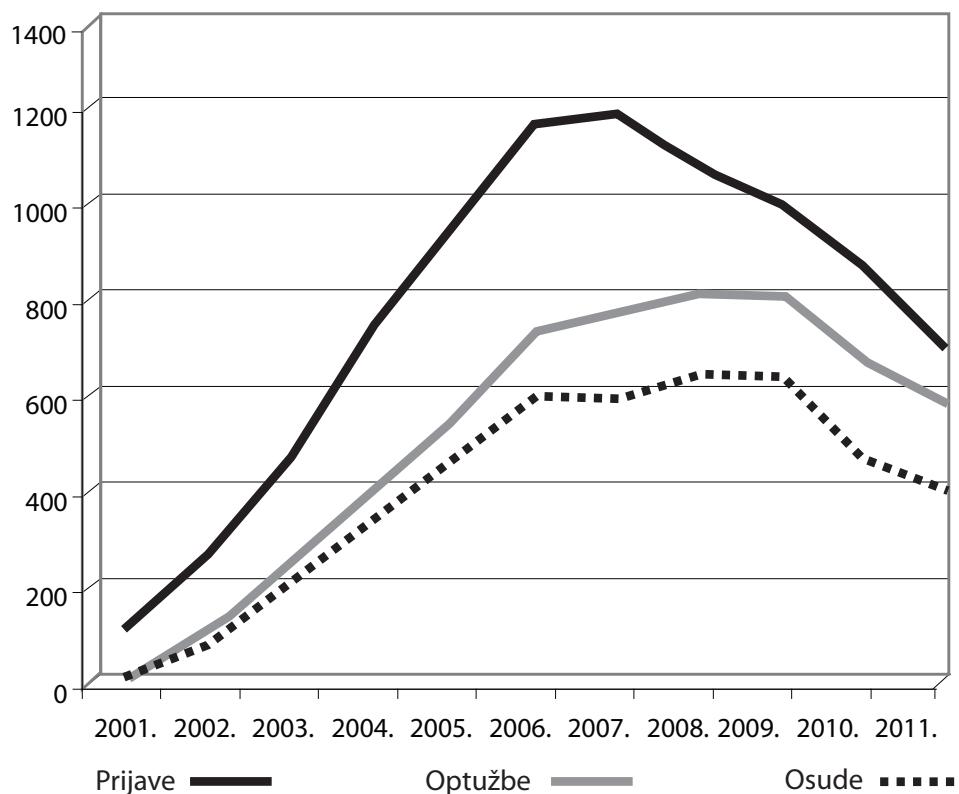
Nasilničko ponašanje u obitelji, kao samostalno kazneno djelo, u hrvatsko kazneno zakonodavstvo uvedeno je 2000. godine i glasilo je: *Član obitelji koji nasiljem, zlostavljanjem ili osobito drskim ponašanjem dovede drugog člana obitelji u ponižavajući položaj, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do*

¹³ Kod ovog kaznenog djela udio žena među počiniteljima iz st. 1. koji se odnosi na zapuštanje djeteta je 42,45%, dok je udio žena među onima koji djecu zlostavljavaju (st. 2.) 22,80%.

¹⁴ O tome koji su razlozi da muškarci čine znatno više kaznenih djela od žena u kriminološkoj literaturi mogu se naći različitim odgovori–od utjecaja biologije do društvene i socijalne uvjetovanosti (Anderson, 2007: 42-48; Gartner, 2011: 348-384; Martinović, 2011:144-148).

*tri godine.*¹⁵ Tri godine kasnije donesen je Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji koji predstavlja značajan korak naprijed u području razvoja i zaštite od nasilja u obitelji.¹⁶ Od tada, pa do stupanja na snagu novog Kaznenog zakona 1. siječnja 2013., nasilničko ponašanje u obitelji bilo je normirano dvostruko, i kao samostalno kazneno djelo i kao prekršaj (za aktualnu zakonsku regulativu v. *infra* poglavlje 3.).

Grafikon 2. Prijavljene, optužene i osuđene punoljetne osobe za kazneno djelo nasilničkog ponašanja u obitelji u razdoblju od 2001–2011.

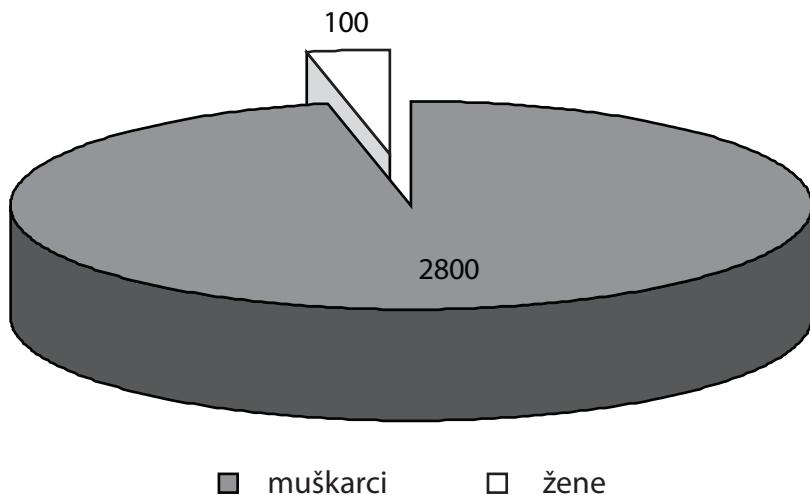

¹⁵ Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine, 129/00. Kasnijim izmjenama i dopunama Kaznenog zakona nije se mijenjao sadržaj inkriminacije, već je povišen minimum i maksimum kazne zatvora na šest mjeseci, odnosno pet godina.

¹⁶ Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, Narodne novine, 116/03. Unatoč pozitivnih iskustava u primjeni ovog Zakona, praksa je upozoravala na potrebu osiguranja bolje zaštite za članove obitelji izložene nasilju, te je 2009. usvojen novi Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji (Narodne novine, 137/09, 14/2010, 60/10).

Iz podataka prikazanih u grafikonu 2 možemo zaključiti kako broj prijava, osuda i optužbi za kazneno djelo nasilničkog ponašanja u obitelji raste do 2008. a onda počinje padati. Nažalost, ovi podaci ne znače da je u praksi bilo manje slučajeva nasilničkog ponašanja u obitelji. Razlog pada broja kaznenih djela je taj što se puno veći broj nasilničkih ponašanja u obitelji tretirao kao prekršaj, nego kao kazneno djelo. Broj prijavljenih i osuđenih u prekršajnom postupku zbog nasilja u obitelji u konstantnom je porastu.¹⁷ No, unatoč povećanom broju prekršajnih prijava, treba biti oprezan u odnosu na zaključak kako je i ovdje riječ isključivo o eskalaciji obiteljskog nasilja. Navedene podatke treba gledati i u svjetlu sve veće osviještenosti žrtava obiteljskog nasilja da se mogu suprotstaviti nasilju, čemu su zacijelo pridonijele brojne kampanje protiv nasilja u obitelji, koje se u posljednjem desetljeću poduzimaju na međunarodnoj i nacionalnoj razini.

Grafikon 3. Osuđene osobe za kazneno djelo nasilničkog ponašanja u obitelji prema spolu u razdoblju od 2007.–2011.

Kada promatramo osuđene počinitelje kaznenog djela nasilničkog ponašanja u obitelji prema spolu možemo zaključiti kako su u RH u više od 95% slučajeva počinitelji ovog kaznenog djela muškarci. Osobe ženskog spola kao počiniteljice ovog kaznenog djela javljaju se u svega 4,5% slučajeva. Znatan

¹⁷ U 2008. bilo je 10869 prijava, 2009.–11542, 2010.–13271 i 2011. bile su 14283 prijave. Počinitelji prekršaja u 2008., 2009., 2010. i 2011.

udio muškaraca među počiniteljima ovog kaznenog djela potvrđuju i brojna druga istraživanja. U Velikoj Britaniji se broj optuženih muških osoba za nasi-lje u obitelji posljednjih godina konstantno kreće oko 93-94%, a istraživanja u SAD također pokazuju kako je više od 90% osoba osuđenih zbog obiteljskog nasilja muškog spola.¹⁸ Istodobno, istraživanja pokazuju kako su u većini slu-čajeva žrtve kaznenog djela nasilničkog ponašanja u obitelji žene.¹⁹ U drža-vama članicama Europske unije udio žena kao žrtava obiteljskog nasilja kreće se prosječno između 80-90%,²⁰ dok istraživanja u SAD pokazuju kako su u od pet slučajeva nasilja među partnerima, u njih četiri žrtve bile žene.²¹

Počinitelji i žrtve kaznenog djela silovanja

Za razliku od nasilja u obitelji, silovanje je, kao najteži oblik seksualnog nasilja, bilo propisano kao kazneno djelo još u prvim pisanim zakonskim tek-stovima (Grozdanić, Rittossa, 2011: 22, 50-53). No, kako se tijekom povijesti mijenjao odnos društva prema ženama, tako se mijenjao i sadržaj ovog kazne-nog djela. Kroz zadnjih dvadesetak godina u mnogim razvijenim zemljama

¹⁸ Violence against Women, Crime Report 2009-2010, dostupno na: http://www.cps.gov.uk/publications/docs/CPS_VAW_report_2010.pdf, str. 4. Family Violence Statistics, Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice, 2005., dostupno na: <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/fvs02.pdf>, str. 3. Domestic Violence against Women Report, European Commission, September 2010, dostupno na: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_344_en.pdf

¹⁹ U razdoblju od 1. siječnja do 31. prosinca 2009. u RH bilo je 1 400 prijava koje su se odnos-ile na kazneno djelo nasilničkog ponašanja u obitelji. Navedenim kaznenim djelima ukupno je oštećeno 1485 osoba, od čega je 1161 (78,1%) oštećena osoba ženskog spola. Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji, za razdoblje od 2011. do 2016. godine, Narodne novine, 20/11, str. 6.

²⁰ Review of the Implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States: Violence against Women–Victim Support, European Union, 2012. dostupno na: <http://www.eige.europa.eu/sites/default/files/Violence-against-Women-Victim-Support-Report.pdf>, str. 18. Treba istaći kako navedeni rezultati ne odražavaju u cijelosti postojeće stanje u državama članicama EU, u pogledu nasilja nad ženama, zbog činjenice da dio zemalja ne vodi zasebnu statistiku o žrtvama i počiniteljima obiteljskog nasilja po spolu i njihovom međusobnom odnosu. Kako bi se dobili relevantni podaci nužno je da se podaci o obiteljskom nasilju nad ženama vode zasebno što je i preporuka Vijeća Europe (vidi Final Activity Report of the Council of Europe, Task Force to Combat Violence against Women, including Domestic Violence, 2008. i Explanatory Report to the Council of Europe on the Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic violence, 2011.).

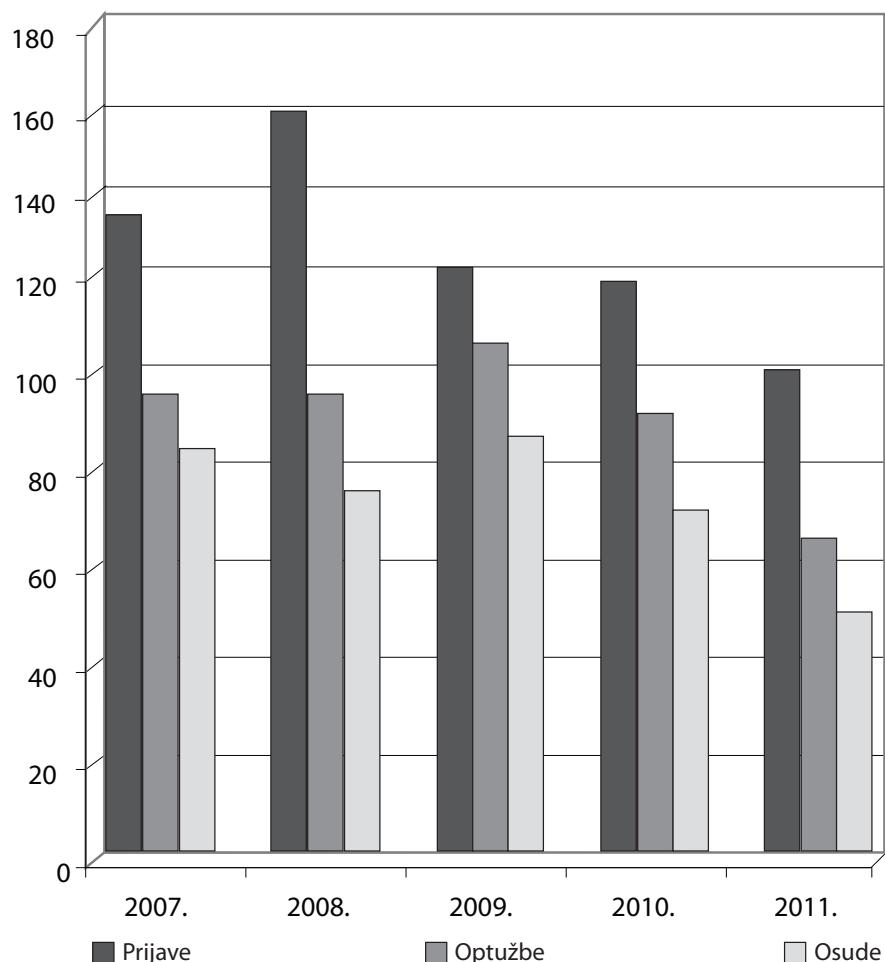
²¹ Intimate Partner Violence, 1993–2010, U.S. Department of Justice, November 2012., dostupno na <http://www.bjs.gov/content/pub/pdf/ipv9310.pdf>

svijeta definicija silovanja doživjela je brojne promjene. Veliki doprinos tome dale su aktivnosti unutar Ujedinjenih naroda i Vijeća Europe, gdje je usvojeno niz međunarodnih pravnih akta koji, kao i praksa Europskog suda za ljudska prava, zahtijevaju stalno usklađivanje kaznenopravnog uređenja ove materije. Danas je silovanje inkriminirano u svim državama članicama Europske unije, no definicija silovanja nije usklađena. Neke države imaju užu definiciju silovanja u odnosu na druge, pa njome pokrivaju samo prisilni spolni odnos, a ne i s njim izjednačenu spolnu radnju, te za postojanje kaznenog djela silovanja traže dokaz o fizičkom otporu žrtve.²² U RH kriminalna zona silovanja znatno je proširena od 1. siječnja 1998. godine.²³ Od tada je i kazneno djelo silovanja spolno neutralno, što znači da počinitelj kao i žrtva mogu biti i žena i muškarac, ono obuhvaća ne samo spolni odnošaj već i s njim izjednačenu spolnu radnju, te je za njegovo počinjenje irrelevantno postojanje bračne ili izvanbračne zajednice.

²² O pravnoj regulativi silovanja u državama članicama Europske unije v. Feasibility Study to Assess the Possibilities, Opportunities and Needs to Standardise National Legislation on Violence against Women, Violence against Children and Sexual Orientation Violence, European Commission, 2010., dostupno na http://ec.europa.eu/justice/funding/daphne3/daphne_feasibility_study_2010_en.pdf

²³ Kazneni zakon, Narodne novine, 110/97.

Grafikon 4. Prijave, optužbe i osude za kazneno djelo silovanja u razdoblju od 2007–2011.

Budući da je iz prikazanih podataka vidljivo da nadležna tijela, prosječno godišnje zaprime oko 130 prijava za kazneno djelo silovanja, možemo zaključiti kako u statistici ukupnog kriminaliteta ono ne zauzima značajnije mjesto, jer na njega otpada manje od 1% svih prijava.²⁴ No, ovdje nužno moramo naglasiti kako brojna istraživanja upozoravaju na to da se seksualno nasilje često ne prijavljuje te, unatoč svojoj širokoj rasprostranjenosti, ostaje nevidljiv.

²⁴ Primjerice, u 2010. ukupno je bilo 69601 prijava, a u 2011. godini 66874 prijave. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude, Statistička izvješća, 2010–2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

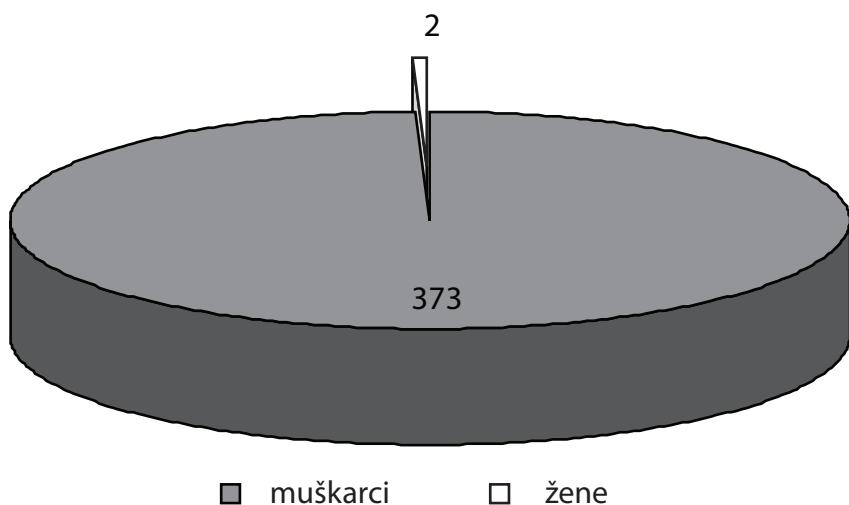
vo.²⁵ To je razlog zbog kojeg postoje znatna odstupanja u broju žrtava silovanja između službene statistike i rezultata istraživanja različitih nevladinih udruga koje se bave problematikom seksualnog nasilja.²⁶ Kao razlozi neprijavljanja ovog kaznenog djela navode se: strah žrtve od počinitelja, strah od ponovne viktimizacije od strane nadležnih tijela, zatim strah da im nitko neće vjerovati i da će, u konačnici, društvo njih okriviti za preživljeno iskustvo. S druge strane, indikativna su, iako rijetka, istraživanja o razlozima prijavljivanja seksualnog nasilja, prema kojima su faktori koji povećavaju vjerojatnost podnošenja prijave: nepoznati počinitelj, nasilje koje se dogodilo izvan doma žrtve ili počinitelja, upotreba sile i/ili nekog oružja za zastrašivanje, te ozbiljne povrede žrtve. Ovi razlozi odgovaraju mitu o tzv. *pravom silovanju* (Schafran, 1997: 8-19). Međutim, u praksi je situacija u većini slučajeva bitno drugačija: počinitelji silovanja poznati su žrtvi, nasilje se dogodilo u domu žrtve, a uporaba sile nije bila nužna, jer je za ostvarenje nasilja bio dovoljan strah, tako da nema niti teških tjelesnih povreda. Iz prethodno rečenog možemo zaključiti kako je nužno mijenjati krive predodžbe o seksualnom nasilju kako bi se žrtve ohrabrike i na prijavljivanje slučajeva koji odstupaju od mita o tzv. pravom silovanju, a koji su u praksi puno češći.²⁷ Pored velike tamne brojke, kazneno djelo silovanja karakterizira i nesklad između broja prijavljenih i osuđenih osoba. Razlog tome je, dijelom, otežan postupak dokazivanja ovog kaznenog djela, budući da uglavnom ne postoje svjedoci događaja, a nerijetko nema ni materijalnih dokaza o počinjenju djela, no dijelom je ovakvo stanje i rezultat rasprostranjenih predrasuda o društvenim ulogama i obrascima ponašanja muškaraca i žena (Regan, Kelly, 2003:14; Radačić, 2012: 116-118).

²⁵ Rezultati istraživanja javnog mijenja u RH provedenog 2009. pokazuju kako silovanje ulazi u kaznena djela koja se u najmanjoj mjeri prijavljuju policiji. Iako treba imati u vidu da je u istraživanju sudjelovao mali broj ispitanika i da je mali broj njih izjavio kako je bio žrtva ovog kaznenog djela, možemo reći kako je i ovo istraživanje potvrdilo da je upravo kod kaznenog djela silovanja tamna brojka kriminaliteta iznadprosječno visoka. Vidi Nacionalno istraživanje javnog mnjenja o percepciji sigurnosti građana, o postupanju policije, te o suradnji između policije i lokalne zajednice, 2009: 14, 18, 20.

²⁶ Podaci brojnih svjetskih istraživanja pokazuju kako na jedan prijavljen slučaj silovanja dolazi između 15-20 neprijavljenih slučajeva. Za neke manje drastične oblike seksualnog nasilja taj omjer je i veći. Vidi Mamula, 2011.

²⁷ Protokol o postupanju u slučaju seksualnog nasilja, Vlada RH, Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb, studeni 2012., str. 9., dostupno na: public.mzos.hr/fgs.axd?id=19402

Grafikon 5. Osuđene osobe za kazneno djelo silovanja prema spolu 2007–2011.

Iz podataka o osuđenim osobama za kazneno djelo silovanja vidljivo je kako su u gotovo 100% slučajeva počinitelji bili muškarci. U navedenom razdoblju imamo svega dvije osuđene počiniteljice za ovo kazneno djelo. Istodobno, žrtve silovanja su u 95% slučajeva žene (Mamula, 2011: 11). Veliki udio muškaraca među počiniteljima i žena među žrtvama ovog kaznenog djela potvrđuju i istraživanja u drugim državama (Belknap, 2007: 273). U europskim državama postotak muških počinitelja kaznenog djela silovanja kreće se oko 99%.²⁸ Primjerice, prema istraživanju provedenom Velikoj Britaniji u razdoblju od 2007.–2009., broj optuženih muških osoba za kazneno djelo silovanja bio je gotovo 99%. Istodobno udio žena među žrtvama silovanja kreće se između 87-89%.²⁹

Odgovor Kaznenog zakona na rodno uvjetovano nasilje

Posljednjih godina RH učinila je znatne pomake u definiranju i sankcioniranju rodno zasnovanog nasilja, a posebice usvajanjem novog Kaznenog zakona. Sukladno zahtjevima Konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, kao nova kaznena djela propisana su: kazneno

²⁸ European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics, 2010: 97., dostupno na: [http://european\(sourcebook.org/ob285_full.pdf](http://european(sourcebook.org/ob285_full.pdf)

²⁹ Violence against Women, Crime Report 2009–2010, dostupno na http://www.cps.gov.uk/publications/docs/CPS_VAW_report_2010.pdf

djelo sakaćenja ženskih spolnih organa (čl. 116), nametljivo ponašanje (čl. 140) i prisila na sklapanje braka (čl. 169). Nadalje, kao okolnost koja kazneno djelo teške tjelesne ozljede čini još težim, propisana je *trajna nesposobnost za reprodukciju*, pa se sada pod ovu odredbu mogu podvesti slučajevi prisilne sterilizacije koje, prema zahtjevu Konvencije, treba inkriminirati. Novi Kazneni zakon predviđa i da se svi postupci za kazneno djelo tjelesne ozljede, počinjeno u okviru obitelji, pokreću po službenoj dužnosti, a ne privatnom tužbom.

Iako rodno uvjetovano nasilje može imati različite oblike, njegovi najrasprostranjeniji, a ujedno i najteži, oblici su obiteljsko i seksualno nasilje. I u tom pogledu, Kazneni zakon donosi značajne novosti. Do njegova stupanja na snagu, nasilničko ponašanje u obitelji bilo je normirano dvostruko, i kao samostalno kazneno djelo i kao prekršaj. Kako je u praksi takva zakonska regulativa izazivala niz problema, jer nije postojala jasna crta razgraničenja između nasilničkog ponašanja u obitelji kao prekršaja i kao kaznenog djela,³⁰ u novom Kaznenom zakonu odustalo se od koncepcije po kojoj je nasilničko ponašanje u obitelji samostalno kazneno djelo. Umjesto toga, ono je sada inkriminirano na način da je nasilje nad bliskom osobom propisano kao kvalifikatorna okolnost kod niza kaznenih djela.³¹ Pojmom bliske osobe su, pored članova obitelji, obuhvaćeni i bivši bračni ili izvanbračni drug ili istospolni partner i osobe koje žive u zajedničkom kućanstvu. Na taj je način proširen krug osoba koje mogu biti žrtve obiteljskog nasilja. Osim toga, novi Kazneni zakon predviđa kao sigurnosne mjere zabranu približavanja ili udaljenje iz zajedničkog kućanstva, kao dodatne zaštitne mehanizme kojima se štite žrtve i po okončanju kaznenog postupka, a njihovo nepoštivanje propisuje kao zasebno kazneno djelo (čl. 311).

Novi Kazneni zakon značajno je preuređio i seksualne delikte. Od brojnih novosti, jedna od najznačajnijih je uvođenje kaznenog djela spolnog odnosa bez pristanka (čl. 152). Sljedeći suvremena shvaćanja o seksualnim deliktima, inkriminira se svaki spolni odnošaj ili s njime izjednačena spolna radnja

³⁰ Pitanje razgraničenja prekršaja i kaznenih djela posebno je postalo aktualno nakon odluke Europskog suda za ljudska prava u slučaju *Marešti protiv Hrvatske*, temeljem koje je RH bila dužna naknaditi štetu zbog povrede prava da se ne bude dva puta suđen ili kažnen u istoj stvari (vidi čl. 4 Protokola 7 uz Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda). U presudi se ističe kako nije moguće konsekutivno vođenje prekršajnog i kaznenog postupka za kažnjiva djela koja se temelje na identičnim ili bitno istim činjenicama. Presuda Marešti protiv Hrvatske, 55759/07, 25. lipnja 2009., dostupna na: <http://www.echr.coe.int/echr>

³¹ Primjerice, kod kaznenog djela teškog ubojstva (čl. 111 t. 3), tjelesne ozljede (čl. 117 st. 2), teške tjelesne ozljede (čl. 118 st. 2), osobito teške tjelesne ozljede (čl. 119 st. 2), teška kaznena djela protiv spolne slobode (čl. 154 st. 1).

za koju osoba nije dala svoj pristanak.³² Temelj kaznenog djela silovanja je, također, izostanak pristanka, no u ovom slučaju radi se o izostanku pristanka kojemu je u osnovi uporaba sile ili prijetnje da će se izravno napasti na život ili tijelo silovane ili druge osobe. Definicijom kaznenog djela silovanja jasno se iskazuje da kod silovanja žrtva ne mora pružati otpor i da svaka primjena sile ili kvalificirane prijetnje razumijeva izostanak pristanka, s time da počinitelj može dokazivati suprotno (Turković, Maršavelski, 2013: 206-208).³³ Novost je, u odnosu na dotadašnje kazneno djelo, i u tome što sada kazneno djelo silovanja postoji i kod prijetnje da će se izravno napasti na život i tijelo bilo koje osobe, a ne samo bliske silovanoj osobi. Kao kvalifikatornu okolnost koja kaznena djela spolnog odnošaja bez pristanka i silovanja čini teškim kaznenim djelom protiv spolne slobode (čl. 154) predviđeni su, između ostalog, slučajevi kada su žrtve tih djela bliske osobe.

S obzirom na navedeno, možemo zaključiti kako je nedvojbena značajna normativna aktivnost u pogledu inkriminiranja određenih ponašanja iz područja rodno uvjetovanog nasilja proteklih godina. No, treba naglasiti kako svaka rasprava o rodno uvjetovanom nasilju nužno uključuje problematiku zaštite žrtava takvog nasilja. Iako su i u tom pogledu na normativnom nivou učinjeni znatni pomaci,³⁴ u tom području i dalje postoje ozbiljni nedostaci na

³² Ovi standardi postavljeni su još u Preporuci Vijeća Europe o zaštiti žena od nasilja, Rec (2002)5 od 30. travnja 2002. Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i obiteljskog nasilja, također, traži od država stranaka da inkriminiraju svaki nekonsenzualni spolni odnos ili s njim izjednačenu spolnu radnju ili navođenje drugoga na spolni odnos ili s njim izjednačenu spolnu radnju s trećom osobom, bez njezina pristanka (čl. 36). I u praksi Europskog suda za ljudska prava zauzet je stav da treba inkriminirati svaki nedobrovoljni spolni odnos, dakle i u slučajevima kada nema fizičkog otpora. Vidi presudu M. C. v Bugarska (39272/98.) od 4. 12. 2003. Za analizu slučajeva silovanja vođenih pred Europskim sudom za ljudska prava v. Londono, 2010: 109-121.

³³ Iako su sudovi ponekad prihvaćali pravnu kvalifikaciju silovanja kada nije bilo pristanka žrtve, a počinitelj nije primijenio силу ili prijetnju (primjerice, VSRH, I Kž-176/94 od 27. 04.1994.), nerijetko se u sudskoj praksi razmatra je li i kakav je otpor pružala žrtva, kao dokaz da nije postojao pristanak na spolni odnošaj, i susreće tumačenje prema kojem silovanje postoji samo ako žrtva pruža jak, ozbiljan i stalani otpor (primjerice, I Kž-473/94 od 12.01.1995., VSRH, Kž-445/92 od 8. 10. 1992., K-183/08. od 25.09.2009.). Vidi Radačić, 2012: 109-112.

³⁴ Pored mjera opreza kojima se, prije svega, štite žrtve nasilja kada se pokrene kazneni postupak, novi Zakon o kaznenom postupku je u zasebnoj glavi osigurao niz prava žrtvama kaznenih djela općenito, a žrtvama kaznenog djela protiv spolne slobode i spolnog čudoređa jamči i neka dodatna prava, primjerice, pravo na razgovor s besplatnim savjetnikom ili opuštenočenikom prije ispitivanja, pravo da ih u policiji i državnom odvjetništvu ispituje osoba istog spola, pravo da uskrate odgovor na pitanja koja se odnose na strogo osobni život, pra-

što je RH upozorio i Europski sud za ljudska prava u slučaju *Branko Tomašić i drugi protiv Republike Hrvatske*. U tom predmetu Europski sud je utvrdio da je sporni događaj, koji je završio tragično, jer je po izlasku iz zatvora nevjenčani suprug ubio ženu i dijete, bio predvidljiv i da je RH propustila poduzeti mjere kako bi se ugrožene osobe zaštitile. Sud je posebno istaknuo činjenicu da puštanju osuđenika iz zatvora nije prethodila procjena postoji li i dalje opasnost od ponavljanja djela, iako je u psihijatrijskom izvješću istaknuto da postoji snažna vjerojatnost da može doći do ponavljanja djela. Kako bi se ispravili nedostaci, koji se odnose na sustav zaštite života osoba od postupaka opasnih kriminalaca na koje je u ovom slučaju upozorio Europski sud, u novom Kaznenom zakonu uvedena je sigurnosna mjera zaštitnog nadzora po punom izvršenju kazne zatvora (čl. 76). Zaštitni nadzor po punom izvršenju kazne zatvora predviđen je za počinitelje kojima je izrečena kazna zatvora u trajanju od pet ili više godina, odnosno počinitelje kojima je izrečena kazna zatvora od dvije ili više godina ako je riječ o kaznenom djelu s obilježjem nasilja ili spolnom deliktu. Ova sigurnosna mjera „izraz je potrebe da se osuđeniku pomogne po izlasku s izdržavanja dulje kazne zatvora u cilju njegove lakše integracije u društvo te zaštite određene žrtve i društva“ (Turković, Maršavelski, 2013: 112). Drugi slučaj pred Europskim sudom za ljudska prava, slučaj *A. protiv Hrvatske*, ukazao je na probleme u sustavu izvršenja izrečenih kazni. Protiv počinitelja, u razdoblju od četiri godine, bila su pokrenuta tri kaznena i četiri prekršajna postupka zbog nasilja u obitelji i prijetnji supruzi, a niti jedna izrečena sankcija, pa ni ona bezuvjetne kazne zatvora nije bila izvršena (Grozdanić, Škorić, Vinja, 2010: 691-696). Ove presude Europskog suda na zoran način pokazuju kako same odredbe kojima se obiteljsko nasilje propisuje, bilo kao kazneno djelo, bilo kao prekršaj, nisu dovoljne ako ih ne prati odgovarajući pravni okvir za zaštitu žrtve i s tim povezano otklanjanje uzroka nasilničkog ponašanja te njegovo dosljedno provođenje u praksi.

vo da predlože da budu ispitane putem audio-video uređaja. Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine, 121/2011.

Zaključak

Pravedan kaznenopravni sustav je onaj koji poštuje temeljna ljudska prava i jednako štiti sve, žene i muškarce. U tom smislu posve je opravdano što norme kaznenog prava imaju neutralan karakter i što ne postoji razlika u njihovoj primjeni u odnosu na žene i muškarce kao počinitelje i kao žrtve kaznenih djela. Istodobno, kaznenopravni sustav treba biti rodno osjetljiv, djelovati u pravcu spriječavanja rodno uvjetovanog nasilja i kažnjavanja njegovih počinitelja te zaštite žrtava takvog nasilja.

Brojna istraživanja pokazuju kako su žene često žrtve nasilnih kaznenih djela, pa u tom smislu ne možemo zanemariti činjenicu da je upravo kazneno pravo moćan instrument koji utječe na njihov položaj u društvu, jer o kaznenopravnoj regulativi uvelike ovisi hoće li i na koji način žene biti zaštićene od različitih oblika nasilja. U tom pogledu, na normativnom nivou, učinjeni su znatni pomaci, no praksa nam pokazuje kako pravna regulativa sama po sebi nije dovoljna. To možemo vidjeti na primjerima dvaju dominantnih oblika rodno uvjetovanog nasilja, obiteljskom i seksualnom nasilju. Nasilničko ponašanje u obitelji bilo je do 2013. propisano i kao samostalno kazneno djelo i kao prekršaj, te je i u kaznenom i u prekršajnom postupku bilo predviđeno niz mjera za zaštitu žrtva. No, unatoč tome, bili smo, a i danas smo, svjedoci obiteljskog nasilja koje kao krajnji ishod ima smrt žene. Istodobno, unatoč stalnom usklajivanju kaznenopravnog uređenja seksualnih delikata i širenja kriminalne zone silovanja, samo se mali broj slučajeva prijavljuje. Velika tamna brojka, kao i očit nerazmjer između prijava i osuda za ovo kazneno djelo, pokazuje kako su još uvijek jake predrasude o društvenim ulogama muškaraca i žena.

Sve to upućuje na zaključak kako pravne norme, iako su snažan instrument koji utječe na stvaranje novih obrazaca ponašanja, nisu svemoguće. Potrebno je i dalje djelovati u pravcu razvijanja svijesti o neprihvatljivosti pojedinih oblika ponašanja, koja su upravo rezultat rodnih stereotipa, te mijenjati stavove pojedinaca o rodnim ulogama i rođnoj jednakosti općenito. Činjenica je da smo tradicionalno društvo i da je ovdje riječ o dugotrajnom i sporom procesu čiji rezultati neće biti odmah vidljivi, no to ne smije biti razlog da se od njega odustane. Istodobno, treba nastaviti raditi na osiguranju uvjeta za provedbu postojećih propisa o zaštiti žrtava nasilja, ali i uspostaviti sustav u kojem će pojedinci zaduženi za njihovu provedbu odgovarati za svoje propuste.

Literatura

- Anderson, G.S. (2007) *Biological Influences on Criminal Behavior*. Boca Raton: CRS Press.
- Belknap, J. (2007) *The Invisible Woman: Gender, Crime and Justice*. Wadsworth: Thomson.
- Borić, R. (ur.) (2007) *Pojmovnik rodne terminologije*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Declaration on the Elimination of Violence against Women, UN, A/RES/48/104, 20 December 1993
- Gartner, R. (2011) Sex, Gender and Crime. U: M. Tory (ur.) *The Oxford Handbook of Crime and Criminal Justice*. New York: Oxford University Press, str. 348-384.
- Giddens, A. (2006) *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Grozdanić, V., Škorić, M., Vinja, I. (2010) Nasilje u obitelji i svjetlu promjena Kaznenog zakona. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 2, str. 669-698.
- Grozdanić, V., Rittossa, D. (2011) Povijesni razvoj kaznenopravnog statusa žena. U: V. Grozdanić (ur.) *Kada žena ubije*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 15-100.
- I KŽ-473/94 od 12.01.1995.
- K-183/08. od 25.09.2009.
- Kamenov, Ž., Galić, B., (ur.) (2011) *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Kazneni zakon, Narodne novine, br. 110/97, 27/98, 50/00, 129/00, 51/01, 111/03, 190/03, 105/04, 84/05, 71/06, 110/07, 152/08, 57/11, 125/11, 144/12.
- Londono, P. (2010) Defining Rape under the European Convention on Human Rights: Torture, Consent and Equality. In: V. Munro, C. McGlynn (eds.) *Rethinking Rape Law: International and Comparative Perspectives*. London: Routledge, str. 109-121.
- M. C. v Bugarska (39272/98.) od 4.12.2003.
- Mamula, M. (ur.) (2011) *Seksualno nasilje u Hrvatskoj 2000-2010*. Zagreb: Ženska soba.
- Martinović, I. (2011) Specifičnosti ženskog kriminaliteta iz aspekta bihevioralne biologije. U: V. Grozdanić (ur.) *Kada žena ubije*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 101-152.
- Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji za razdoblje od 2011. do 2016. godine, Narodne novine, br. 20/11.

Nacionalno istraživanje javnog mnjenja o percepciji sigurnosti građana, o postupanju policije, te o suradnji između policije i lokalne zajednice (2009) Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj u RH (UNDP) & Ministarstvo unutarnjih poslova RH.

Nikolić-Ristanović, V. (1996) Sindrom zlostavljanje žene i njegove implikacije na pravni položaj optuženih za ubistvo, *Analisi*, 1, str. 43-59.

Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Preporuka Vijeća Europe o zaštiti žena od nasilja, Rec (2002)5, 30. travnja 2002.

Radačić, I. (2011) Razvoj ljudskih prava žena u praksi Europskog suda za ljudska prava. U: I. Radačić, J. Vince Pallua (ur.) *Ljudska prava žena*. Zagreb: Institut drušvenih znanosti Ivo Pilar, str. 25-41.

Radačić, I. (2012) Kazneno djelo silovanja: pitanja definicije, (ne)odgovornosti za otklonjivu zabludu o pristanku i postojanje rodnih stereotipa u sudskom postupku na primjeru prakse Županijskog suda u Zagrebu. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 1, str. 105-125.

Regan, L., Kelly, L. (2003) *Rape: Still a forgotten issue*. London: London Metropolitan University.

Schafran, L.H. (1997) Why Empirical Data Must Inform Practice. In: D. Fazee, A.M. Noel, A. Brenneke (eds.), *Violence against Women: Law and Litigation*. New York: Clark Boardman Callaghan, str. 1-82.

Škorić, M., Debeljak, S., Karlavaris Bremer, U. (2011) Žene i nasilje-žrtve i počiniteljice, Utjecaj činjenice nasilja na izbor vrste i mjere kazne u sudskoj praksi. U: V. Grozdanić (ur.) *Kada žena ubije*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 299-332.

Turković, K., Maršavelski A. (ur.) (2013) *Komentar Kaznenog zakona*. Zagreb: Narodne novine.

VSRH, I Kž-176/94 od 27.04.1994.

VSRH, Kž-445/92 od 8.10.1992.

Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine, br. 121/11,143/12.

Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, Narodne novine, br. 116/03, 137/09, 14/10, 60/10.

Internet izvori

Branko Tomašić i drugi protiv Republike Hrvatske. Dostupno na: <http://sljeme.usud.hr/usud/prakES.nsf/Praksa/40C C9A48B96EAD7AC125758200724C71?OpenDocument> stranici pristupljeno 10.2.2013.

Domestic Violence against Women Report, European Commission, September 2010. Dostupno na: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_344_en.pdf stranici pristupljeno 10.2.2013.

European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics–2010. Dostupno na: http://europceansourcebook.org/ob285_full.pdf stranici pristupljeno 10.2.2013.

Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Dostupno na: http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/archive/documentation/otherlanguages/Samrefugees/EVROPSKA%20KONVENCIJA%20ZA%20ZASTITU%20LJUDSKIH%20PRAVA_en.asp stranici pristupljeno 10.2.2013.

Explanatory Report to the Council of Europe on the Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic violence, 2011. Dostupno na: <http://www.conventions.coe.int/Treaty/EN/Reports/Html/210.htm> stranici pristupljeno 1.2.2013.

Family Violence Statistics, Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice, 2005. Dostupno na: <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/fvs02.pdf> stranici pristupljeno 10.2.2013.

Feasibility Study to Assess the Possibilities, Opportunities and Needs to Standardise National Legislation on Violence against Women, Violence against Children and Sexual Orientation Violence, European Commission, 2010. Dostupno na: http://ec.europa.eu/justice/funding/daphne3/daphne_feasibility_study_2010_en.pdf stranici pristupljeno 10.2.2013.

Final Activity Report of the Council of Europe, Task Force to Combat Violence against Women, including Domestic Violence, 2008. Dostupno na: http://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/Source/final_Activity_report.pdf stranici pristupljeno 1.2.2013.

<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=210&CM=1&DF=&CL=ENG>, stranici pristupljeno 27.2.2013.

Intimate Partner Violence, 1993–2010, U.S. Department of Justice, November 2012. Dostupno na: <http://www.bjs.gov/content/pub/pdf/ipv9310.pdf> stranici pristupljeno 12.2.2013.

Marešti protiv Hrvatske, 55759/07, 25. lipnja 2009. Dostupno na: <http://www.echr.coe.int/echr>, stranici pristupljeno 1.2.2013.

Protokol o postupanju u slučaju seksualnog nasilja, Vlada RH, Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2012. Dostupno na: public.mzos.hr/fgs.axd?id=19402 stranici pristupljeno 10.2.2013.

Review of the Implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States: Violence against Women–Victim Support, European Union, 2012. Dostupno

na: <http://www.eige.europa.eu/sites/default/files/Violence-against-Women-Victim-Support-Report.pdf> stranici pristupljeno 12.2.2013.

Statistička izvješća, 2000.-2012., Zagreb: Državni zavod za statistiku. Dostupno: <http://www.dzs.hr/> stranici pristupljeno 10.2.2013.

Violence against Women, Crime Report 2009-2010. Dostupno na: http://www.cps.gov.uk/publications/docs/CPS_VAW_report_2010.pdf stranici pristupljeno 12.2.2013.

MARISSABEL ŠKORIĆ

Sex and Gender Characteristics in the Criminal Code of the Republic of Croatia with special reference to the criminal offences of rape and domestic violence

The study deals with the issue of whether the norms of criminal law make a distinction between male and female sex with regard to the perpetrator of the criminal offence as well as with regard to the victim of the criminal offence and also the issue of whether male or female sex have any role in the criminal law. It is with this objective in mind that the author analysed the provisions of the Criminal Code of the Republic of Croatia and statistical data on total crime in the Republic of Croatia and the relation between male and female perpetrators of criminal offences. The statistical data reveal that men commit a far greater number of offences than women. Apart from this, women and men also differ according to the type of the criminal offence they tend to commit. Women as perpetrators of criminal offences that involve the element of violence are very rare. At the same time, women are very often victims of violent offences perpetrated by men, which leads us to the term of gender-based violence. Although significant steps forward have been made at the normative level in the Republic of Croatia in defining and sanctioning of gender-based violence, gender stereotypes can still be observed in practice when sexual crimes are in question so that we can witness domestic violence on a daily basis. All of this leads to the conclusion that it is necessary to make further efforts in order to remove all obstacles that prevent changes in social relations and ensure equality between women and men, not only de jure but also de facto.

Key words: sex, gender, gender-based violence, Criminal Code of the Republic of Croatia.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 55-70

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301055R

Originalni naučni rad

Victims of 'private' crimes and application of human rights in interpersonal relations

AXELLE REITER*

International human rights law has been challenged because of its alleged inability to safeguard the rights of the most vulnerable victims of violence. Whereas in real life they are often marginalised and effectively left without adequate protection, this is not to be attributed to the absence of an appropriate normative framework but rather to the contempt, lack of enforcement and systemic neglect of their claims. This paper proposes to find a 'cure' inside international human rights law, by strengthening the mechanisms that permit a horizontal application of human rights standards in private relations. The paper is divided in four sections. The first section describes the problematic at hand, focusing in particular on violence against women and children. The three subsequent sections then analyse the avenues open to victims in order to claim a 'third-party' application of human rights treaties against non-state actors who have violated their fundamental rights.

Keywords: private crimes, human rights, third-party application, redress.

Introduction

The paper investigates the horizontal application of international human rights norms in interpersonal relations between private actors, so as to provide protection and redress to the victims of 'private' crimes. It is divided in four sections. The first section describes the problematic at hand and the contemporary failure to redress the injustices experienced by vulnerable victims, focusing in particular on violence against women and children. The three subsequent sections then analyse in depth the diverse avenues open

* Dr Axelle Reiter is Lecturer (adjunct professor), in International Law, at the Faculty of Economics of Verona University (Vicenza), and Researcher at the European University Institute (Firenze). E-mail: axelle.reiter@eui.eu

to victims in order to claim a ‘third-party’ application of human rights treaties against non-state actors who have violated their fundamental rights; hence, providing them with badly needed remedies against the abuses suffered. The second section examines the possibility of giving to international human rights law a direct effect in interpersonal conflicts before national courts, in line with the application of constitutional norms in private law trials. The third section builds on the contemporary case law condemning states internationally for not protecting individuals against violations of their rights by private actors, emphasising the indirect effect of international treaties on private relations. Finally, the fourth section studies the direct applicability of international human rights law to non-state actors in international or transnational forums and domestic trials based on universal jurisdiction. The following analysis mostly focuses on the dispositions adopted at the level of the Council of Europe, because of the specific position they occupy in the legal systems of its member states and the comparative strength of its control mechanisms.

Private crimes, public obstacles and scope of international norms

International human rights law has been challenged, theoretically and in practice, from a variety of contrasting perspectives. One of the most damning criticisms of international human rights norms and institutions is internal to the human rights paradigm; it targets the alleged inability of the international legal order to safeguard the rights and interests of the most vulnerable victims of violence and other abuses, in particular those of women and children, and in its most extreme variant calls for dismantling the entire human rights regime. Since human rights belong to every human being, international human rights law must adopt a conceptual framework that adequately addresses the needs of all human beings (see e.g. Engle, 1992). Regrettably, an abyss separates the high standards that theoretically protect the rights of women or children and practical reality.

This challenge is particularly important in relation to the horizontal application of human rights norms in inter-personal relations, where their most basic rights typically clash with culture, tradition, custom, religion and patriarchy. However, whereas in real life these vulnerable victims are often marginalised and effectively left without adequate protection, this is not to be attributed to the absence of an appropriate normative framework but

rather to the contempt, lack of enforcement and systemic neglect of their legitimate claims to protection and redress. The problem is largely due to states' deference "to the basic tenets of patriarchy and the legitimacy, if not necessity, of violence as a mechanism of enforcing that system" (Copelon, 1994: 120). Hence, it is important to integrate the relevant international rules in all spheres of society, to "prioritise the rights of [the individual] over those of the traditionally defined community" and to have them sanctioned by the national legal orders (Hossain, 1994: 486-487), to make the state accountable when it enables or fails to prevent private abuses (Cook, 1994), and to entitle the victims to introduce judicial complaints before internal courts and international bodies (Knop, 1994: 159).

While fully acknowledging the urgency of remedying to shortcomings of the current system, this paper proposes to find the 'cure' inside rather than outside international human rights law, relying on the emerging case law of international and regional human rights bodies, by strengthening the mechanisms that permit an horizontal application of human rights standards in relations between private actors. The privileged position of human rights in the international legal order has led to their horizontal application to private actors. While this phenomenon and ensuing judicial developments do not specifically target cases of violence against women or children, they can be usefully invoked to effectively advance the claims to redress of the victims. As such, they provide a creative answer to the alleged inability of international norms to account for this particular type of abuses. Only states parties to human rights treaties have the obligation to respect the liberties and entitlements entrenched in human rights conventions. Yet, the preamble to these international agreements and several of their articles imply an absolute application of their terms to interpersonal relations. Besides, the supervisory organs of the various treaties increasingly refer to states' positive obligations under these conventions. Then, the responsibility of member states can be invoked because of their failure to legislate or take other preventive measures against private violations and by reason of the judgements of domestic courts that legitimise the violations or refuse to compensate their victims.

Invoking human rights provisions against private actions addresses three different issues, which are scrutinised in the next three sections. Whilst the described avenues have a much broader scope than that of violent acts against women and children, these abuses certainly fall under their wider protective umbrella. Consequently, the rest of the paper will analyse the

methods available to apply human rights in interpersonal relations in more general terms, relying on the underlying idea that all victims of private violations can then resort to these methods in order to obtain compensation for the infringement of their rights. First, one ought to envisage the possibility of giving to international human rights law a direct effect in cases of interpersonal conflicts before domestic courts. Secondly, the judicial tendency to condemn a state internationally for having failed to protect an applicant against violations of her rights by individuals or non-public authorities raises the question of the indirect effect of the treaties on private relations at the international level. Thirdly, the direct applicability of international human rights law to non-state actors in international or trans-national forums cannot be neglected, especially after the recent expansion of international criminal law and the creation of the International Criminal Court. And domestic trials based on universal jurisdiction allow states to prosecute grave human rights breaches committed by non-nationals even outside of their territory.

Horizontal application of human rights norms in domestic law

The applicability of human rights conventions to interpersonal relations is primarily a concern at the national level, where they are normally raised. This practice coincides with the general approach to the question in public international law. National courts and tribunals are the primary organs entrusted with the competence and power to enforce international norms on a daily basis (see e.g. Conforti, 1993). More specifically, the sanction of international provisions embodying human rights lies first under the responsibility of national judicial powers. In this light, it has been put forward that the only secure way to guarantee the respect of human rights treaties is to delegate the control of their domestic application to municipal organs (Sciotti, 1997: 15-16). Even though this last claim appears unlikely, in view of the numerous violations of individual rights by public authorities, a first monitoring of their respect at the national level can only facilitate the elimination of private abuses and ought thus to be welcomed.

The European Convention on Human Rights, without possessing the same force as European regulations, benefits from a particular suprational status in international law. This peculiarity has been confirmed by the European Court of Human Rights, in the interstate case opposing

the Republic of Ireland to the United Kingdom. Called “to clarify the nature of the engagements placed under its supervision” by an argument of the Irish government, the Court declared that, “unlike international treaties of the classic kind, the Convention comprises more than mere reciprocal engagements between contracting states” and that it creates a set of “objective obligations which [...] benefit from a collective enforcement”. Furthermore, it touched upon the problem of its applicability to third parties, by adding that “the Convention does not merely oblige the higher authorities of the contracting states to respect for their own part the rights and freedoms it embodies” but “also has the consequence that, in order to secure the enjoyment of those rights and freedoms, those authorities must prevent or remedy any breach at subordinate levels”.¹ Moreover, several articles of the European Convention on Human Rights offer a sound foundation for the direct effect of this treaty between private persons.

First, the English text of Article 1 disposes that “the high contracting parties shall secure to everyone within their jurisdiction the rights and freedoms defined in [...] this convention”. The choice of the words ‘shall secure’ rather than ‘protect’ or ‘respect’ translates an idea of absolute effect of the liberties. Secondly, Article 13 of the Convention recognises that “everyone whose rights and freedoms as set forth in this convention are violated shall have an effective remedy before a national authority notwithstanding that the violation has been committed by persons acting in an official capacity”. This suggests possible breaches of these rights by other persons than public officials. In addition, the notion of effective remedy alone obliges states to provide domestic recourses to any victim of public or private infringements of her rights. Besides, the availability of remedies against breaches of human rights is not only entrenched in Article 13 but also in the core of each particular provision. Accordingly, the European Court of Human Rights judges that failure to investigate individual claims of violations of Articles 2 and 3 of the Convention or to condemn the persons guilty of these acts constitutes in itself a breach of the Convention, independent of their actual perpetration or provocation by state actors.

Article 17 pleads even more fervently for a direct application of the Convention between private persons. By stating that “nothing in this convention may be interpreted as implying for any state, group or person any right to engage in any activity or perform any act aimed at the destruction

¹ ECHR, Ireland v. UK, 18 Jan. 1978, § 239.

of any of the rights and freedoms set forth herein or at their limitation to a greater extent than is provided for in the Convention”, Article 17 bans *expressis verbis* all abuses of protected freedoms and entitlements by public and private actors alike. This prohibition imposes on individuals the obligation to refrain from liberticidal activities and obliges them, consequently, to respect the basic rights of other people. Likewise, Articles 6 § 1, 8, 9, 10 and 11 of the Convention, Article 2 § 3 of the Fourth Protocol and Article 5 of the Seventh Protocol admit particular limitations in order to protect the rights of others. Subsequently, the rights to public trial, privacy and family life, religion, expression, association and assembly, free movement and equality of both spouses in relation to their children can solely be exercised in full consideration of other persons’ liberties and entitlements.

Finally, the wording of the articles that consecrate individual rights decisively argues in favour of an interpersonal application of the Convention; by specifying either that “everyone has the right” or “shall be entitled to” something, or that “no one shall be” the object of a certain abuse. This choice of formulation accentuates, instead of states’ obligations, the idea of subjective rights opposable to everyone. The 2011 Istanbul Convention, which has not yet entered into force, goes even further and provides for changes in the perceptions and prejudices of private actors.

A similar application of human rights norms in interpersonal relations can also be deduced from the text of the conventions adopted by the United Nations and the Organisation of American States, as well as from the positions expressed by the organs in charge of monitoring their respect. The International Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women constitutes the most activist international text regarding the horizontal application of human rights norms in interpersonal relations. The Preamble of the Convention pleads for a transformation of the existing society and the traditional gender roles. This progressive program is confirmed by different provisions of the Convention.

Article 2 observes that “states parties condemn discrimination against women in all its forms” and “agree to pursue by all appropriate means and without delay a policy of eliminating discrimination against women”; an obligation reinforced by Articles 3 and 24. States are bound to use all available means at their disposition to suppress discrimination by private actors. They are responsible for breaches of the Convention by individuals, groups or organisations and they are supposed to penalise them. In practice, states

are thus liable to compensate the victims of discrimination and adopt civil or criminal penalties against the offenders. In addition, Article 5 requires eliminating prejudices and stereotypes, even if they are culturally or religiously rooted. In consequence, reliance on established customs and practices cannot be accepted any longer as an excuse for failing to defend human rights and non-interference with the ‘personal affairs’ of a given community violates the Convention. However, this last requirement would benefit from being qualified, taking into account the actual experiences, views and perceptions of the women living in the targeted communities. Finally, the United Nations Committee responsible for the protection of women’s rights adopted a general recommendation on violence against women, banning all such acts, whether public or private.²

Indirect effect between private persons at the international level

Third party application of international norms is not restricted solely to domestic courts and tribunals. On the contrary, it is much discussed at the level of the Council of Europe. Whereas individuals may not be cited in Strasbourg for violation of other persons’ rights, their breaches of international human rights law receive an indirect sanction by summoning the state involved. A double question arises at this level: the obligation of individuals to respect human rights, and the corollary issue of states’ international liability for infringements committed by their citizens or other people residing on their national territory. This second part of the question would then allow, indirectly, horizontal application of the Convention, by putting pressure on states and forcing them to adopt legislation or take judgements protecting private persons from each other. The extent of states’ accountability for the deeds of non-public authorities needs to be assessed carefully, though, since the actions of some private actors, like terrorist organisations, may prove extremely difficult to control, deter or influence.

First and foremost, in general public international law, states’ responsibility may be engaged not only for actions but also for omissions,

² CEDAW, General Recommendation No 19 (11) on Violence against Women, 29 Jan. 1992.

as recognised by several decisions of the International Court of Justice.³ In consequence, a state may be found guilty for not having taken all appropriate measures to prevent or repress international offences, including breaches of human rights norms, and for failing to provide adequate remedy to the victims of these crimes. Indeed, as soon as their liability is confirmed, states themselves are presumed to have violated the infringed rights. Secondly, aside from the classical recognition of states' international responsibility for omissions, the doctrinal theory of 'state complicity' establishes that states are accomplices and, thus, accountable whenever their domestic courts and tribunals tolerate the execution of a contract that includes discriminatory clauses (Lauterpacht, 1950: 154-160 and 340-341). Third, due to the wording of Article 13 of the European Convention, states cannot escape liability by claiming that it was a private person that perpetrated the infraction. Fourth, in relation to the most fundamental rights to live and not to be tortured, Articles 2 § 1 and 3 of the European Convention foresee the prosecution of any infringement of these provisions (see *infra*). Consequently, it appears that states may be judged responsible for individuals' actions violating human rights, though the extent of their liability remains uncertain.

The organs of the Council of Europe have repetitively affirmed that states are not merely supposed to abstain from violating fundamental freedoms and entitlements but are also required to take positive measures for them to be protected effectively, some of which relates to the conduct of private persons (see e.g. Warbrick, 1983: 95). The European Court of Human Rights has decided that Articles 2 and 3 of the Convention protect rights so important that the respect of these provisions imply an effective domestic investigation of any claim of their breach. As a result, it is more willing to find a breach of the Convention when the domestic investigation of the complaints was either inadequate or purely nonexistent. In addition, it affirmed that the duty to provide an adequate remedy under Article 13 of the Convention requires the institution of criminal proceedings in such grave cases and cannot be fulfilled either by mere civil action against the state or by simply indemnifying the victims or their families. So, the importance of inalienable rights, including those enounced in Articles 2 and 3, justifies increased duties under Article 13. And this duty of investigation benefits from the same absolute character as states'

³ ICJ, Corfu Channel, 9 Apr. 1949, p. 23; ICJ, United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran, 24 May 1980, pp. 31-ff.; ICJ, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 11 July 1996, pp. 615-ff.

negative obligations under Articles 2 and 3 of the Convention.⁴ In particular, the European Court of Human Rights condemned the United Kingdom under Article 3 for having left unpunished the private mistreatment of children.⁵

This new interpretation of states' obligations under the Convention, derived from the notion of positive duties, has been praised for its creativity and for the importance it attaches to an effective protection of fundamental rights *in concreto*. The assertion that "some human rights violations should properly be the subject of criminal proceedings against the individuals involved, as opposed to simply civil action against the state which they represent" (Livingstone, 1999: 74), coupled with the imposition on public authorities of the duty to investigate and punish abuses committed by private individuals, implies that basic rights ought to be fully horizontalised and respected by public and private persons alike. In addition, aside from state responsibility for private attacks in case of public complicity or official complaisance, charges imposed on a government under Article 2 "may also imply in certain well-defined circumstances a positive obligation on the authorities to take preventive operational measures to protect an individual whose life is at risk from the criminal acts of another individual". However, the European Court of Human Rights interprets this requisite "in a way which does not impose an impossible or disproportionate burden on the authorities".⁶ In this context, the Court has traditionally shown reluctance to condemn states on the basis of their positive duties under Article 2.

Direct effect between private persons at the international level

In contrast to the now well-established indirect application of human rights treaties to private relations, their direct effect between individuals and other non-state actors in the international sphere remains largely nonexistent. Human rights treaties, and in particular the European Convention on Human Rights, have been applied directly between private persons in front of domestic courts and indirectly through the invocation of state responsibility before

⁴ ECHR, Aksoy v. Turkey, 18 Dec. 1996, §§ 97-99.

⁵ ECHR, A v. UK, req. No 25599/94, 23 Sept. 1998; ECHR, Z et al. v. UK, req. No 29392/95, 10 May 2001.

⁶ ECHR, Osman v. UK, 28 Oct. 1998, §§ 115-116.

international supervisory organs. In contrast, it is usually assumed that they may not receive any direct horizontal application at the international level. The text of the relevant agreements impose on states international responsibilities or legal obligations and only put them under the scrutiny of monitoring bodies, for the respect of their duties under the treaties they have signed. However, this affirmation needs to be seriously qualified and elaborated upon, in view of the current developments in international criminal law. The recent explosion of supranational criminal enforcement mechanisms, including the extensive case law of the two *ad hoc* International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda and the creation of the International Criminal Court, has changed the situation at this level as well. Another question to be considered in this view is the universal jurisdiction of municipal courts and tribunals over international crimes, including grave human rights violations that qualify as crimes against humanity. As a result of these parallel developments, the prospects for a direct application of human rights norms in interpersonal or other private interactions have significantly improved.

The Inter-American Court of Human Rights addressed this question in its advisory opinion concerning states' international responsibility for laws that violate the Convention. First, the Court recognised that "international law may grant rights to individuals and, conversely, may also determine that certain acts or omissions on their part could make them criminally liable under that law". Then, it added that "at the present time individual responsibility may only be invoked for violations that are defined in international instruments as crimes under international law, such as crimes against peace, war crimes, and crimes against humanity or genocide, which, of course, also affect specific human rights"; and that, what regards those crimes, "it is of no consequence that they are committed by enforcing a law of the state to which the agent or official belongs", since "the fact that the action complies with domestic law is no justification from the point of view of international law". Thus, "as far as concerns the human rights protected by the Convention, the jurisdiction of the organs established thereunder refer exclusively to the international responsibility of states and not to that of individuals". Nevertheless, "if these violations were also to constitute international crimes, they would, in addition, give rise to individual responsibility".⁷

⁷ ACHR, International Responsibility for the Promulgation and Enforcement of Laws in Violation of the Convention, 9 Dec. 1994, §§ 51-57.

Most human rights conventions do not foresee actively any punishment for private actors who violate the rights of other individuals. Yet, supervisory organs have dismissed these people's claims to protection by declaring their applications inadmissible, under Article 35 § 3 of the European Convention, Article 3 of the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights and Article 47 of the Inter-American Convention, on grounds of incompatibility with the provisions of these treaties or of abuse of the right to petition.⁸ They have also rejected them as abusive under Article 17 of the European Convention, Article 5 § 1 of the Covenant and Article 29 (a) of the Inter-American Convention.⁹ In addition, they interpret the scope of protected freedoms and entitlements in a manner compatible with the respect of other people's rights. Accordingly, the European Court of Human Rights considered that the only 'philosophical convictions' that qualify as such are those that are worthy of protection in a democratic society and, hence, respectful of human dignity.¹⁰

A perfect and complete direct horizontal application, at the international level, would require a modification of the texts of most human rights treaties or the adoption of new additional protocols. In any event, the necessity of such a development remains questionable in the light of the actual jamming of the Strasbourg process by the high number of vertical applications. Besides, the combination of existing control mechanisms already allows international judges to press domestic authorities to apply international human rights norms in inter-individual disputes, by condemning states whose judiciary does not recognise them such direct effect. Of course, this does not guarantee that states will obey the international case law or that violators will be punished. Concerning this last point, it should be reminded, though, that the primary purpose of human rights treaties is the protection of fundamental freedoms and entitlements *ex ante*, rather than the punishment *ex post* of the persons or authorities guilty for their violation. Lastly, some international conventions already have a direct horizontal effect and allow bringing individuals on trial

⁸ EComHR, Ilse Koch v. FRG, 8 Mar. 1962, pp. 134-137; ECHR, Volkmer v. FRG, 22 Nov. 2001; ECHR, Petersen v. FRG, 22 Nov. 2001.

⁹ ECHR, Witzsch v. FRG, 20 Apr. 1999; ECHR, Schimanek v. Austria, 1 Feb. 2000; ECHR, Garaudy v. France, 24 June 2003; ECHR, WP et al. v. Poland, req. No 42264/98, 2 Sept. 2004; ECHR, Norwood v. UK, 16 Nov. 2004; ECHR, Witzsch v. FRG (2nd case), 13 Dec. 2005; HR Committee, JRT and the Western Guard Party v. Canada, 6 Apr. 1983; HR Committee, MA v. Italy, req. No 117/1981, 10 Apr. 1984.

¹⁰ ECHR, Campbell and Cosans v. UK, 1982, §§ 36-37; ECHR, Refah Partisi v. Turkey, 31 July 2001, § 52.

either before international bodies or before domestic courts and tribunals, by relying on universal jurisdiction clauses. These solutions could be extended to cover human rights violations by private actors, including 'private' crimes.

Conclusion

Private violations of individual rights present a challenge for the international legal order and its traditional focus on state actions. Yet, the main function of international human rights law is to effectively guarantee individual freedoms and entitlements against abuses, whether they are committed by public agents or private persons. In this perspective, human rights conventions are general instruments of protection of the norms that delineate the limits of interpersonal relations and not simply the rules that regulate the behaviour of state actors. Accordingly, international human rights law ought to be considered by national courts and tribunals when they judge interpersonal disputes, as well as by other public authorities that adjudicate conflicting claims. In the absence of domestic control over the respect of fundamental freedoms and entitlements, states may be held internationally responsible for the private abuses that the lack of enforcement of their positive obligations under international law has facilitated. On top of this, all international organs condemn the failure to properly investigate claims related to grave human rights abuses and to provide adequate remedies to their victims as distinct violations of these provisions.

Most of the gravest violations of individual liberties are directly sanctioned at the supra-national level by international bodies and are included in the material scope of universal jurisdiction. To begin with, human rights supervisory organs consider that international treaties only protect basic rights as long as they are not exercised in a detrimental fashion and reject other claims as if they were out of their scope or declare them inadmissible. In addition, universal jurisdiction clauses have been introduced in several relevant international agreements. These legal developments provide evidence of the direct application of human rights as side constraints on all actions, independent of the public or private character of the agent. Whereas few cases dealing with specific breaches of women and children rights by private persons have been judged following such lines, a more systematic use of these avenues would greatly improve their ability to obtain redress.

Bibliography

- ACHR, International Responsibility for the Promulgation and Enforcement of Laws in Violation of the Convention, 9 Dec. 1994, pp. 51-57.
- CEDAW, General Recommendation No 19 (11) on Violence against Women, 29 Jan. 1992.
- Conforti, B. (1993) *International Law and the Role of Domestic Legal Systems*. Dordrecht: Nijhoff.
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women Page accessed 20.1.2013. at: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm>
- Cook, R.J. (1994) State Accountability under the Convention on the Elimination of All forms of Discrimination against Women. In: R.J. Cook (ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*. Philadelphia: University of Pennsylvania, pp. 228-256.
- Copelon, R. (1994) Intimate Terror: Understanding Domestic Violence as Torture. In: R.J. Cook (ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*. Philadelphia: University of Pennsylvania, pp. 116-152.
- ECHR, Campbell and Cosans v. UK, 1982, pp. 36-37.
- EComHR, Ilse Koch v. FRG, 8 Mar. 1962, pp. 134-137.
- ECHR, Ireland v. UK, 18 Jan. 1978, pp. 239.
- HR Committee, MA v. Italy, req. No 117/1981, 10 Apr. 1984.
- ECHR, Aksoy v. Turkey, 18 Dec. 1996, pp. 97-99.
- ECHR, A v. UK, req. No 25599/94, 23 Sept. 1998.
- ECHR, Osman v. UK, 28 Oct. 1998, pp. 115-116.
- ECHR, Witzsch v. FRG, 20 Apr. 1999.
- ECHR, Schimanek v. Austria, 1 Feb. 2000.
- HR Committee, JRT and the Western Guard Party v. Canada, 6 Apr. 1983.
- ECHR, Z et al. v. UK, req. No 29392/95, 10 May 2001.
- ECHR, Refah Partisi v. Turkey, 31 July 2001, pp. 52.
- ECHR, Volkmer v. FRG, 22 Nov. 2001; ECHR, Petersen v. FRG, 22 Nov. 2001.
- ECHR, Garaudy v. France, 24 June 2003.
- ECHR, WP et al. v. Poland, req. No 42264/98, 2 Sept. 2004.

- ECHR, Norwood v. UK, 16 Nov. 2004.
- ECHR, Witzsch v. FRG (2nd case), 13 Dec. 2005.
- Engle, K. (1992) International Human Rights and Feminism: When Discourses Meet. *Michigan Journal of International Law*, 13, pp. 517-610.
- European Convention on Human Rights. Page accessed 20.1.2013. at: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
- Hossain, S. (1994) Equality in the Home: Women's Rights and Personal Laws in South Asia". In: R.J. Cook (ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*. Philadelphia: University of Pennsylvania, pp. 465-494.
- ICJ, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 11 July 1996, pp. 615-ff.
- ICJ, Corfu Channel, 9 Apr. 1949, p. 23.
- ICJ, United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran, 24 May 1980, pp. 31-ff.
- Inter-American Convention on Human Rights. Page accessed 20.1.2013. at: http://www.hrcr.org/docs/American_Convention/oashr.html
- Knop, K. (1994) Why Rethinking the Sovereign State Is Important for Women's International Human Rights Law. In: R.J. Cook (ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*. Philadelphia: University of Pennsylvania, pp. 153-164.
- Lauterpacht, H. (1950) *International Law and Human Rights*. London: Steven.
- Livingstone, S. (1999) Non-Derogable Rights, the Interests of the Nation and International Order. In: S. Marcus-Helmons (ed.), *Dignité humaine et hiérarchie des valeurs: Les limites irréductibles*, Brussels: Bruylant, pp. 59-85.
- Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (No. 16) at 59, U.N. Doc. A/6316 (1966), 999 U.N.T.S. 302, entered into force March 23, 1976.
- Sciotti, C. (1997) *La concurrence des traités relatifs aux droits de l'homme devant le juge national*. Brussels : Bruylant.
- Warbrick, C. (1983) The European Convention on Human Rights and the Prevention of Terrorism. *International and Comparative Law Quarterly*, 32, pp. 82-119.

AXELLE REITER

Žrtve „privatnih“ zločina i primena ljudskih prava u međuljudskim odnosima

Međunarodno pravo ljudskih prava je osporeno zbog navodne nesposobnosti da zaštitи prava najranjivijih žrtava nasilja. Iako su u stvarnom životu oni često marginalizovani i zapravo ostavljeni bez adekvatne zaštite, to se ne sme pripisati odsustvu odgovarajućeg normativnog okvira već nepoštovanju, nedostatku sprovođenja i sistematičnom zanemarivanju njihovih prava. U radu se predlaže da se pronađe „lek“ unutar međunarodnog prava ljudskih prava, jačanjem mehanizama koji dozvoljavaju horizontalnu primenu standarda ljudskih prava u privatnim odnosima. Ovaj rad je podeljen na četiri dela. Prvi deo opisuje trenutnu problematiku, fokusirajući se naročito na nasilje nad ženama i decom. Tri odeljka, koja potom slede, analiziraju opcije koje stoje na raspolaganju žrtvama kako bi mogle da kao „treća strana“ podnesu tužbu za kršenje ljudskih prava protiv ne-državnih subjekata koji su prekršili njihova osnovna prava.

Ključне reči: privatni zločini, ljudska prava, primena treće stranke, obeštećenje.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 71-92

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301071M

Pregledni rad

Žrtve vršnjačkog nasilja¹

ZORICA MRŠEVIĆ*

U tekstu se predstavljaju činjenice vezane za žrtve vršnjačkog nasilja, kao vrste nasilja koje vrše maloletna lica/deca protiv drugih maloletnika. Autorka analizira četiri osnovne karakteristike vršnjačkog nasilja, koje određuju položaj žrtava tog oblika nasilja: nesrazmernost moći između nasilnika i žrtve, postojanje namere povređivanja, stalna prisutnost pretnje ponovljenim nasiljem i prestravljenost žrtve. Identifikuju se (fizička i društvena) slabost žrtve i njena različitost kao glavni uzroci opredeljivanja nasilnika da ih maltretiraju i koji čine osnovu tipologije žrtava. Kako se rad fenomenološki oslanja na javno prezentirane izveštaje o slučajevima vršnjačkog nasilja, u periodu od septembra 2011. do kraja 2012., sve glavne navode autorka ilustruje konkretnim primerima koji su se odigrali u fokusiranom periodu. Izlažu se predlozi mera protiv vršnjačkog nasilja, od onih već etabliranih, ali i onih nedavno predloženih, kao što je tzv. Aleksin čas.

Ključne reči: vršnjačko nasilje, slabost i različitost žrtve, grupno nasilje nad pojedinцима, Aleksićin čas, škola bez nasilja.

Uvod

Široko je rasprostranjeno uverenje da nasilje i zlostavljanje dece od strane druge dece u Srbiji već godinama uzima maha, kao i da su česti slučajevi kontinuiranog nasilja grupe dece nad jednim detetom. Vršnjačko nasilje je nasilje u kome se na obe strane (i nasilnika i žrtava) nalaze deca istog ili sličnog uzrasta (Etinski, 2010: 1). Žrtve su najčešće slabija, nemoćna, ometena deca, ili mlađi kao žrtve starijih. Predmet ovog rada je fenomen žrtava vršnjačkog

¹ Ovaj tekst je nastao kao deo projekta na kome je autorka angažovana: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija–multidisciplinarni pristup, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, u periodu 2011-2014.

* Zorica Mršević je naučna savetnica u Institutu društvenih nauka u Beogradu i profesorka Fakulteta za evropske pravne i političke studije u Novom Sadu. E-mail: zmrsevic@idn.org.rs

nasilja, odabran kao jedan od načina razumevanja mehanizama funkcionisanja tog specifičnog oblika nasilja koje vrše deca protiv druge dece. Odgovori na pitanje kako, kada i zašto neko postaje žrtva svojih vršnjaka, smatramo, može suštinski da doprinese identifikovanju i preveniranju i vršnjačkih nasilnika i samog vršnjačkog nasilja. Cilj rada je ukazivanje na karakteristike i specifičnosti žrtava ovog vida nasilja, kroz najdrastičnije, nedavne primere viktimiziranosti dece vršnjačkim nasiljem, o kojima su izveštavali mediji. Cilj je i da se, kroz kritički osvrt na dosadašnje efikasne (ali i one neefikasne) mere sprečavanja viktimiziranja dece vršnjačkim nasiljem u školama, identifikuju prave mere preventivnog karaktera i mogućeg sankcionisanja tog socijalno devijantnog i opasnog ponašanja maloletnih lica u školskom ambijentu.

Kao metodološki inovativan postupak koristi se autentična građa medijskih izveštaja o slučajevima vršnjačkog nasilja u fokusiranom periodu od septembra 2011. do decembra 2012. godine, na osnovu dnevnog pressclipping-a vođenog u Stručnoj službi Zaštitnika građana². Iz tog pressclipping-a ukupno je izdvojeno pedeset članaka koji govore o slučajevima vršnjačkog nasilja. U tumačenju njihove sadržine se koristi diskurzivna analiza, dakle kvalitativna istraživačka metoda činjenica slučaja (u kojoj se za razliku od kvantitativnih metoda ništa ne prebrojava, niti na neke druge načine numerički obrađuje). To je inače, redovan postupak u tzv. kriminologiji svakodnevnih kriminalnih pojava³, gde se, kao izvor sadržinski ilustrativnih primera, koriste stvarni, najnoviji događaji do kojih se dolazi upravo prikupljanjem medijskih uzveštaja, uz punu svest da su medijski izveštaji o devijantnom ponašanju bilo kojeg tipa ponekada i mogući mehanizmi redizajniranja stvarnosti⁴. Do toga npr. dolazi ako

² Pressclipping Zaštitnika građana vodi Branka Kaljević nekadašnja novinarka Vremena, na teme kojima se bavi taj organ (vršnjačko nasilje je jedna od tih tema), u selektovano praćenim medijima najtiražnijih glavnih štampanih medija (Politika, Danas, Vreme, Blic, Večernje novosti, Dnevnik, Kurir, Alo, Press) i dva elektronska medija, RTS i B92.

³ Oblast „kriminologije svakodnevnih pojava ili svakodnevног живота“ terminološki i sadržinski se pojavila pre više od trideset godina, npr. u radovima Elshtain, 1981, sledeće decenije Felson, 1994 i Henry i Einstadter, 1998, da bi se nastavila i tokom dve hiljaditih u radu, npr. Kleinman, 2006.

⁴ Pada u oči pojava pravog talasa izveštaja u medijima o vršnjačkom nasilju do čega je došlo krajem 2011. i naročito u prvoj polovini 2012. (dakle za vreme predizborne kampanje) koji se koincidentalno vremenski podudara sa uočenom pojmom umanjivanja posledica partnerskog nasilja isključivanjem (zapravo, pravim nestajanjem) medijskih izveštaja o ubistvima žena od strane partnera. I jedna druga pojava skreće nužno pažnju na fukcionisanje medija i moguće vanmedijske uticaje, kao i komunikacione strategije prilagođavanja medija, ne nekoj posebnoj ideologiji, već više predizbornim marketinškim političkim aspiracijama (Mršević, 2012a: 114). To nimalo ne umanjuje naučni značaj problema o kome je reč u ovom tekstu.

se pojedini incidenti i događaji koji inače nisu povezani, medijski predimenzionirano predstavljaju kao povezani simptomi istog, navodno pretećeg oblika nastupajuće opasnosti (Tompson, 2003: 46), u konkretnom slučaju od npr. učestalog, brutalnog viktimiziranja dece od strane njihovih vršnjaka. Naslovi su zaista ponekada uznemirujući: „Devojčica dobila potres mozga dok su je maltretirali vršnjaci iz škole“, „Novi Sad: Primorali desetogodišnjaka na oralni seks“, „Jelenu napali tri puta za mesec dana“, „Pretukli dečaka zbog jakne“, „Grupa đaka tukla vršnjaka, ostala deca skandirala „Ubij Ciganina!“, „U Novom Sadu sekirom jurili učenika po školskom dvorištu“, „Niš: Đaci dolaze naoružani na časove“, „Tinejdžer silovao nemoćnog dečaka“.

Karakteristike vršnjačkog nasilja

Da bi se shvatio položaj žrtve vršnjačkog nasilja, ko i kako postaje žrtva, potrebno je uočiti četiri osnovne karakteristike vršnjačkog nasilja: 1) nesrazmernost moći između nasilnika i žrtve, 2) postojanje namere povređivanja, 3) nasilje nikada nije jednokratno, već se ponavlja u određenom vremenskom periodu u kome, osim nasilnih činova, postoji i stalno prisutna pretnja nasiljem i 4) prestravljenost žrtve (Etinski, 2010: 11).

1) Nesrazmernost moći se uočava u svim slučajevima vršnjačkog nasilja, (slično kao i u većini slučaja nasilja među odraslim osobama). Konflikt dva pojedinačna deteta podjednake moći uglavnom ne predstavlja vršnjačko nasilništvo i takve pojave mogu da se svrstaju u npr. odmeravanje snage, igre rata, svađu preraslu u fizički obračun i sl. Da bi postojali nasilnik, žrtva i odnos nasilništva, neophodno je da je nasilnik jači od žrtve, npr. malo je ali dovoljno stariji, fizički snažniji, bogatiji, popularniji, udružen sa više osoba (Popadić, 2009: 26, 27).

Primer nasilnog ponašanja najjačeg deteta: U jednoj beogradskoj osnovnoj školi jedan desetogodišnjak, učenik četvrтog razreda, svakog dana iz zabave premlati po jedno dete. Nastavnici na čelu sa direktorom priznaju da ne mogu da učine ništa u ovom slučaju. Nekada mu u pomoć priskoči i brat koji ide u osmi razred. Nasilnik poštodi samo učenike iz svog razreda, ali su oni, zauzvrat, prinuđeni da navijaju za njega i ne smeju da ga prijave. Dok nekoga tuče, oni glasno navijaju, bodreći ga. Sve liči na koridu. Rodi-

telji druge dece su očajni, traže od direktora da nešto preduzme, ali on je nemoćan jer mu je zakon vezao ruke (Nedeljković, 2011: 10).

Formiranje nasilne grupe je inače poseban način ostvarivanja socijalne i fizičke nadmoći nad žrtvama, koji su po pravilu pojedinci, i to najčešće izolovani od ostalih.

Primer nasilja izvršenog od grupe dece: U Osnovnoj školi „9. oktobar“ u Prokuplju grupa starijih učenika maltretirala je dečaka P. K., učenika drugog razreda, tako što su ga silom svukli, pa golog zaključali u poljski toalet, zatim mu umazali odeću fekalijama i blatom i vukli po tom toaletu (Mitić, 2012).

2) Namera povređivanja je neophodna i ne smatra se nasilništvom situacija u kojoj je neko dete nemerno fizički ili emocionalno povređeno. Nasilništvo je samo ono povređivanje koje je planirano i namerno (Popadić, 2009: 20). Slučajni incidenti koji takođe rezultiraju u nanošenju povreda, kao npr. grube igre, guranje po školskim hodnicima i stepeništima, sportske povrede na časovima fizičkog i sl, su primeri u kojima je došlo do povređivanja dece od strane njihovih vršnjaka, ali u kojima nema umišljaja. Inače, linija između namernog i nemernog, tj. slučajnog povređivanja, je često teško uočljiva u konkretnim slučajevima, pa se to javlja kao jedan od načina na koji škole zataškavaju vršnjačko naslje, predstavljajući i one, inače potpuno nesumnjive nasilne incidente, kao slučajnost.

3) Pretnja daljom agresijom je stalno prisutna, jer vršnjačko nasilništvo po pravilu nije jednokratno. Ponovno povređivanje žrtve nasilja je izvesno, usled čega je ceo nasilni period okarakterisan ne samo nasilnim incidentima, već i stalno prisutnom pretnjom nasiljem. To predstavlja i jednu od osnovnih odlika vršnjačkog nasilništva. Kao i nasilje koje se dešava između odraslih, međusobno poznatih osoba, nasilje se ne ograničava na jedan događaj i retko prestaje samo od sebe, npr. zato što nasilnik sam odluči da prestane. Nasilje prestaje kada nađe na prepreku, kada se nasilniku neko ili nešto suprotstavi i kada je to dovoljno snažno i moćno da spreči nasilje. Primena podzakonskih akata Protokola i Pravilnika⁵ upravo zbog toga predviđa obavezno intervenisanje već i na same nagoveštaje nasilja, pre nego što ono eskalira, a pogotovo u tzv.

⁵ Posebni protokol o zaštiti dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno vaspitnim ustanovama i Pravilnik o Protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje iz 2010.

trećoj fazi kada dođe do otvorenog ispoljavanja nasilnih činova. Ali, planirani zakon o zaštiti dece od nasilja nije još donet u Srbiji, a podzakonska akta se u praksi ne primenjuju u mnogim školama⁶.

Primer dugotrajnosti nasilja više nasilnika: U zgradi Mašinske škole u Novom Sadu maloletnik je nožem ranio reketaše. Branislav S. (19) i Milan Š. (22) su dugo ponižavali toga učenika i ranije ga „reketirali“ iznuđujući redovno novac od njega (Preradović, 2012a). Davao im je onoliko koliko mu se zaticalo u džepu, a kad nije imao ni dinara, sutradan je morao da plati duplo, za kaznu. Ćutao je i trpeo. Nikome, čak ni majci nije ništa rekao. Svojim bri-gama nije htio da optereće nikoga. Mislio je, prestaće! Ali, nažalost, nije. Mislio je i da ga niko neće uzeti u zaštitu zato što su mu na ulici oteli 1,500. dinara namenjenih kupovini miša za kompjuter ili stotinu dinara za sen-dvič. Na kraju je K. V., braneći goli život, konačno bio prinuđen da u samo-odbrani nožem izbode tu dvojicu reketaša. (Preradović, 2012b).

Primer dugotrajnosti nasilja raznih učinilaca nad istom žrtvom: Anđelo V. (13) iz OŠ „France Prešern“ na Miljakovcu, početkom nove školske godine ponovo je postao žrtva vršnjačkog nasilja. Njega je pre dve nedelje u svla-čionici kaišem napao drug iz razreda, a juče ga je drugi učenik u školskom dvorištu pretukao pesnicama po celom telu i licu. On je, inače, ranije mese-cima trpeo nasilje od vršnjaka iz razreda, zbog čega se dečak na kraju prebacio u drugo odeljenje. Međutim, ni to nije pomoglo, pa je mališan ponovo na meti nasilnika (Vlahović, 2012: 10).

4) Prestravljenost, kao vrsta dugotrajnog, dubokog, sveprožimajućeg, stalno prisutnog straha, uočena je kod žrtava vršnjačkog nasilja. Prestravljenost žrtve ne predstavlja samo sredstvo za ostvarivanje cilja nasilja, već je ona sama sebi cilj. Deca nasilnici, poput odraslih nasilnika, „hrane“ se upravo prestravlje-nošću žrtava, njihov ego „raste“ što ih se više osoba plaši i što je taj strah veći i dugotrajniji (Popadić, 2009: 114). Nasilnik dalje kalkuliše da se žrtva nasilja, koja je prestravljena, neće usuditi da o tome priča drugima i da, usled postojanja

⁶ Na pitanje roditelja jedne žrtve vršnjačkog nasilja da li škola ima neki tim za zaštitu od nasilja, direktor jedne škole je rekao da to nije zakonska obaveza, da je malo škola koje ga imaju i da njemu lično nije poznato da ijedna srednja tehnička škola ima tako nešto. „Budimo realni, nemamo mi ni vremena, a ni sluha za tu nekakve psihodrame, ovo je srednja tehnička, a ne baletska škola“. <http://www.okurazi.se/index.php/faq/43-nikola> stranici pristupljeno 14.2.2013.

takve situacije, može nastaviti da vrši nasilje nad istom žrtvom, bez bojazni da će biti otkriven i kažnen. Povećanju straha kod žrtava zlostavljanja doprinosi i uverenje da su prepuštene same sebi. Problem je u tome što deci koja su žrtve zaista vrlo često niko ne veruje, zatim što se svi prave da ništa ne primećuju, a kada nastane problem, onda niko nije kriv (Vuković, 2012: 20.10).

Učestalost pojave vršnjačkog nasilja

Vršnjačkog nasilja uvek je bilo, ali je opasno što ono postaje sve brutalnije. Čitav je spektar aktuelnog neprihvatljivog ponašanja među decom, od pret-nji, nazivanja pogrdnim imenima, ogovaranja, ignorisanja, omalovažavanja, do fizičkog nasilja, čak i uz primenu oružja. Posebno je zabrinjavajuće nasil-ništvo nad jednim detetom od strane vršnjačke grupe (Talović, 2012: 14). Sile-džijsko ponašanje se najčešće dešava posle završetka nastave u smeni, pored škole ili u dvorištu, kada nema starijih u blizini. Nasilje se približno jednako često dešava i ispred škole, u dvorištu, svlačionici, sportskom terenu. Oko 20 odsto tih napada dogodi se u učionicama i isto toliko u školskim hodnicima, pokazalo je istraživanje u Novom Sadu (Galović, 2012: 10). U istom istraživa-nju, polovina je potvrdila da neko iz njihovog razreda ima hladno, ili vatreno oružje. Većina učenika su nemi posmatrači nasilja, tek mali broj njih obrati se nastavnicima ili drugom osoblju za pomoć. Policiji se više prijavljuju nasilni slu-čajevi do kojih dolazi u srednjim školama nego u osnovnim, više je težih sluča-jeva vršnjačkog nasilja u urbanim školama nego ruralnim. Više je prijavljenog vršnjačkog nasilja u školama koje pohađaju deca koja pripadaju manjinama, siromašni učenici i u školama s većim brojem učenika (Edlson, 2008: 626).

Trećina đaka bar jednom mesečno bude žrtva nasilja od svojih vršnjaka, a svake nedelje nasilje trpi 13 odsto đaka u Srbiji, po podacima međunarodnog TIMSS testiranja u kome su učestvovali učenici iz 52 zemlje (Mićević, 2012: 10). Po tome nismo najgori, ali smo daleko od toga da su deca u Srbiji bezbedna i zaštićena od vršnjačkog nasilja. Naime, međunarodni prosek govori da 20 odsto dece doživi nasilje jednom nedeljno, 32 procenta jednom mesečno, a 48 odsto njih kaže da skoro nikada nije bilo izloženo nasilju.

Srbija se, za poslednje četiri godine, pomerila za šest mesta naniže i sada smo na 11. mestu od 52 države (Mićević, Mijatović, 2012).

Ostaje otvoreno stalno prisutno pitanje: da li postoji zaista opšti porast vršnjačkog nasilja, ili je u pitanju samo učestalije prijavljivanje nasilnih slu-

čajeva usled porasta svesti o potrebi suprotstavljanja nasilju (Tanjug, 2012)? Možda je odgovor negde između, tj. može se usvojiti stav da su sukobi među decom, u borbi za svoje mesto pod suncem, oduvek postojali, ali da su danas, pod uticajem ukupne atmosfere u društvu, napredovali i u kvantitetu i u brutalitetu, npr. danas se, umesto pesnica, koriste flaše, lanci, bejzbol palice (Vukmirović, 2012: 17). A možda su danas ljudi samo osjetljiviji na nasilje koje je baš zbog toga mnogo vidljivije, te da se ono zbog toga sada mnogo više prijavljuje i osuđuje nego ranije. Ili su možda osnovci danas zaista otvoreniji u iskazivanju brutalnosti i da ga ima u većem stepenu (Mićević, Mijatović, 2012). Poruka nekih medija da su srpske škole „pune nasilja“ (Mitić, 2011), uz ukazivanje da je poslednji trenutak da se nešto učini kako bi se tome stalo na put, možda je preterana, iako se oni po pravilu pozivaju na mišljenja prosvetnih stručnjaka. Ipak, srpska javnost je tek posle pisanja medija o raznim slučajevima maltretiranja učenika spoznala da je ambijent u nekim osnovnim školama prožet nasiljem i pretnjama nasiljem, da mnogi roditelji sa decom – ili zbog njih – preživljavaju drame i da je to, u stvari, problem države i društva. Naslovi iz dnevne štampe, ma kako šokantni, opisuju ipak samo deo nasilja kojem su izloženi učenici u Srbiji. Samo najbrutalniji slučajevi stižu na novinske stupce, ali policijski podaci govore da je samo u prvih osam meseci 2011. godine u školama teško povređeno 28 učenika, a lakše čak 209. Zabeležen je čak i jedan pokušaj ubistva. Statistika MUP-a govori da godišnje u proseku oko 5000 maloletnika izvrši krivična dela, pri čemu je svaki sedmi maloletnik mlađi od 14 godina (Simić-Miladinović, 2011).

Tipologija žrtava vršnjačkog nasilja

Žrtve vršnjačkog nasilja se mogu grupisati u nekoliko tipičnih kategorija koje se najčešće pojavljuju. Tipologija se u stvari najbolje formira kada se znaju razlozi usled kojih su neka deca postala žrtve vršnjačkog nasilja, a oni se saznaju ako se pogledaju razlozi koje navode sami nasilnici za napad na svoje žrtve, tj. šta ih je opredelilo da se odluče koga i kako da napadnu (Etinski, 2010: 12-15). Uglavnom se mogu identifikovati slabost i različitost, kao dve osnovne kategorije osobina žrtava vršnjačkog nasilja, a podvrste su najčešće njihova mešavina, tj. neke žrtve po nekim svojim osobinama spadaju u žrtve zbog slabosti, ali po nekim drugim u žrtve zbog različitosti.

Slabost

Kao i kada je u pitanju nasilje između odraslih osoba, očito je da se nasilje usmerava ka osobi koju nasilnik percipira kao slabiju od sebe, fizički ili društveno, dakle kao nekoga od koga se ne očekuje da uzvrati istom merom. Ukratko, dete nasilnik, poput odraslog nasilnika, traži nekoga koga će moći da nekažnjeno zlostavlja, ne rizikujući da dođe do bitke ravnopravnih protivnika sa neizvesnim ishodom. Slabost žrtve može da proizađe iz fizičke konstitucije, ali i društvenih okolnosti. Tipične žrtve, koje to postaju zbog svoje slabosti proizašle iz društvenih okolnosti, su na primer deca odbačena od svojih vršnjaka ili deca koja još nisu primljena u krug svojih vršnjaka, npr. novodošavša deca koja dolaze u novu školsku sredinu, gde su već formirane prijateljske grupe i savezništva, gde su uloge već podeljene, ukratko, gde su već uspostavljeni odnosi hijerarhije, solidarnosti i podrške (Popadić, 2009: 15). To su deca koja su se npr. nedavno doselila u određeni deo grada, upisala se u novu školu itd. U ovakvom detetu nasilnik vidi dete koje se „još nije snašlo“, nema zaštitu i podršku nijednog kruga svojih vršnjaka, pa tako predstavlja laku metu. Laku metu predstavlja, takođe, i najmanje ili najmlađe dete u školi ili razredu, najčešće nemoćni, ometena deca (Talović, 2012: 14). Dete koje je fizički slabo postaje žrtva vršnjačkog nasilja (najčešće fizičkog), jer nije u stanju da se samo odbrani od jačeg (jačih) od sebe. Jači vršnjaci smatraju da „imaju pravo“ da maltretiraju slabije i mlađe od sebe u kulturi „dozvoljenosti“ nasilja, tolerisanja maltretiranja, neangažovanja školskih vlasti u pravcu vaspitnog delovanja, pozitivnih primera nenasilne komunikacije nastavnika i sl. Iako se, ne retko, ističe da posebno zabrinjava činjenica da su vaspitno-obrazovne ustanove i njihova okolina mesto izbijanja vršnjačkog nasilja (Stevanović, 2010: 148), to i ne treba da iznenađuje zbog hijerarhične organizacione strukture škole koja može da deluje kao pogrešno shvaćen model da svako stariji i jači „legitimno poseduje“, u školskim uslovima, određenu moć nad mlađima i slabijima (da npr. naređuje i određuje kako će se ponašati, kažnjava za neposlušnost, presuđuje u sporovima i sl)⁷.

Stidljiva i povučena deca vrlo su često na meti nasilnika zbog njihovog ponašanja i taktike izbegavanja sukoba, što sve dolazi u oblast slabosti. To

⁷ Adolescenti u školskoj sredini „vežbaju“ svoj budući model ponašanja, koji će se ispoljiti kada odrastu. Dečaci koji su bili agresivni u školi u svom kasnijem životu, kad odrastu, češće zlostavljaju svoje partnerke, pokazala je studija američkih stručnjaka koji se bave nasiljem u porodici. (N.N., 2011: 24).

su deca koja iz raznih razloga odbijaju da se fizički ili verbalno sukobe sa drugima, ne žele da se brane i pokušavaju da odbiju od sebe nasilje tako što će prihvatići da urade sve što im nasilnik ili nasilnici kažu, nadajući se da će im, vremenom, dosaditi da ih maltretiraju. Vršnjaci skloni nasilju smatraju ih „slabićima i kukavicama“ i upravo činjenica da se takve žrtve neće braniti predstavlja povod da ih nastavljeno maltretiraju.

Primeri za brojčanu nadmoć grupe napadača što predstavlja slabost žrtve:
M. N. (15), koga je u petak u dvorištu Ekonomskog škole „Nada Dimić“ u Zemunu pretukla grupa mladića. Njih 20 su ga tukli i pajserima, dok mu nisu polomili vilicu na dva mesta (Ekipa Kurira, 2012a: 11).

Dve devojke u Negotinu, koje su se osetile uvređene porukama na Fejsbuku, sačekale su posle škole trinaestogodišnju autorku, odvukle je u stan jedne od njih, a nakon fizičkog maltretiranja ošišale su je do glave i u tom stanju izbacile napolje (Beta Negotin, 2012: 14).

Đaci su se iživljavali nad drugaricom, što svedoči jedan snimak koji su učenici ove škole napravili mobilnim telefonima (Račić, 2011a: 8), a školom kruže i brutalniji snimci na kojima se vidi kako Jasnu zlostavljuju ostala deca (Račić, 2011b: 9).

Aleksa Janković je 10. maja 2011. skočio sa trećeg sprata zgrade, u kojoj je živeo, nakon što ga je sedmoro učenika duže od osam meseci u školskoj 2010/2011. godini fizički i verbalno zlostavljalio. Pretukli su ga osam puta, sačekivali ga, jurili, vređali i pretili mu, što se završavalio i s nogom u gipsu, potresom mozga ili psihijatrijskom dijagnozom „posttraumatski sindrom“. U presudama se posebno navodi šest slučajeva brutalnog fizičkog nasilja nad njim. O takvom zlostavljanju njegovi roditelji obaveštavali su direktorku, školsku psihološkinju, odeljenskog starešinu, još nekoliko nastavnika, školskog policajca, policijsku stanicu Crveni krst, policiju, Školsku upravu Niša, ali grupi siledžija niko se nije suprotstavio i prekinuo njihovo nasilno iživljavanje (Miladinović, 2012: 14).

U domen žrtava vršnjačkog nasilja, koje to postaju zbog slabosti, su deca koja imaju prethodne ili sadašnje traume. Naime, ta deca su osetljivija, povučenija i izbegavaju druženje sa vršnjacima. Takve traume su preživljeni saobra-

ćajni udes, teška bolest, gubitak člana porodice, premeštaj deteta iz jedne u drugu porodicu (npr. kod bake zbog roditeljskog razvoda). To mogu da budu i sadašnji problemi, npr. nasilje u porodici prema detetu ili majci, situacije socijalne ugroženosti i socijalnih rizika (stambeni i materijalni problemi roditelja), kriminalitet, narkomanija, alkoholizam, prostitucija jednog ili oba roditelja. Suprotno pogrešnom, laičkom uverenju da će (uglavnom muška) deca koja trpe nasilje kod kuće, najverovatnije postati nasilni prema svojim vršnjacima (postaće verovatno, ali ne odmah, već kad odrastu), situacija je upravo obrnuta. Naime, traumiranost nasiljem ih razoružava, uništava dostojanstvo i svest o pravu na zaštitu i samozaštitu od nasilja, što sve deluje podrivajuće na normalne odbrambene sposobnosti. Izloženost ma kom vidu prethodnog nasilja, uključujući i incidente porodičnog i vršnjačkog nasilja, u stvari dovodi do dugotrajne i polivalentne viktimiziranosti, tipa „jednom žrtva, uvek žrtva”.

Različitost

Različito dete, koje se ne ponaša kao vršnjaci, odudara od standarda ponašanja u vršnjačkoj grupi, je takođe česta žrtva nasilja. Tu se vrlo često javljaju i deca koja imaju neki fizički nedostatak (neobičajeno su niska, visoka, mršava ili imaju višak kilograma).

Primer žrtve zbog fizičkog izgleda: Devojčica C. L. (12) iz Subotice četiri godine je trpela nasilje u O. Š. „Ivan Milutinović“ i deca su je odbacivala iz društva samo zbog toga što je imala višak kilograma (Aleksić, 2011: 9). Pojedini dečaci iz razreda svakodnevno su je tukli, ponižavali, govorili da je „debela krmača“, „kurva“, dobacivali joj, „sumo rvaču“, „kečeru“... U drugom razredu je dobila tolike batine da je morala da bude odvedena na hirurgiju. Njen otac kaže da, iako je imao obećanje direktora da će nasilnike prijaviti policiji, to se nije dogodilo. Došao je kraj drugog, a i početak trećeg razreda, a sa tim je poraslo i brutalno vređanje dečaka. Maltretiranje su počela da primenjuju i druga deca. Učestale su žalbe roditelja, ali se video da od njih nema nikakve koristi. Otac devojčice pokušao je da zaštitи svoje dete, žalio se školi, policiji, razgovarao sa roditeljima nasilne dece, a kada ništa nije pomoglo, odlučio je da je ispiše iz te škole i prebací u drugu.

U te različite, koji su izloženi nasilju zbog svoje različitosti, spadaju i kategorije drugačije veroispovesti od većinskog školskog okruženja, posebno

ona religijska pripadnost koju nasilnici smatraju inferiornom. Deca određene manjinske etničke pripadnosti koju nasilnici najčešće napadaju su romska deca. Razlog nasilja nad njima uglavnom su predrasude. Pripadnost toj manjinskoj etničkoj grupi povlači sa sobom obično i slabije materijalno stanje, drugačije običaje, niži nivo lične higijene, drugačije oblačenje. Otvoreno izražene predrasude prema takvoj deci od strane nastavnika dodatno ohrabruju vršnjačke nasilnike.

Primer žrtve romske nacionalnosti: A. P. iz Kruševca se tačno seća kada su deca iz odeljenja počela da ga maltretiraju krajem prvog razreda (Milenković, 2012). To je bilo kada mu je učiteljica, pregledujući domaći zadatak, rekla: „Vidi se da si Ciganin. Pogledaj kako ti je neuredna sveska!“. Od tada je bio izložen torturi, fizičkom i psihičkom maltretiranju. Kada bi seo pored nekoga, to dete bi povlačilo crtu na klupi koju ne sme da pređe. Više puta je bio pretučen, ali niko nije reagovao. Pošto su mu govorili da smrdi, u napadima panike i straha je sapunom trljaо lice kako bi mu koža izbledela. Posle tri godine maltretiranja i psihičkog nasilja na nacionalnoj osnovi, desetogodišnji A. P. bio je primoran da se ispiše iz OŠ „Dositej Obradović“ i premesti se u drugu školu. Do toga je došlo posle poslednjeg incidenta koji se desio krajem oktobra, kada ga je napala grupa od nekoliko dečaka, istrgla torbu i oborila na zemlju. Jedan dečak ga je držao za ruke, dok su ga četvorica šutirali i udarali. Ostali učenici su sve to gledali i skandirali: „Ubij Ciganina!“, „Nabodi ga, majku mu cigansku!“ i slično. Porodica maltretiranog dečaka živi u izuzetno teškim uslovima. Jedini prihod im je socijalna pomoć od 11,000 dinara i ono što njegova samohrana majka zaradi radeći povremene poslove. Žive u opštinskому stanu u neadekvatnim uslovima, bez vode i kupatila. Pored A. P., njegova majka ima još dvoje starije dece.

Nasilju su izložena i deca koja imaju posebne sposobnosti, koja odskaču od svoje sredine, jer su talentovani ili nadareni za nešto za šta njihovi prosečni vršnjaci nisu, npr. za sport, muziku, matematiku, ali i deca stvarne ili pretpostavljene manjinske seksualne orientacije (muškobanjaste devojčice i feminizirani dečaci).

Primer žrtve manjinske seksualne orientacije: Napad se desio u hodniku škole, po izlasku iz učionice, na putu ka kabinetu za kuvarstvo, grupa od desetak učenika Ekonomskе škole prvo je počela da skandira: „Ubij, ubij

pedera”, „Ubij, zakolji, da peder ne postoji”. Posle verbalnog napada usledio je i fizički (Ekipa Blic-a, 2012).

U različitost, kao uzrok postajanja žrtvom vršnjačkih nasilnika, spada i vanprosečna imućnost ili siromaštvo. Deca koja se ne uklapaju u okolinu, po kriterijumu količine materijalnih dobara kojima raspolažu, su ona koja npr. očito nose demodiranu ili iznošenu odeću starije braće i sestara, prošlogodišnje patike, nemaju mobilni ili imaju tip telefona koji je zastareo, ne mogu da plate ekskurziju, i sl. U slučaju bogate dece, razlog nasilništva je uglavnom ljubomora koju u školama prepoznaju kao potencijalni uzrok vršnjačkog nasilništva, pa decu često upozoravaju da ne nose skupe stvari, da ne bi postali meta (Preradović, Ristović, 2012).

Deca koja na razne načine nerviraju druge, takođe, spadaju u tu kategoriju onih koji zbog svoje različitosti postaju potencijalno mete vršnjačkog nasilja. To je ponekada samo način na koji neka deca govore, npr. piskavim glasom, imaju neku govornu manu, izgovaraju „kotrljajući” glas „r”, mucaju, šuškaju. Posebno su izložena vršnjačkom nasilju tzv. hiperaktivna deca koja iritiraju i vršnjake i nastavno osoblje koje je obično sklono da tvrdi da su žrtve u stvari pravi nasilnici, da sami iniciraju sukobe u kojima posle dobiju ono „što su zaslужili”. Kao primeri takvog iritirajućeg ponašanja navodi se dosađivanje drugima, bučnost, nedostatak samokontrole, učestalo izazivanje nereda, ometanje rada drugih, žestoke provale gneva, impulsivnost (Čimburović, 2011: 135).

Primer irritantnog ponašanja žrtve: Direktorka škole na Miljakovcu, Slavenka Mirkov tvrdi da Andjelo nije žrtva, već nasilnik. Ona kaže da je on inicirao sukob, jer je na času upućivao niz uvreda školi, direktoru, pedagoško-psihološkoj službi, nastavnicima i ostalim učenicima. Na osnovu toga ona zaključuje da je „jasno da učenik Andjelo u školi ne trpi nasilje, već je inicijator sukoba u kojima aktivno učestvuje“ (Vlahović, 2012).

Izvan pomenutih kategorija su deca koja se ne mogu svrstati ni u jednu od gore navedenih kategorija i koja pripadaju poslednjoj kategoriji žrtava nasumičnih napada. Oni su to postali, jer su se našli slučajno na pogrešnom mestu u pogrešno vreme.

Primer nasumičnog napada: Dok su čekali gradski autobus oko 22 časa, Nemanju Spajića (15) i njegove vršnjake Đ. K. i N. F. napala su iznenada tri

nešto starija momka koji su izašli iz crvenog „juga“ koji se zaustavio nedaleko od njih. Bez povoda su počeli brutalno da ih tuku. Šutirali su ih bez milosti, najviše u glavu i grudi, sve dok se nisu onesvestili. Usta su im bila puna blata kako su ih gazili. Momci sa kapuljačama su seli u auto i nastavili dalje. Dok su lekari zbrinjavali Nemanju i njegove drugare, hitna pomoć dovela je još jednog petnaestogodišnjaka D. M. unakaženog lica, koji je sa dva druga napadnut u okolini Buvljaka, takođe od strane napadača koji su izašli iz crvenog „juga“, ali su ih ovoga puta bila petorica. Incident, inače, nema veze sa navijačkim grupama ili međunarodnim sukobima (Lemajić, 2013).

Roditelji nasilne dece

Roditelji su u velikoj meri odgovorni za nasilničko ponašanje svoje dece, oni vaspitavaju nasilnu decu i često deca od njih nauče da budu nasilnici, a ne retko se ukazuje da su problem i ona razmažena i prezaštićena deca (Milivojević, 2011). Nasilje putem društvenih mreža pruža dokaze konstataciji da su nasilnici najčešće naizgled dobra i poslušna deca koja ne prave probleme (Galović, 2012: 10). Osim toga, roditelji štite svoju nasilnu decu posle nasilnih incidenta koje su ona izazvala u školi, napadaju nastavnike kad je njihovo dete uhvaćeno u nekom prekršaju, pomažu deci, skrivaju ih od policije (Vuković, 2012).

Primer roditeljske zaštite grupe nasilnika: Grupa dečaka neprestano je zlostavljala učenicu sedmog razreda osnovne škole, trinaestogodišnju Jovanu S. iz Šida, svakog dana su je vređali, nazivali seljankom, smrdušom, ubacivali bube u kosu, da bi 9. novembra 2011. u poslednji čas bio sprečen njen pokušaj samoubistva skokom pod voz. Roditelji nasilnika odbranili su svoju nasilnu decu koja na kraju nisu ničim sankcionisana za svoje ponašanje (Ekipa Press-a, 2011a).

Roditelji zapravo doprinose stvaranju nasilne dece kada se nekritički ophode prema njihovom ponašanju, ili ga čak podstiču – „mamino čedo, udri ga što jače“ (Vlahović, 2011), tako da budući nasilnici razvijaju sklonost ka takvom ponašanju već u najnižim razredima. Pored onog što tradicionalna kriminološka etiologija prepoznaje kao uzrok maloletničke delinkvencije, npr. loš školski uspeh, nedisciplinu, nepoštovanje nastavnika, neprihvatanje njihovog autoriteta (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 375) i

zaštita moćnih roditelja svoje nasilne dece mora da bude pomenuta u etiologiji vršnjačkog nasilništva.

Ima roditelja koji se suprotstavljaju pravilima škole, barem kada je njihovo dete u pitanju, ali očekuju da ta pravila važe kada je u pitanju drugo dete. Odgovor na pitanje kako je moguće da deca-siledžije maltretiraju vršnjake i da niko ne može da ih zaštiti, leži najčešće u podršci koju imaju od svojih roditelja, dovoljno moćnih da mogu da utiču na školu da ne primene sankcije protiv njihove nasilne dece. Kako objašnjavaju psiholozi, pedagozi i sociolozi, kada škola i pokuša da na vreme reaguje i spreči golobrade nasilnike, u njihovu zaštitu staju roditelji koji „ne daju na svoje dete“ i spremni su da optuže sve druge osim svojih sinova i čerki. Poznat je slučaj kada su 2011. u elitnoj beogradskoj školi „Drinka Pavlović“ roditelji prvaka napali učiteljice koje su ih upozorile da njihova deca ugrožavaju svoju i bezbednost drugih đaka (Vlahović, 2011: 8). Ne retko ti roditelji nekritično brane svoju decu, negiraju očigledne slučajeve nasilnog ponašanja svoje dece (Đorđević, 2011). Roditelja koji ne dozvoljavaju nikakvu vrstu kritike usmerenu ka njihovoj deci i spremni su da nastavnike proglase krivcima za sve – ima u svim školama. Roditelji misle da moraju da opravdaju detetove postupke ako ga vole, što je pogrešno shvatanje ljubavi. Ako roditelji ne znaju da naprave tu razliku, upadaju u zamku i postaju kao „članovi“ bande (Ekipa Press-a, 2011b).

Da je nasilnih obračuna među decom pod uticajem roditelja oduvek bilo, ilustruje na književni način i roman „Glasovi u vetru“, Grozdane Olujić, koja je 2010. dobila NIN-ovu nagradu za roman godine. Značajan segment radnje je vršnjačko nasilje čija je žrtva u detinjstvu bio Mali Riđi, jedan od glavnih likova romana. Njegov otac je oficir koji se jedini iz tog sela živ vratio iz rata, dok su obični vojnici, očevi ostale dece, poginuli pod njegovom komandom. Dete preživelog oficira surovo zlostavljuje deca poginulih vojnika, podstaknuti animozitetom svojih majki i ostalih odraslih srodnika, što dokazuje da pojava odraslih i njihovih motiva koji stoje iza vršnjačkog nasilja, nije ni nova, a ni retka, a uticaj odraslih lica bliskih deci nasilnicima, u nekim slučajevima je čak presudan za izbjijanje nasilja.

Ima slučajeva kada se ponekada ne zna da li su vinovnici nasilja učenici ili njihovi roditelji, koji ih ponekada ohrabruju i motivišu na nasilje, a ponekada se čak i sami pridruže akterima vršnjačkog nasilja.

Primer učešća roditelja u masovnoj tući njihove dece: Verbalni sukob između učenika Mašinsko elektrotehničke škole u Kruševcu, za vreme velikog škol-

skog odmora, oko 15:30 sati, je prerastao u tuču, u koju su se umešali i njihovi roditelji. Pet učesnika tuče zadobilo je tom prilikom lake telesne povrede, kojima je ukazana medicinska pomoć u Zdravstvenom centru Kruševac. Policija je podnela krivične prijave protiv dvojice učesnika u tuči, od kojih je jedan koristio motku, a drugi je napao policajca koji je intervenisao (Stanković, 2011: 9).

U nekim situacijama vršnjačko nasilje predstavlja odraz i nastavak postojećih sukoba odraslih na nacionalnoj/etničkoj osnovi.

Primer vršnjačkog nasilja kao produžetka sukoba na nacionalnoj osnovi: U banatskom Radojevu neprestano tinja sukob između Roma i Srba. Romska populacija je sve brojnija i naglo se širi zbog velikog broja dece, a kod Srba preovladavaju staračka domaćinstva. Jedna starica je pronađena mrtva, odnosno udavljenica, prilikom pljačke koju su izvršili maloletni Romi. Zauzimaju se bespravno tuđe kuće i imovina. U Radojevu već vladaju strah i panika. Direktor osnovne škole posle poslednjeg sukoba romske i srpske dece tvrdi da su veći problem roditelji nego deca. On kaže da među decom ponekad dođe do nesporazuma, ali onda roditelji još sve iskomplikuju i traže mešanje sa strane (Đukić, 2012: 17).

Mere za suzbijanje vršnjačkog nasilja

Treba imati u vidu da tradicionalna kriminologija (Kaiser, 1993: 334) upozorava da, u situacijama gde su institucije neefikasne u suzbijanju nekog vide devijantnog ponašanja, usled čega se javlja nezaštićenost velikog broja lica od viktimizacije, dolazi do samoodbrambenih inicijativa, što vodi ka „uzimanju pravde u svoje ruke“. U posmatranom periodu (2011/2012), zajedno sa učestalim izveštajima o vršnjačkom nasilju, javio se i porast javno iznetih predloga raznovrsnih mera protiv te pojave. Prilikom ocenjivanja tih predloga, važno je ne proglašavati nijednu od tih mera kao jedinu i „spasonosnu“, već je potrebno dobro razmotriti mogućnost istovremene, sinergične primene više njih. Među pomenutim predlozima ističemo one koje su već sprovedene, kao što su npr. uvođenje SOS telefona za vršnjačko nasilje, koji je počeo sa radom krajem 2011. i odmah dao rezultate, jer je već u prvih 20 dana funkcionisanja registrovano 435 prijava vršnjačkog nasilja (Tanjug, 2011). Sprovedena je i obuka za zapo-

slene u školama i vrtićima za ponašanje u kriznim situacijama. Naime, masovne tuče, samoubistva, tragični događaji u porodici učenika ili u samoj školi, su situacije kada nema mnogo vremena za razmišljanje, a potrebno je brzo reagovanje nastavnika i ostalog školskog osoblja. Upravo to nudi obuka Ministarstva prosvete (uz podršku nemačke vladine organizacije GIZ). U slučaju da neka škola ipak ne uspe sama da izade na kraj sa problemima nastalim usled nekog kriznog događaja, u Ministarstvu prosvete najavljuju formiranje 30 mobilnih stručnih timova širom Srbije, koji će dolaziti na poziv škola i sprovoditi psihološke postupke, kako bi se kriza prevazišla (B92, 2012).

Potrebno je širiti dalje već etablirani program „Škola bez nasilja“. Istraživanje UNICEF-a je pokazalo da se između 56 i 85 odsto dece u školama oseća sigurnije zahvaljujući programu „Škola bez nasilja“. Broj đaka koji često trpe nasilje smanjen je za šest odsto, a u nekim školama i za polovinu. Učenici kažu da se popularnost njihovih vršnjaka koji se nasilno ponašaju smanjuje, a dve trećine nastavnika ističu da se osećaju spremnije i sposobnije da reaguju. U oktobru 2012. su još 24 osnovne škole uključene u taj program, čime se broj obrazovnih ustanova koje učestvuju popeo na 250 (V.A., 2012: 5). Ima mišljenja da je potrebno uključivanje u većoj meri privatnog obezbeđenja, ali i razvijanje veštine nenasilne komunikacije među decom i nastavnicima u školama svih nivoa (Galović, 2012: 10). Periodični pretres torbi učenika prilikom dolaska u školu, uz saglasnost roditelja, javio se kao predlog zbog činjenice da je 49,7 odsto učenika, to jest svaki drugi, unelo hladno ili vatreno oružje u školu. Ipak, ovakva mera je apsolutno represivna, ne podstiče odgovornost, već je isključivo reč o kontroli, koja može da proizvede druge oblike nasilja (Ekipa Kurira, 2012b). U nekim sredinama traži se dozvola za formiranje roditeljskih patrola, koje bi motrile na prostor u blizini škola i nadležne obaveštavale o incidentnim situacijama (Preradović, Ristović, 2012). Preventiva se inače dosta često ističe kao nesumnjivo jedno od efikasnih, ako ne i jedino rešenje za decu siledžije (Đorđević, 2012). Iako još uvek postoji neverica u školske policijace i video nadzor, pa se ponekad ističe da „kamere ne pomažu“, praksa je pokazala suprotno. Interesantan je nedavno iznet predlog da se u sve škole u Srbiji, jednom nedeljno uvede čas na kojem bi se govorilo o nasilju i zlostavljanju i da se nazove „Aleksin čas“, u znak sećanja na dečaka iz Niša koji je izvršio samoubistvo zbog maltretiranja u školi (Miladinović, 2012: 14).

Jedna od najdrastičnijih predloženih mera je sigurno tzv. „apsolutna nekažnjivost samoodbrane“ koje pravo bi trebalo da ima svako dete da se odbrani od osoba bilo kog uzrasta, koje ne spadaju u prirodno okruženje na

bilo kojem mestu, a naročito gde boravi samo ili s drugom decom, kao i u slučajevima kada osobe iz prirodnog okruženja ignoriraju aktuelno psihofizičko stanje i nastavljaju sa agresivnim fizičkim ili verbalnim napadima. Ovaj predlog je formiran zbog slučaja učenika iz Kaća, koji se desio decembra 2012. godine, koji je posle višemesečnog maltretiranja na kraju reagovao odbarivši se nožem od napadača, da bi bio pritvoren zbog pokušaja ubistva, zbog čega su njegovi školski drugovi i mnogi drugi građani revoltirano protestovali (Preradović, 2012c). Isti slučaj je inspirisao i zahteve opštijeg tipa, npr. da se promene u Krivičnom Zakoniku vrše sa ciljem da se, kao i svakim dobrim zakonom, spreči dodatno kažnjavanje napadnutog, odnosno žrtve, kao i da se krivičnim delom smatra ako osobe zadužene da vode računa o deci (vaspitači, nastavnici i drugi) ne prijave i ne spreče maltretiranje dece, ali i strogo i dosledno sankcionisanje nasilnika (Galović, 2012: 10).

Zaključak

Na osnovu svega rečenog, smatramo da za dela vršnjačkog nasilja još uvek ne treba tražiti primenu oštih sankcija dok nisu iscrpene postojeće preventivne mogućnosti (Mijatović, 2011: 13). Naime, neophodno je uložiti više energije i napora u primeni postojećih podzakonskih akata, Posebnog protokola o zaštitu dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama i Pravilnika o tom Protokolu iz 2010. Vrlo je važno uzeti u obzir i upozorenja stručnjaka da se strategija suzbijanja ovog vida, kao i svakog drugog vida nasilja, ne formira pod uticajem drastičnih pojedinačnih, najtežih slučajeva (Radulović, 2010: 119). Opasno je i pozivati se na zahteve „velikog broja građana nezadovoljnih blagom kaznenom politikom“ prilikom odlučivanja o ozakonjenju strožih sankcija. Do talasa takvih inicijativa usled „moralne panike“ (Tompson, 2003: 48) obično dolazi u kriznim vremenima, kao i u doba predizbornih kampanja, po pravilu bez realnih pokazatelja o uzročnoposledičnim odnosima između postojećih sankcija i nivoa vršnjačkog nasilja, kao i usled olakog prihvatanja verovanja da je kontrola bila nedovoljna, institucije nemoćne, zakonska rešenja neefikasna i da se problem može rešiti samo normativnim reorganizovanjem, posebno u pravcu uvođenja strožih sankcija. I da ne bi sve pomenuto ostalo samo na papiru, svi moraju da budu uključeni da bi predložene mere dobro funkcionalise: i zaposleni u školi i roditelji i učenički parlament, posebno školski timovi za sprečavanje nasilja,

lokalna samouprava i centri za socijalni rad i svi koji mogu preventivno da deluju i otkriju potencijalni problem (Mršević, 2012b: 340).

Literatura

- Aleksić, T. (2011, 8. novembar) Gazili su me i zvali sumo jer sam buckasta, Press, str. 9.
- Čimburović, Lj. (2011) Škola i obrazovanje u funkciji prevencije kriminaliteta. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1, str. 131-142.
- Đukić, Đ. (2012, 8. jun) Deca iz škole donose modrice. Politika, str. 17.
- Edson, J. (2008) Peer violence. In: C. Renzetti, J. Edson (eds.) *Encyclopedia of Interpersonal violence*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, str. 626.
- Ekipa Kurira (2012a, 7. februar) Unakazili dečaka, Kurir, str 11.
- Elshtain, J.B. (1981) *Public Man, Private Woman, Women in social and political thought*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- Etinski, S. (2010) *Vršnjačko nasilje*. Neobjavljeni master rad. Novi Sad: Fakultet za evropske pravno političke studije.
- Felson M. (1994) *Crime and Everyday Life, Insights and Implications for Society*, Thousand Oaks California: Pine Forge Press.
- Galović, M. (2012, 16. januar) Učenici nemi pred vršnjačkim nasiljem, Politika, str. 10.
- Henry S., Einstadter W. (1998) *The Criminology Theory Reader*. New York, London: New York University Press.
- Kaiser, G. (1993) *Kriminologie*. Heidelberg: C.F. Mueller Juristisher Verlag.
- Kleinman, A. (2006) The Violences of Everyday Life: the multiple forms and dynamics of social violence. In: V. Das, A. Kleinman, M. Ramphele (eds.) *Violence and Subjectivity*. Berkeley: University of California Press, str. 226-241.
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M. (2009) *Kriminologija*. Niš: Pelikan Print.
- Mićević, I. (2012, 24. decembar) Mali siledžija u klupi. Večernje novosti, str. 4.
- Mijatović, V. (2011, 8. novembar) Mladi tuku sve do smrti!, Večernje novosti, str. 13.
- Miladinović, Z. (2012, 11. decembar) Zbog ruganja tragediji idu u Strazbur, Danas, str 14.
- Mršević, Z. (2012a), Medijski pristup rodno zasnovanom nasilju, *Temida*, 1, str. 101-116.

-
- Mršević, Z. (2012b) Kriminologija vršnjačkog nasilja, U: G. Marković (ur.) *Prava djeteta i ravноправност polova – između normativnog i stvarnog*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, str. 319-342.
- Nedeljković, V (2011, 18. oktobar) Deca nasilnici zaštićeni kao beli medvedi, Press, str. 10.
- N. N. (2011, 23. jun) Stop nasilju kod dece, Kurir, str. 24.
- Olujić, G. (2010) *Glasovi u vetrnu*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Popadić, D. (2009) *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju i Unicef.
- Pravilnik o Protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, Službeni glasnik RS, br. 30/10.
- Preradović, Lj. (2012a, 30. novembar) Ispovest dečaka: Reketašima sam dao sve što sam imao, Večernje novosti, str 13.
- Račić, Lj. (2011a, 24. oktobar) Drugarice me tuku, vezuju mi kosu za klupu... , Press, str. 8.
- Račić, Lj. (2011b, 28. oktobar) Direktorka uhvaćena u laži: inspekcija pronašla prijavu o zlostavljanju deteta, Press, str. 9.
- Radulović, Lj. (2010) Politika suzbijanja maloletničkog kriminaliteta sa elementima nasilja. U: L. Kron (ur.) *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 111-123
- Stanković, R. (2011, 7. septembar) Roditelji učestvovali u tuči srednjoškolaca, Politika, str 9.
- Stevanović, I. (2010) Nasilni kriminalitet maloletnika u Srbiji. U: L. Kron (ur.) *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 141-165.
- Tanjug (2011, 28. decembar) U prvih 20 dana 435 slučajeva, TV B92.
- Talović, V. (2012, 3. februar) Vršnjačko nasilje sve brutalnije, Večernje novosti, str. 14.
- Tompson, K. (2003) *Moralna panika*. Beograd: Clio.
- V.A. (2012, 31. oktobar) Đaci se osećaju bezbednije, Danas, str 5.
- Vlahović, A. (2011, 28. novembar) Mamino čedo, udri ga što jače, Press, str. 8.
- Vukmirović, Đ. (2012, 12. jun) Biju na sakom koraku, Večernje novosti, str. 17.

Internet izvori

B92 (2012, 12. oktobar) Obuka o kriznim situacijama u školi, Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=10&dd=21&nav_category=12-&nav_id=653681 stranici pristupljeno 20.10.2012.

Beta, Negotin (2012, 14 septembar) Devojčice tukle i ošišale drugaricu zbog FB, Kurir, Dostupno na: <http://www.kurir-info.rs/negotin-devojcice-tukle-i-osisale-drugaricu-zbog-fb-clanak-410058> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Đorđević, K. (2011, 13. novembar) Roditelji često ne razumeju šta se dešava. Politika. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/talas-maloletnickog-nasilja/Roditelji-cesto-ne-razumeju-sta-se-desava.lt.html> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Đorđević, K. (2012, 19. februar) Preventiva jedino rešenje za decu siledžije, Politika, Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Preventiva-jedino-resenje-za-decu-siledzije.lt.html> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Ekipa Blic-a (2012, 31. oktobar) Kuršumlija: Napadnut gej mladić. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=10&dd=31&nav_category=16-&nav_id=656478 stranici pristupljeno 20.12.2012.

Ekipa Kurira (2012b, 28. oktobar) Đake tretiraju kao kriminalce, Kurir. Dostupno na: <http://www.kurir-info.rs/dake-tretiraju-kao-kriminalce-clanak-480667> stranici pristupljeno 20.12.2012.

Ekipa Press-a (2011a, 8. decembar) Zar nije dosta: umalo da se ponovi niška tragedija, Press, Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/info/politika/191349/svakog-dana-sume-vredjali-i-ubacivali-mi-bube-u-kosu.html> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Ekipa Press-a (2011b, 30. novembar) Naše cerke nisu nasilnice. Press, Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/info/beograd/189615/nase-cerke-nisu-nasilnice.html> stranici pristupljeno 20.12.2012.

<http://www.okurazi.se/index.php/faq/43-nikola> stranici pristupljeno 14.2.2013.

Lemajić, J. (2013, 13. januar) Subotica: Tuku mlade, strah vlada gradom, Večernje novosti, Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.293.html:41-4644-Subotica-Tuku-mlade-strah-vlada-gradom> stranici pristupljeno 20.1.2013.

Mićević, I., Mijatović, V. (2012, 18. novembar) Osnovci sve nasilniji, Večernje novosti, Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.291.html:354057-Osnovci-sve-nasilniji> stranici pristupljeno 20.12.2012.

Milenković, S. (2012, 2. novembar) Grupa đaka tukla vršnjaka, ostala deca skandirala „Ubij Ciganina!“ Blic, Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/352553/Grupa-djaka-tukla-vrsnjaka-ostala-deca-skandirala-Ubij-Ciganina> stranici pristupljeno 20.11.2012.

Milivojević, Z. (2011, 9. decembar) Telesno kažnjavanje kao pravo i dužnost roditelja. Politika, Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Telesno-kaznjavanje-kao-pravo-i-duznost-roditelja.lt.html> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Mitić, Lj. (2012, 19. januar) Stariji đaci skinuli osmogodišnjaka golog i maltretirali u poljskom toaletu, Blic, Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/302293/Stariji-djadi-skinuli-osmogodisnjaka-golog-i-maltretirali-u-poljskom-toaletu> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Mitić, A. (2011, 14. novembar) Zvonilo je. Počinje poslednji čas za srpsko školstvo, Press, Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/info/politika/186566/zvonilo-je-pocinje-poslednji-cas-za-srpsko-skolstvo-.html> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Posebni protokol o zaštiti dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno vaspitnim ustanovama. Dostupan na: http://www.paragraf.rs/propisi/posebni_protokol_za_zastitu_dece_i_ucenika_od_nasilja_zlostavljanja_i_zanemarivanja_u_-obrazovno-vaspitnim_ustanovama.html stranici pristupljeno 20.1.2013.

Preradović, Lj. (2012b, 8. novembar) Novi Sad: Maloletnik izbo dvojicu mladića, Večernje novosti, Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.291.html:404936-Nov-Sad-Maloletnik-izbo-dvojicu-mladica> stranici pristupljeno 20.11.2012.

Preradović, Lj. (2012c, 22. decembar) Kać: Za oslobođanje maloletnika 30 hiljada potpisa, Večernje novosti, Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.291.html:411643-Kac-Za-oslobadjanje-maloletnika-30-hiljada-potpisa> stranici pristupljeno 23.12.2012.

Preradović, Lj., Ristović, M. (2012, 25. novembar) Pišu zakon da spasu decu, Večernje novosti, Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.291.html:40-7500-Pisu-zakon-da-spasu-decu> stranici pristupljeno 20.11.2012.

Simić-Miladinović, M. (2011, 13. novembar) Talas maloletničkog nasilja–Likuše se tuku muški, Politika, Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/talas-maloletnickog-nasilja/Likuse-se-tuku-kao-muskarci.lt.html> stranici pristupljeno 20.10.2012.

Tanjug (2012, 12. decembar) Srpski đaci jedanaesti na listi najmanje nasilnih na svetu, Blic, Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/357488/Srpski-djadi-jedanaesti-na-listi-najmanje-nasilnih-na-svetu> stranici pristupljeno 20.12.2012.

Vlahović, A. (2012, 4. oktobar) Malog Andjela ponovo prebili, Press, Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/info/hronika/245431/malog-andjela-ponovo-prebili.html> stranici pristupljeno 20.11.2012.

Vuković, B. (2012, 30. januar) Očevi uče sinove nasilju, Blic, Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/304246/Ocevi-uce-sinove-nasilju> stranici pristupljeno 20.10.2012.

ZORICA MRŠEVIC

Victims of peer violence

This paper presents facts on peer violence victims, committed by minor perpetrators against other minors. The author analyses four main characteristics of peer violence: imbalance of power between perpetrators and victims, identified intention to cause injuries, permanent treats of repeated violence and afraidness of the victims. Otherness and weakness (physical and social) of the victims are identified as the main motives of the perpetrators who decide to attack, and these characteristics form the basis of the victim typology. Due to the fact that the research is phenomenologically based mostly on media report on peer violence cases in the period between September 2011 and the end of 2012, the author illustrates all main statements with the real cases which took place in the focused period. Measures to combat peer violence are presented, like the already established such as the school without violence program, and those recently proposed, such as the so called Aleksa's class.

Key words: peer violence, weaknesses and otherness of the victim, group violence against individuals, Aleksa's class, school without violence.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 93-112

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301093S

Pregledni rad

Deca uključena u život ili rad na ulici kao žrtve iskorišćavanja i zloupotreba

Ivana Stevanović*

Ukazujući na značaj teme ovog rada, autorka daje prikaz relevantnih istraživanja u ovoj oblasti u Republici Srbiji, dostupnih podataka o deci koja su uključena u život ili rad na ulici i posebno ističe faktore rizika koji doprinose da se dete uključi u život ili rad na ulici i postane žrtva zloupotreba i iskorišćavanja. Uzimajući u obzir terminološku neusklađenost u ovoj oblasti za potrebe ovog rada, autorka koristi termin „deca uključena u život ili rad na ulici“ uz ukazivanje na neophodnost jasnog terminološkog određenja posmatrane pojave, kao i jasnog definisanja i razlikovanja pojmove „dete na ulici“ i „dete sa ulice“. Imajući navedeno u vidu, osnovni cilj ovog rada je da, preko analize stanja, ukaže na oblasti za prioritetno delovanje, odnosno na neophodnost sistemskog odgovora na ovu pojavu.

Ključne reči: dete na ulici, dete sa ulice, rad, žrtve, iskorišćavanje i zloupotreba.

Uvodne napomene

U Strategiji za smanjenje siromaštva u Srbiji i u politikama u oblasti socijalnog uključivanja, kao osjetljive grupe stanovništva u Republici Srbiji posebno su apostrofirane: osobe sa invaliditetom, deca, mlađi, žene, stari preko 65 godina, pripadnici romske nacionalne manjine, neobrazovani, nezaposleni, izbegla i interna raseljena lica i stanovništvo ruralnih sredina. Ankete o potrošnji domaćinstva i Ankete o radnoj snazi uzeti su kao kriterijumi za

* Dr Ivana Stevanović je naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i predsednica Centra za prava deteta. E-mail: ivana@cpd.org.rs

definisanje osetljivosti i isključenosti određenih društvenih grupa.¹ Od velikog je značaja u ovoj oblasti i *Strategija za razvoj zdravlja mladih* usvojena 2007. godine.² Ova Strategija definisala je posebno osetljive grupe dece kada je reč o njihovom zdravlju: mladi bez roditeljskog staranja, deca ulice, mladi smešteni u vaspitne ustanove, siromašni, deca i mladi koji nisu obuhvaćeni školskim sistemom, mladi kojima je potrebna posebna podrška, izbegla i interna raseljena lica. Međutim, u odnosu na evropske politike socijalnog uključivanja, koje definišu brojne društvene grupe, koje su u riziku od socijalne isključenosti i u odnosu na koje se prate socijalni i ekonomski pokazatelji, grupe koje su od strane sistema prepoznate kao osetljive i isključene, nisu statistički definisane u Republici Srbiji. Administrativni podaci o ovim grupama postoje uglavnom u okviru sektora koji se njima neposredno bave, ali ne postoje razvijene sektorske, međusektorske politike i mere koje bi unapredile njihov položaj. Kako deca, koja su uključena u život ili rad na uluci, nisu najčešće prepoznata od strane sistema kao posebno osetljiva grupa stanovništa, u teoriji i praksi postoje različita određenja i tumačenja termina za decu koja su uključena u život ili rad na ulici.³ Uzimajući u obzir terminološku neusklađenost u ovoj oblasti, osnovni cilj ovog rada je da se ukaže na potrebu preciznog pojmovnog definisanja i jasnog terminološkog određenja posmatrane pojave, pre svega, jasnog definisanja i razlikovanja pojmoveva „dete na ulici“ i „dete sa ulice“. Definisanje osnovnih pojmoveva koji se koriste i njihovo razgraničenje, kao i njihova implementacija u nacionalno zakonodavstvo i strateške dokumente, ali i jezik stručnjaka, predstavljaju prvi važan korak ka stvaranju sveobuhvatnog zakonodavnog okvira.

¹ Pomenuta istraživanja godišnje sprovodi Republički zavod za statistiku, dok dobijeni podaci najopštije definišu socijalni i ekonomski status opšte populacije i gore navedenih osetljivih grupa.

² Ministarstvo zdravlja Republike Srbije sačinilo je *Strategiju za razvoj i zdravlje mladih* u Republici Srbiji koje je Vlada Republike Srbije usvojila 2007. godine. Strategija definiše posebno osetljive grupe dece kada je reč o njihovom zdravlju: mladi bez roditeljskog staranja, deca ulice, mladi smešteni u vaspitne ustanove, siromašni, deca i mladi koji nisu obuhvaćeni školskim sistemom, mladi kojima je potrebna posebna podrška, izbegla i interna raseljena lica. U Strategiji se posebno podvlači značaj interdisciplinarnog pristupa u zaštiti zdravlja dece i mladih, posebno na lokalnom nivou. Pored toga insistira se na ciljanim akcijama usmerenim na rizične grupe dece i mladih, kao i na boljoj informisanosti i dostupnost zdravstvenih usluga deci i mladima.

³ Zakonodavnim okvirom, termin „deca ulice“ prvi put je definisan u *Prednacrtu Zakona o pravima deteta* koji je izrađen na inicijativu Zaštitnika građana.

Ukazujući na značaj prevencije i zaštite dece uključene u život ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba, autorka daje prikaz relevantnih istraživanja u ovoj oblasti u Republici Srbiji, dostupnih podataka o deci koja su uključena u život ili rad na ulici i posebno ističe faktore rizika koji doprinose da se dete uključi u život ili rad na ulici i postane žrtva zloupotreba i iskorišćavanja. Preko analize stanja u zaključku autorka ukazuje na oblasti za prioritetno delovanje, odnosno na neophodnost sistemskog odgovora na ovu pojavu, s ciljem unapređenja i razvoja strateškog pristupa na nacionalnom i lokalnom nivou.

Pojmovno određenje

Dete ulice je bilo koji dečak ili devojčica do 18 godina starosti za koga je ulica postala pretežni izvor prihoda i koji nisu adekvatno zaštićeni ili nadzirani od strane odrasle zrele osobe, predstavlja jednu od definicija koja se poslednjih godina najčešće navodi među stručnom javnosti u Republici Srbiji (Đorđević, Birčanin, Vasiljević, 2011). Međutim, za decu i mlade koja žive ili borave na ulici u Srbiji se koriste još i termini „društveno neprilagođena“, „vaspitno zapuštena“ ili „vaspitno ugrožena“, „deca prosjaci“, deca sa „asocijalnim“ ili „antisosijalnim ponašanjem“ (Milovanović, 1995). Pomenuti nazivi ukazuju na različite pristupe društva pojavi, različitosti uzroka i ispoljavanja (Žegarac, 2007: 60-64).

Drugi autori pod terminom „deca ulice“ podrazumevaju maloletnike koji žive na ulici u širem smislu reči, tj. u napuštenim zgradama, šupama, vagonima, šahtovima ili na drugim mestima koja inače ne služe za stanovanje ljudi, tako da im je ulica, pre nego život sa porodicom, mesto za stanovanje, u situaciji u kojoj ne postoji zaštita, nadzor ili usmeravanje od strane odgovorne odrasle osobe (Ennew, 1994). Treći pišu o „deci na ulici“ podrazumevajući pod ovim pojmom „decu koja provode veliki deo dana i rade na ulici i održavaju kontakte sa porodicom i provode noći u kući sa njima“. Za ovu decu se u literaturi koristi i termin „deca koja rade na ulici“. Kao alternativu ovom terminu oni razlikuju i pojam „deca uključena u život ulice“ (*street-involved children*), koji na jasan način ukazuje na spektar odnosa kojima se deca angažuju u okviru socio-ekonomskog, kulturnog i fizičkog prostora u okruženju ulice (Wernhman, 2004). Navedeni termin obuhvata decu koja žive, rade ili borave na ulici i kojima ulica predstavlja centralno mesto u svakodnevnom životu, koje određuje ulogu u društvu. Jasno definisanje i razlikovanja pojmove „dete na ulici“ i „dete sa ulice (deca uključena u život ulice)“ je od ogromnog značaja za dono-

sioce odluka i kreatore politika jedne zemlje, s ciljem kreiranja i primene odgovarajućih preventivnih i protektivnih programa usmerenih ka zaštiti ove dece od mogućih oblika zloupotreba i iskorišćavanja. Uzimajući u obzir potrebu za jasnim terminološkim određenjema, u ovom radu biće korišćen opšti termin „deca uključena u život ili rad na ulici”, koji u sebi sublimira navedena terminološka određenja i razlikovanja, uz napomenu da se u poslednje vreme uvodi i novi termin „deca u pokretu” (Galonja, Morača, Avramović, Diegoli, 2013: 71). Pod ovim pojmom podrazumevaju se i „deca uključena u život ili rad na ulici”. Međutim, ovaj pojam je širi i u osnovi podrazumeva: „Decu koja su, iz različitih razloga, dobrovoljno ili prisilno, u okviru zemlje ili između zemalja, sa ili bez roditelja ili staratelja, migrirala i koje pokret čini potencijalno izloženim rizicima od neadekvatne brige, ekonomski i seksualne eksploracije, zlostavljanja, zanemarivanja i nasilja”.⁴

Prikaz stanja i problema

Dugotrajan nepovoljan društveni kontekst, tokom prethodne dve decenije u Republici Srbiji, ostavio je raznovrsne socijalne posledice na veliki broj dece i njihove porodice. Siromaštvo, porast nasilja (posebno u porodici) i priludne migracije, tranzicija, porast društveno neprihvatljivog ponašanja (prostitucija, vršnjačko nasilje, nasilničko ponašanje kod svih kategorija stanovništva uključujući i maloletničko i dr.), urušavanje moralnog sistema vrednosti, kao i neadekvatno reagovanje državnih organa i svih subjekata društva, značajno su doprineli stvaranju uslova za socijalnu isključenost svih osjetljivih grupa, a posebno dece. Ujedno, razvijanje preventivnih i protektivnih mera zaštite osjetljivih grupa dece često se zasnivalo na stereotipnim prepostavkama o razvoju, sposobnosti i ranjivosti dece, a pri tome su zanemarivani kumulativni efekti političkih, socio-ekonomskih, kulturnih, interpersonalnih i individualnih faktora koji doprinose održavanju konteksta u kome žive deca iz osjetljivih grupa. Za decu koja su uključena u život ili rad na ulici specifična

⁴ Ovo je opšta definicija koja se odnosi na različite kategorije dece, kao što su: deca trafikovana radi ekonomski ili seksualne eksploracije ili radi usvojenja; deca migranti u potrazi za boljim uslovima života, poslom/obrazovanjem, ili koja beže od nasilja kod kuće; deca uključena u život i rad na ulici; deca nomadi ili putnici; deca interno raseljena usled prirodnih katastrofa ili oružanih sukoba; deca tražioci azila; deca izbeglice; deca vraćena u njihove zemlje porekla po sporazumima o readmisiji.

je akumulacija različitih faktora rizika: siromaštvo, socijalna isključenost, nedostatak obrazovanja, potreba da deca svojim radom doprinose porodičnim prihodima ili da sami zarađuju za svoje izdržavanje, diskriminacija zasnovana na rodnoj i etničkoj pripadnosti (Žegarac, 2007: 85-116).

Deca koja su uključena u život ili rad na ulici su deca pogođena ekstremnim siromaštvom. Stopa rizika od siromaštva u Republici Srbiji ukazuje da su deca do 18 godina starosti bila najviše izložena riziku od siromaštva, u poređenju sa ostalim starosnim grupama. Iako je stopa rizika od siromaštva kod dece do 18 godina smanjena u periodu od 2006–2009. godine, ona je 2009. godine, porasla i iznosila je 22,1% u odnosu na 2008. godinu, kada je bila 20,8%. Jedino je kod ove starosne grupe zabeležen i statistički značajan rast stope siromaštva i u 2009. godini. Inače deca u Republici Srbiji do 18 godina starosti su više izložena riziku od siromaštva u odnosu na odgovarajuću prosečnu vrednost 27 zemalja EU (20,3%) 242, i apsolutno i relativno u odnosu na prosek populacije (*Prvi Nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, 2011: 101-118).

Prisustvo nasilja među supružnicima, gubitak jednog ili oba roditelja, porodične krize, zlostavljanje i zanemarivanje dece, najčešće su karakteristike porodica iz kojih potiču deca uključena u život ili rad na ulici. Ovakve porodične okolnosti stvaraju preduslove da se deca rano uključe u sticanje prihoda za porodicu ili da ih napuštaju. U odsustvu emocionalne podrške u porodici, školi ili zajednici, jedan broj ove dece boravi na ulici i bez konkretnih ekonomskih aktivnosti.

Deca uključena u život ili rad na ulici su uglavnom pripadnici manjina i marginalizovanih zajednica. Prema iskustvima Centra za integraciju mladih većinu ove dece čine deca Romske nacionalne manjine (97% od broja ukupno identifikovane dece uključene u život ili rad na ulici). Napori koje sistem čini u integraciji romske populacije, nezavisno od toga da li su nastanjeni u Beogradu ili su interna raseljena lica ili povratnici, nisu dovoljni.⁵ Lošem položaju romskih

⁵ Unicef i Republički zavod za statistiku završili su u 2011. godini istraživanje višestrukih pokazatalja o kvalitetu života žena i dece–MIKS 4. Prema rezultatima ovog istraživanja povećan je procenat dece koja pohađaju predškolsko obrazovanje kako u opštoj populaciji, tako i kod dece koja pripadaju romskoj nacionalnoj manjini, a u odnosu na rezultate istraživanje MIKS 3. U opštoj populaciji procenat je uvećan sa 33% na 44%. Uvećanje je primetno i kada govorimo o Romskoj populaciji–sa 4% koliko je bilo uključeno u predškolsko vaspitanje i obrazovanje u 2005. godini, procenat se popeo na 8% u 2010. godini. Povećana je i stopa pohađanja osnovne škole dece iz romskih naselja sa 66 (u 2005. godini) na 91 (u 2010. godini). Međutim i pored toga što navedeni podaci donekle ohrabruju i dalje su, u

zajednica, iz kojih potiču deca uključena u život ili rad na ulici, doprinosi i visok stepen diskriminacije prema Romima. Život u izdvojenim neformalnim naseljima, bez osnovnih uslova za život, višegeneracijsko siromaštvo, nedostatak obrazovanja i smanjena mogućnost za zapošljavanje, doprinose produbljivanju razlika i povećavaju socijalnu isključenost ove populacije u Republici Srbiji. Prema stručnjacima, predstavnicima državnih organa, ustanova i udruženja građana, pripadnost romskoj etničkoj grupi predstavlja osnovni faktor rizika dečjeg prosjačenja" (Jović, Nešić, Birčanin, Čolić, 2011: 18-29).

Psihoaktivne supstance predstavljaju jedan od rizika sa kojima se deca uključena u život ili rad na ulici sreću. Usled dostupnosti ovih supstanci na ulici, deca, već na ranom uzrastu, razvijaju zavisnost, što ih dodatno čini lakin sredstvom za manipulaciju, zloupotrebu i iskorišćavanje. Takođe, ovaj faktor rizika dovodi i do povećanog rizika od inficiranja HIV-om i virusom hepatitisa C (Vujović, Dejanović, Jovanović, Pejaković, Petrović, 2006: 23; Žegarac, 2007: 90-91).

Među brojnim sredinskim faktorima, koji utiču na kvalitet života dece, koja su uključena u život ili rad na ulici, svakako se nalaze i rizik od rada na semaforima i raskrsnicama. Prodajom raznovrsne robe, pružanjem usluga (na primer čišćenje cipela, pranje stakla na kolima, sviranje i slično) i prosjačenjem na ulici zarađuju sredstva, samo-organizovani su u grupe ili pod izvesnom kontrolom i nadzorom porodice ili drugih osoba. Ova deca izložena su i visokom stepenu diskriminacije od strane prolaznika, koji su skloni šikaniranju, psihičkom i fizičkom maltretiranju ove populacije. Kako najveći deo svog vremena provode na ulici, ova deca izložena su i visokom riziku od radne i seksualne eksploracije, kao i riziku da postanu žrtve trgovine ljudima. Prema navodima iz izveštaja za Srbiju „Deca govore, rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugistočnoj Evropi”, iskustva i saznanja dece koja žive ili rade na ulici ukazuju na izloženost rizicima od različitih vidova eksploracije (Žegarac, 2007: 97-115).

odnosu na pitanje pohađanja osnovnog obrazovanja, značajni dispariteti između dece iz opšte populacije i dece iz siromašnih slojeva i romske dece. Iako je procenat romske dece predškolskog uzrasta koji pohađaju prvi razred porastao za 25% u poslednjih pet godina on i dalje nije na adekvatnom nivou. Smrtnost dece u romskim naseljima po istraživanju MIKS 4 je prepolovljena u odnosu na istraživanje sprovedeno 2005. godine, ali i dalje postoji disparitet između smrtnosti romske dece, čiji procenat smrtnosti je i dalje dva puta veći u odnosu na nacionalni prosek. Tako nacionalni procenat smrtnosti odojčadi iznosi 7%, dok procenat smrtnosti dece u romskim naseljima iznosi 14%, nacionalni procenat smrtnost dece ispod pet godina iznosi 8%, dok u romskim naseljima iznosi 15%. Takođe procenat prevalencije zaostajanja u rastu dece uzrasta do pet godina je više od tri puta veća kod dece u romskim naseljima (7% nacionalni prosek, 24% deca Romi u romskim naseljima)–Videti šire: *Multiple Indicator Cluster Survey–Monitoring the situation of children and women* (2010).

Decu najčešće eksploratišu odrasle osobe iste nacionalnosti, koje ih prisiljavaju na celodnevni rad na trgovima, železničkim stanicama i drugim prometnim mestima u velikim urbanim centrima. Prosjačenje ili obavljanje drugih jednostavnih poslova koji treba da izazovu sažaljenje prolaznika, kao što je pranje stakla na kolima, uobičajene su aktivnosti kojima dete treba da obezbedi uglavnom unapred utvrđenu zaradu „gazdi“ koji kontroliše grupu dece. Deca se takođe prodaju i razmenjuju među trgovcima ljudima, a tokom vremena postanu i žrtve seksualnih zloupotreba ili se koriste kao „sredstvo“ za izvršenje krivičnih dela. Takođe, deca koja se iskorišćavaju u prostituciji, kada zbog različitih okolnosti ne mogu više da služe u te svrhe, neretko završe radeći na ulici (Žegarac, 2007: 17-24).

Kako bi prevladala ove rizike i zaštitila se, deca uključena u život ili rad na ulici primenjuju različite strategije koje im omogućavaju opstanak i zaštitu, a koje se oslanjaju na njihovo svakodnevno iskustvo života na ulici. To obuhvata razvoj ličnih sposobnosti i veština, prikupljanje i aktivno tumačenje signala iz okruženja, izgradnju i održavanje odnosa sa drugima i udruživanje u grupu koja može da omogući fizičku zaštitu, ekonomsku sigurnost i pripadnost. Karakteristično za ovu decu je da ona ne prihvataju ograničenja koja im se nameću, a izbori koje prave, kao i aktivnosti koje preduzimaju, oblikovani su složenom mrežom odnosa, potrebom da ispune različite uloge i odgovornosti, nastojanjem da se zaštite od okolnosti koje smatraju ugrožavajućim po sopstveni integritet i željom da ostvare sopstvene ciljeve. Kada protektivni faktori u sredini zakažu, deca uključena u život ili rad na ulici sprovode sopstvene strategije i veštine za preživljavanje, koje u izvesnoj meri štite ovu decu od različitih vidova iskorišćavanja i zloupotreba. Međutim, njihovo uspešno prevazilažeњe često dovodi do novih rizika i opasnosti kojima su ova deca izložena.

Deca uključena u život ili rad na ulici iz ugla pojedinih istraživanja realizovanih u Republici Srbiji

Pokazatelje stanja u ovoj oblasti predstavljaju i pojedina istraživanja koja su ukazala na značaj problema i neophodnost adekvatnog dušvenog odgovora. Istraživanja, čiji su pojedini rezultati predstavljeni u radu, sadrže, pre svega, podatke o rasprostranjenosti pojave, njenim uzrocima, odnosno daju prikaz višestrukih pokazatelja kvaliteta života koji najbolje oslikavaju i dominantne faktore rizika u ovoj oblasti.

Centar za prava deteta je, tokom 2006. godine uz podršku Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, sproveo istraživanje s ciljem utvrđivanja poimanja dečjeg rada, stepena obaveštenosti opšte populacije o prisutnosti problema dečjeg rada i prikupljanje podataka o prirodi i rasprostranjenosti dečjeg rada u Republici Srbiji (Vujović, Dejanović, Jovanović, Pejaković, Petrović, 2006). Istraživanjem je obuhvaćeno 628 ispitanika na reprezentativnom uzorku odraslih i prigodnom uzorku dece. Osnovne tehnike koje su primenjene u istraživanju bile su anketa i strukturirani intervju. Pitanjima su pokriveni različiti aspekti dečjeg rada od razumevanja pojma dečjeg rada, rasprostranjenosti zloupotreba dečjeg rada, stavova prema radu dece, ličnog iskustva, mera zaštite dece i odgovornosti odraslih. Prema rezultatu istraživanja, a na osnovu kazivanja dece romske populacije, koja su bila uključena u život ili rad na ulici iz opština Novi Beograd i Zemun, sedam godina je najraniji uzrast kada su počeli sa radom koji donosi zaradu. Takođe, rezultati istraživanja su pokazali, a po kazivanju ove dece, da oni lično takođe poznaju nekog svog vršnjaka koji radi. Preko opisa poslova dobijena je i jasnija slika o vrsti rada: rad devojčica je češće bio vezan za rad u kući, a samo 15% devojčica su bile uključene u rad koji neposredno donosi zaradu (prodaja robe, rad u gradskoj čistoći), a kada je reč o dečacima radilo se o pretežno plaćenim poslovima (rad na pijaci, pranje stakala, građevinski poslovi)–dok 5% ispitanih navode i aktivnosti koje zadiru u oblast kriminaliteta (prodaja droge). Prema izjavama starije dece, oni su uključeni u rad koji podrazumeva teže poslove, dok je za mlađe karakteristično prosjačenje i sakupljanje starog papira. Dobijeni rezultati, takođe, pokazuju da su fizički poslovi koji donose prihod, prosjačenje, ali i poslovi koji zadiru u kriminalitet, realnost značajnog broja romske dece. Uzrast na kome romska deca počinju da rade, po njihovim svedočenjima, identična je uzrastu dece koja se svakodnevno mogu videti na ulici, u prolazima, na pijacama i gradilištima. Posebno je alarmantno to što su ovakvi fenomeni dovoljno vidljivi, a adekvatna reakcija još uvek izostaje.

Centar za prava deteta, Centar za integraciju mladih i Save the Children UK su, u 2007., godini sproveli još jedno ciljano istraživanje među decom uključenom u život ili rad na ulici, koje je publikovano pod nazivom: „Deca govore“ (Žegarac, 2007). Istraživanje je obuhvatilo 81 dete (64 muškog pola i 17 ženskog pola) do 18 godina starosti. Ispitanici su kao najčešće oblike dečjeg rada u pomenutom istraživanju navodili: prošnju, sakupljanje sekundarnih sirovina, krađu, pružanje usluga (pranje stakala na semaforima, prodaja sitnih stvari u restoranima i barovima...). Najupadljivija aktivnost među njima je pro-

šnja, kojom se bavilo oko 70% ispitičane dece. Pružanje seksualnih usluga je način na koji deca, koja žive ili rade na ulici, takođe, zarađuju novac. Ispitanici su uglavnom izbegavali da pričaju o sopstvenom iskustvu, gotovo svi ispitanici su se slagali da „toga ima preterano“ i da poznaju devojčice i dečake koji povremeno ili stalno, samostalno ili organizovano pružaju seksualne usluge. Deca, koja su bila uključena u istraživanje, prepoznavala su i pojam trgovine ljudima i decom. Oni su potvrdili da su često bili u situacijama koje opisuju kao rizične za trgovinu (oko 40%), a značajan broj njih zna za decu koja su dospela u lanac trgovine ljudima. Takođe, jedan broj ispitanika (sedam) poznaje drugu decu koja su postala žrtve trgovine.

U prvoj polovini 2011. godine Zaštitnik građana je, u saradnji sa Centrom za integraciju mladih iz Beograda, a u okviru regionalnog projekta „Prevencija eksploatacije dece u Jugoistočnoj Evropi“, koji je podržala međunarodna organizacija Save the Children Norway, sproveo istraživanje o dečjem prosjačenju u Republici Srbiji, kao prvo sveobuhvatno istraživanje ove pojave u Srbiji (Jović, Nešić, Birčanin, Čolić, 2011). Istraživanje je pokazalo da se uzroci pojave dečjeg prosjačenja (i drugih aktivnosti dece na ulici) nedovoljno razumeju. Stepen zaštite ove dece je nedovoljan, kako zbog teškoća sa identifikacijom, nedostajućim ličnim dokumentima, tako i zbog nepriznavanja statusa žrtve ovoj deci. Pravni sistem ne prepozna u dovoljnoj meri činjenicu da je dečje prosjačenje eksploatacija dece i njihovo zlostavljanje i zanemarivanje, pa ova deca–nakon dostizanja određenog uzrasta–stiču svojstvo izvršioca kažnjivog dela. Upućujući preporuke organima vlasti, koje su deo „Izveštaja Zaštitnika građana „Dečje prosjačenje u Republici Srbiji“, Zaštitnik građana pošao je od činjenice da je odgovornost za dečji rad i dečje prosjačenje na svima–izuzev na deci, da je odgovornost države višestruka, a da su ova deca, čiji je život i/ili rad povezan sa ulicom, uvek i bez izuzetka, žrtve eksploatacije, zlostavljanja i zanemarivanja.⁶

⁶ Redovni godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu.

Podaci o deci koja su uključena u život ili rad na ulici u Republici Srbiji⁷

Zvaničnih podataka o broju dece koja su uključena u život ili rad na ulici i rasprostranjenosti ove pojave nema, jer ne postoji jasno definisana pojava i jedinstveni indikatori za njeno praćenje. U okviru različitih sistema statistika se vodi različito, primenom različitih kriterijuma i različitih metodoloških postupaka, pa su podaci dobijeni na taj način neuporedivi i ne daju pravu sliku o obimu ove pojave u našoj zemlji (Stevanović, Golić, Zečević, 2012: 10). Ipak, važno je ukazati da je prema Popisu stanovništva, koje je sproveo Republički zavod za statistiku 2011. godine, u Srbiji živelo 7.186.862 ljudi, odnosno da je konstantno smanjenje broja stanovnika usled negativnog prirodnog prirastaja. Broj maloletnih lica (do 17 godina) iznosio je 1.335.150 od čega je maloletnika 323.420 (od 14 do 17 godina), bez podataka za AP Kosovo i Metohiju.⁸

Podaci policije

Iako u Ministarstvu unutrašnjih poslova nema posebno izdvojenih statističkih podataka o deci koja žive ili rade na ulici, jer ovaj pojam nije ustavljen kao takav u smislu praćenja, navedena lica, ukoliko je policija postupala prema njima, obuhvaćena su opštim statističkim podacima o maloletnim učenocima krivičnih dela ili prekršaja i maloletnim licima oštećenim krivičnim delima, dok se brojčani podaci o licima koja mogu biti oštećena izvršenjem prekršaja ne vode. Za potrebe ovog rada izdvojeni su podaci koji se odnose na određene prekršaje i krivična dela, čije su žrtve i deca uključena u život i rad na ulici, a u okviru opštih statističkih podataka koje vodi Ministarstvo unu-

⁷ Podaci o deci koja su uključena u život ili rad na ulici prikupljeni su za potrebe izrade *Analize stanja i kapaciteta nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici od iskoriščavanja i zloupotreba*. Izrada ove analize inicirana je od strane Misije OEBS u Srbiji, a u okviru projekta „Unapređenje institucionalnog odgovora na izazove trgovine ljudima u Republici Srbiji“, finansijski podržanim od strane Austrijske agencije za razvoj. U procesu izrade konsultovani su dokumenti Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije, Zaštitnika građana, Republičkog zavoda za statistiku, Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, relevantni strateški dokumenti Republike Srbije, odabrani međunarodni instrumenti i relevantni normativni okvir, istraživanja koja su u ovoj oblasti sprovedena, analize potreba i problema, koje su izradile međunarodne i domaće organizacije civilnog društva, zaključci i preporuke regionalnih konferencija i jedan od modela prakse zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici u Portugaliji.

⁸ Podaci dostupni na sajtu Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije: www.stat.gov.rs

trašnjih poslova. Tako na primer u periodu od 2010. do juna 2012. godine, na teritoriji Republike Srbije, zbog izvršenja prekršaja propuštanje dužnog nadzora nad maloletnikom od strane roditelja ili staraoca, podneto je 1698 prekršajnih prijava, dok je u istom periodu protiv maloletnih učinilaca prekršaja (prosjaćenje i skitnjičenje) podneto 85 prijava. Kada je u pitanju krivično delo zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica, policija je u periodu od 2009 do 2011. godine, otkrila i prijavila 197 ovih krivičnih dela (2009-79, 2010-73, 2011-45), od čega 135 zbog zapuštanja (član 193. stav 1. Krivičnog zakonika) i 62 zbog zlostavljanja (član 193. stav 2. Krivičnog zakonika). Ovim krivičnim delom u navedenom periodu oštećeno je 296 maloletnih lica (2009-135, 2010-99, 2011-62), od čega 250 dece (126 muškog i 126 ženskog pola) i 46 maloletnika (23 muškog i 23 ženskog pola). Zbog izvršenja navedenog krivičnog dela policija je podnela krivične prijave protiv 222 učinioca od čega 77 muškog i 145 ženskog pola (2009-91, 2010-75, 2011-56). U pogledu polne strukture učinilaca najzastupljenije su osobe ženskog pola, dok u pogledu starosne dominiraju lica od 30 do 40 godina života, koja u ukupnom broju prijavljenih lica zbog izvršenja ovog krivičnog dela čine 40%.

Podaci Prihvatišta za decu Zavoda za vaspitanje dece i omladine u Beogradu

Prema podacima Prihvatišta za decu Zavoda za vaspitanje dece i omladine u Beogradu, populacija dece korisnika ove ustanove je heterogena po mnogim kriterijumima. U ovu organizacionu jedinicu smeštaju se deca: različite starosne dobi (od 7-18 godina) oba pola, deca bez adekvatnog roditeljskog staranja, deca bez roditeljskog staranja, deca žrtve nasilja, zanemarivanja i zlostavljanja, deca u stanju socijalne potrebe (deca koja žive ili rade na ulici), deca protiv kojih je pokrenut sudska postupak, žrtve i potencijalne žrtve trgovine ljudima, deca sa poremećajem društvenog ponašanja i deca u postupku readmisije.

Na godišnjem nivou broj korisnika u Prihvatištu za decu u Beogradu je u proseku između 400 i 600. Prema nezvaničnim podacima, iz ugla prakse Prihvatišta, na ulicama šireg centra Beograda, živi ili radi oko 1000 dece. Podaci iz 2011. godine, pokazuju da između 200 i 250 dece, na godišnjem nivou, pripada ovoj kategoriji.

Podaci udruženja građana

Udruženja građana, koja su aktivna na polju prevencije i zaštite dece uključene u život ili rad na ulici, predstavljaju važan izvor podataka i u ovoj oblasti. U okviru programa „Sveobuhvatna zaštita za decu uključenu u život i rad na ulici u Jugoistočnoj Evropi 2012-2014“, koji je pokrenuo Save the Children za region jugoistočne Evrope, tokom prve polovine 2012. godine, prikupljeni su određeni podaci. Međutim, podaci koji slede ne ukazuju na to koliko je među korisnicima svratišta bilo maloletnih lica. Tako npr., prema podacima Centra za integraciju mlađih iz Beograda, ukupan broj korisnika koji su boravili u svratištima od njihovog osnivanja bio je 602, u Novom Sadu Ekumenska organizacija EHO beleži 216 korisnika, dok je u Nišu, prema podacima Centra za pomoć deci, taj broj iznosio 302. Broj korisnika u 2011. godini bio je gotovo identičan u Beogradu (program Svрatišta i Dnevног centra imao je 191 aktivnog korisnika) i Novom Sadu (192), dok je u Nišu broj korisnika bio veći i iznosio je 207. Podaci iz juna meseca 2012. godine pokazuju da je u 2012. godini broj aktivnih korisnika oba programa, u Beogradu bio 214, u Novom Sadu broj korisnika iznosio je 206, a u Nišu 106. Što se tiče polne strukture korisnika ovih programa, ona svedoči o znatno većoj zastupljenosti korisnika muškog pola u odnosu na ženski pol, u Beogradu je taj odnos 65% prema 35% u Svрatištu, 75% prema 25%, u Dnevnom centru u Novom Sadu 72% prema 28% i u Nišu 70% prema 30%.

Oblasti za prioritetno delovanje–korak ka unapređenju sistema zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici od zloupotreba i iskorišćavanja

Imajući navedeno u vidu, u periodu koji predstoji, neophodno je u Srbiji unaprediti sistem zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba. Unapređenje sistema, mišljenja smo, treba zasnovati na strateškom–dugoročnom planiranju državnih mera i aktivnosti koje podrazumevaju relevantne društvene aktere, kao što su institucije sistema obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, komunalne policije i policije, tužilaštva, sudstva, kao i stručnjake i građane u oblasti civilnog i privatnog sektora. Ujedno, dugoročan fokus treba da bude na razvijanju i funkcionisanju mera

prevencije, uz ustanovljavanje procedura za praćenje oporavka i reintegracije dece uključene u život ili rad na ulici i njihovih porodica.

Paralelno treba raditi i na jačanju monitoring funkcije Odbora za prava deteta Narodne skupštine Republike Srbije, Zaštitnika građana, Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i specijalizovanih udruženja građana, što bi trebalo da doprinese punoj primeni zakona iz oblasti zaštite dece od svih oblika iskorišćavanja i zloupotreba. Deca koja su uključena u život ili rad na ulici moraju biti prepoznata od strane sistema kao posebno osetljiva grupa stanovništva i kao takva definisana zakonom i podzakonskim aktima. Postojeća pojmovna određenja pokazala su se kao nedovoljno precizna, te je potrebno razviti potpunije definicije i jasne indikatore. Unapređenje ove oblasti može se postići i donošenjem *Zakona o pravima deteta*, koji bi precizno definisao pojam „dete uključeno u život ili rad na ulici“. Sledeći korak bio bi preuzimanje generičkog pojma od strane relevantnog nacionalnog zakonodavstva, a potom i šira upotreba u stručnim i naučnim krugovima.

U narednom periodu neophodno je usmeriti se i ka sveobuhvatnom sprovođenju međunarodnih normi i standarda u oblasti zaštite od iskorišćavanja i zloupotreba dece koja su uključena u život ili rad na ulici, odnosno obezbediti doslednu primenu relevantnog domaćeg zakonodavstva. Takođe, potrebno je doneti nove zakonske propise kojima se, pre svega, obezbeđuje i olakšava, pravna vidljivost ovih lica. Zakonom o matičnim knjigama,⁹ kojim se zakonski konstatiše činjenica njihovog rođenja (koja predstavlja prvi korak ka njihovoj pravnoj vidljivosti) ne sme se to uslovjavati prethodnim regulisanjem ovog statusa njihovih roditelja. Neophodne su i izmene u oblasti prekršajnog zakonodavstva, iz razloga što se deca iznad četrnaest godina života mogu naći na udaru „prekršajne odgovornosti“, ukoliko se npr. bave „prosačenjem“, a što je inače kažnjivo na osnovu odredaba Zakona o javnom redu i miru,¹⁰ odnosno propisano kao društveno neprihvatljivo pojedinim gradskim odlukama na osnovu kojih postupa komunalna policija.¹¹

⁹ Zakon o matičnim knjigama, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 20/09.

¹⁰ Zakon o javnom redu i miru, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05–dr. zakon i 85/05–dr. zakon.

¹¹ Kao jedan od poslova Komunalne policije u Beogradu shodno „Odluci o komunalnoj policiji“, pored ostalog, je određeno i neposredno održavanje komunalnog i drugog zakonom uređenog reda od značaja za komunalnu delatnost, na mestu održavanja reda, sprečavanjem narušavanja, odnosno uspostavljanjem narušenog komunalnog reda, a naročito suzbijanje nelegalne prodaje i vršenja drugih delatnosti na površinama javne namene i drugim javnim mestima i sprečavanje prosačenja (član 6. Odluke). Grad Beograd doneo je i Odluku o

Oblast preventivnog delovanja, kao set jasno definisanih zakonskih mera i aktivnosti, koji bi se odnosio i na preventivni rad sa decom koja su uključena u život ili rad na ulici, mora postati sastavni deo i Zakona o socijalnoj zaštiti,¹² Zakona o policiji¹³ i Zakona o komunalnoj *policiji*¹⁴, kao i jasno definisana procedura za sticanje posebnih znanja profesionalaca koji postupaju u ovoj oblasti i njihovog sinhronizovanog delovanja. Pravovremeno i efikasno uključivanje dece koja žive ili rade na ulici, prevashodno, u redovno osnovno obrazovanje, nameće neophodnost usklađivanja Zakona o osnovnoj školi¹⁵ sa međunarodnim normama i standardima, u cilju adekvatnog odgovora na specifične potrebe ove dece. Posebno treba voditi računa o zakonskim rešenjima koja se odnose na regulisanje uključivanja u nastavu dece koja su prerasla upis u prvi razred. U oblasti finansijskih zakona, kojima se regulišu budžetski rashodi, neophodno je jasno preciziranje budžetskih alokacija s ciljem unapređivanja ostvarivanja prava dece koja su uključena u život ili rad na ulici. Mišljenja smo i da saradnja nadležnih sistema mora postati predmet zakonskog regulisanja, kao i ustanavljanje sankcija za kršenje ovih odredaba. Ovo iz razloga što do sada doneti Protokoli nisu u punoj meri obezbedili efikasnu i celovitu zaštitu dece koja se nalaze u riziku, odnosno čiji su život i zdravlje neposredno ugroženi.

Posebnu energiju, mišljenja smo, treba usmeriti i ka povećanju društvene odgovornosti za ovu temu od strane relevantnih aktera, uključujući medije, privatni sektor, civilni i javni sektor–kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou. Poboljšanje položaja dece u društvu nije moguće bez sistemskih promena koje zadiru u uzroke nejednakosti, siromaštva, diskriminacije i marginalizacije koja pogoda i ovu decu. Navedeno zahteva, pre svega, preuređenje prioriteta društva i podizanja svesti o pravima dece i njihovog života u bezbednom okruženju, naročito one koja su isključena iz regularnih tokova.

komunalnom redu (Službeni list grada Beograda, br. 10/11), kojom se propisuje komunalni red na teritoriji grada Beograda i mere za njegovo sprovođenje (za komunalnu policiju u smislu izricanja novčanih kazni na licu mesta, podnošenja zahteva sudiji za prekršaje, prijava nadležnom organu za učinjeno krivično delo i obaveštavanja drugog nadležnog organa da preduzme mere iz svoje nadležnosti), dok samo prosjačenje i sankcije za lica koja se bave prosjačenjem, nisu posebno regulisani ni jednom Gradskom odlukom.

¹² Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/11.

¹³ Zakon o policiji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 101/05, 63/09 i 92/11.

¹⁴ Zakon o komunalnoj policiji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/09.

¹⁵ Zakon o osnovnoj školi, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 66/94–odлука Ustavnog suda RS, 22/02, 62/03–dr. zakon, 64/03–ispr. dr. zakona, 101/05–dr. zakon i 72/09–dr. zakon.

Za dalje praćenje ove pojave na nacionalnom nivou i njenu detaljnu analizu neophodno je da Republički zavod za statistiku ustanovi jedinstvene kriterijume za prikupljanje, obradu podataka i izveštavanje o njima. Pouzdani podaci predstavljaju prvi korak ka jasno formulisanim politikama, a u cilju boljeg planiranja mera i usluga na lokalnom i nacionalnom nivou. Takođe, potrebno je sprovoditi istraživanja koja se realizuju prvenstveno na participativnom i akcionalno istraživačkom pristupu, koji podrazumeva aktivno učešće dece i njihovih porodica (ukoliko ih imaju). Sistemska istraživanja s jedne strane mogu da posluže za praćenje pojave i omoguće dublje razumevanje fenomena zloupotreba i iskorišćavanja dece, dok sa druge strane mogu postati delotvorno sredstvo praćenja efikasnosti pojedinih sistema zaštite i mehanizama evaluacije službi i usluga.

Jačanje međusektorske saradnje, prepoznavanje i izgradnja celovitog sistema zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici u okviru jedinstvenog nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece od nasilja, odnosno dostupnost usluga na lokalnom nivou, koje treba da odgovore specifičnim potrebama ove dece, ističe se kao jedan od glavnih preduslova za ostvarivanje njihovih prava. Takođe, za decu koja su uključena u život ili rad na ulici, od prvorazrednog značaja je „razvoj volonterskih, paraprofesionalnih i profesionalnih službi koje pružaju pomoći i podršku“ (Žegarac, 2007: 136). U ovoj oblasti se posebno prepoznaje i značaj uspostavljanja specifičnih programa, koji pre svega podrazumevaju rad na terenu, koji omogućavaju da se dopre do teško dostupne dece, pruže informacije, obezbedi neophodna pomoći i olakša pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama i obezbedi ostvarivanje prava. Značajno je ustanavljanje i širenje mreža svratišta i dnevnih centara na regionalnom i lokalnom nivou.

Učešće dece u svim stvarima koje ih se neposredno tiču treba da predstavlja osnovni standard i načelo rada u svim fazama i procesima zaštite. Participacija se obezbeđuje tako što deca treba da budu pitana, da dobiju adekvatne informacije i mogućnost da izraze mišljenje o svim pitanjima koja ih se tiču i to na način koji odgovara njihovom uzrastu i razumevanju. Takođe, prilikom kreiranja programa (opštih i specifičnih) važno je konsultovati mišljenje dece uključene u život ili rad na ulici kao krajnjih korisnika.

Zaključak

Pristup unapređenju zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba, u Srbiji treba da se zasniva na strateškom-dugoročnom planiranju državnih mera i aktivnosti koje podrazumevaju relevantne društvene aktere, kao što su: institucije sistema obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, komunalne policije i policije, tužilaštva, sudstva, kao i stručnjake i građane u oblasti civilnog i privatnog sektora. Jačanje monitoring funkcije Odbora za prava deteta Narodne skupštine Republike Srbije, Zaštitnika građana, Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i specijalizovanih udruženja građana treba da doprinese punoj primeni zakona iz oblasti zaštite dece od svih oblika zloupotreba i eksploracije.

Poseban naglasak u novodefinisanom strateškom okviru treba usmeriti na razvijanju i funkcionisanju mera prevencije i efikasnijem delovanju sistema zaštite, uz ustanavljanje procedura za praćenje oporavka i reintegracije dece uključene u život ili rad na ulici i njihovih porodica. U tom smislu još jednom posebno ukazujemo na neophodnost sprovođenja celovitih mera prevencije, smanjivanje siromaštva, efikasnije delovanje sistema zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba, unapređenje zakonodavnog okvira, razvijanje povećane odgovornosti za ovu temu od strane relevantnih aktera, unapređenja saradnje na svim nivoima (lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom), kao i kontinuiranog praćenja ove pojave i evaluacije rezultata. Razvoj edukativnih i informativnih programa, kao i primena holističkog principa i kontinuiranog razvoja kapaciteta svih aktera, koji su nosioci ovlašćenja u zaštiti dece uključene u život ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba, je jedan od osnovnih preduslova za implementaciju navedenog u praksi.

Literatura

- Ennew, J. (1994) *Street and Working Children: A Guide to Planning*. London: Save the Children.
- Galonja, A., Morača, T., Avramović, M., Diegoli, T. (2013) *Deca u pokretu, Položaj i programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji*. Beograd: Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama–Atina.
- Jović, N., Nešić, S., Birčanin, F., Čolić, G. (2011) *Prevencija eksploatacije dece u Jugoistočnoj Evropi- Dečje prosjačenje u Republici Srbiji*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005–ispr., 107/2005–ispr., 72/2009, 111/2009 i 121/2012.
- Milovanović, M. (1995) *Socijalni rad u ustanovama socijalne zaštite*. Beograd: Savez društva socijalnih radnika Republike Srbije.
- Multiple Indicator Cluster Survey–Monitoring the situation of children and women* (2010) Beograd: UNICEF.
- Odluka o komunalnom redu, Službeni list grada Beograda, br. 10/11.
- Odluka o komunalnoj policiji, Službeni list grada Beograda, br. 6/10.
- Prvi Nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji* (2011) Beograd: Vlada Republike Srbije.
- Redovni godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu* (2012) Beograd: Zaštitnik građana.
- Strategija za smanjenje siromaštva. Dostupno na: <http://www.prsp.gov.rs/dokumenta.jsp> stranici pristupljeno 15.1.2013.
- Strategija za razvoj i zdravlje mladih u Republici Srbiji dostupno na: <http://www.zdravlje.gov.rs/tmpmz-admin/downloads/zakoni1/Strategija%20Za%20Razvoj%20I%20Zdravlje%20Mladih.pdf> stranici pristupljeno 15.1.2013.
- Vujović, R., Dejanović, V., Jovanović, V., Pejaković, Lj., Petrović, N. (2006) *Dečji rad u Srbiji–Analiza zakonodavstva, prakse i pojavnih oblika dečjeg rada*. Beograd: Centar za prava deteta.
- Wernhman, M. (2004) *An outside chance: Street children and juvenile justice—an international perspective*. London: Consortium for Street Children.
- Žegarac, N. (2007) *Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi: izveštaj za Srbiju*. Beograd: Save the Children UK.

Ivana Stevanović

Zakon o javnom redu i miru, Službeni glasnik RS, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05–dr. zakon i 85/05–dr. zakon.

Zakon o komunalnoj policiji, Službeni glasnik RS, br. 51/09.

Zakon o matičnim knjigama, Službeni glasnik RS, br. 20/09.

Zakon o osnovnoj školi, Službeni glasnik RS, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 66/94–odluka Ustavnog suda RS, 22/02, 62/03–dr. zakon, 64/03–ispr. dr. zakona, 101/05–dr. zakon i 72/09–dr. zakon.

Zakon o policiji, Službeni glasnik RS, br. 101/05, 63/09 i 92/11.

Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik RS, br. 24/11.

Internet izvori

Đorđević, M., Birčanin F., Vasiljević M. (2011) *Mi znamo najbolje: „Terenski rad Centra za integraciju mladih“ – Vodič kroz primer dobre prakse*. Beograd: Centar za integraciju mladih. Dostupno na: http://www.unicef.org/evaldatabase/files/ZIM_01-805.pdf stranici pristupljeno 15.1.2013.

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/> stranici pristupljeno 14.1.2013.

Prednacrt Zakona o pravima deteta. Dostupan na: <http://www.pravadeteta.rs/sr/Prednacrt.html> stranici pristupljeno 14.1.2013.

Stevanović, I., Golić, M. , Zečević, O. (2012) *Analize stanja i kapaciteta nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece koja su uključena u život ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba*. Dostupno na: www.cpd.org.rs stranici pristupljeno 15.1.2013.

IVANA STEVANOVIC

Children involved in the life and work on the streets as victims of exploitation and abuse

Noting the importance of the topic of this paper the author gives an overview of relevant research in this area in the Republic of Serbia, the available data on children involved in the life or work on the streets, and emphasises the risk factors that contribute to involving a child in the life and work on the streets and becoming a victim of abuse and exploitation. Taking into account the terminological inconsistency in this area, for this study the term "children involved in life or work on the street" the author used, while stressing the need for clear terminology of the observed phenomenon, as well as clear definition and differentiation of the terms "a child on the street" and "a child from the street." Based on the analysis of the current situation, the main goal of the paper is to indicate the areas for priority action and the necessity for a systemic response to this phenomenon.

Key words: a child on the street, a child from the street, victims, exploitation and abuse.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 113-132

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301113B

Pregledni rad

Ekološka krivična dela – zločini bez žrtve?

ANA BATRIČEVIĆ*

*E*kološka krivična dela, najozbiljniji oblici povređivanja i ugrožavanja životne sredine ili njenih integralnih delova, predstavljaju globalni fenomen izuzetne društvene opasnosti. Često su povezana sa organizovanim transnacionalnim kriminalitetom, krivičnim delima protiv života i tela, korupcijom, poreskom evazijom i diskriminacijom. Sporna priroda njihovog zaštitnog objekta nameće pitanje: „Ko su žrtve ekoloških krivičnih dela – pojedinci, društvene grupe, celo društvo ili životna sredina kao vrednost per se?“ Poimanje ekoloških krivičnih dela kao zločina bez žrtve umanjuje njihov značaj i broj subjekata zainteresovanih za njihovo otkrivanje, dokazivanje, sprečavanje, suzbijanje i kažnjavanje. Zato autorka razmatra održivost tradicionalnog, antropocentrično definisanog pojma žrtve u kontekstu biocentrične etike i njenog rastućeg uticaja na krivično pravo, kriminologiju i viktimalogiju. Nastojeći da odredi da li su ekološka krivična dela zločini bez žrtve, autorka determiniše njihov pojam, karakteristike i značaj. Polazeći od tradicionalnih definicija žrtve, ona analizira pojam zločina bez žrtve i njegovu (ne)održivost u kontekstu ekološkog kriminaliteta, ukazujući na najučestalije žrtve ekoloških krivičnih dela i neophodnost njihove zaštite.

Ključne reči: ekološki kriminalitet, životna sredina, krivično delo, žrtva, zločini bez žrtve.

Uvod

Zahvaljujući neracionalnom, nekontrolisanom i neodrživom eksploatašanju prirodnih resursa, čovek je, naročito u poslednjih nekoliko decenija, drastično narušio stanje životne sredine, čime je ugrozio ne samo opstanak brojnih biljnih i životinjskih vrsta, već i sopstvenu egzistenciju. Paralelno sa uništavanjem životne sredine, a posebno u poslednje dve decenije, počela je

* Dr Ana Batričević je istraživačica saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja.
E-mail: a.batricevic@yahoo.com

da se podiže društvena svest o *ekosu* kao međuzavisnoj celini. Pokrenuti su procesi buđenja ekološke svesti, koja je doprinela i buđenju ekološke politike kao aktivnosti ljudske zajednice usmerene na prevenciju, smanjenje i otklanjanje štetnih efekata, koji pogađaju ili mogu da pogode prirodu, obnovljive ili neobnovljive resurse, kao i ekološke vrednosti koje je čovek proizveo (Joldžić, 2011: 17), a samim tim i razvoja ekološkog prava kao naučne i regulatorne pravne grane koja tretira *ekos* u celosti (Joldžić, 2011: 31). Podizanje svesti o značaju životne sredine za opstanak čitavog čovečanstva i o neophodnosti da se osnovna dobra i vrednosti koja sačinjavaju životnu sredinu zaštite brojnim merama, uključujući i krivičnopravnu represiju, potvrđuje i niz međunarodnih konvencija posvećenih zaštiti životne sredine usvojenih u poslednjih nekoliko decenija (više o tome: Joldžić, 2002: 69-78 i Joldžić, 2006: 10-22), a posebno Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava¹. Uprkos uviđanju da savremeno društvo nema perspektivu bez očuvane životne sredine, kao i da su posledice ekološkog kriminaliteta dalekosežne, teške i dugotrajne te da pogađaju veliki broj subjekata, krivična dela kojima se povređuju i ugrožavaju ekološka dobra i vrednosti i dalje se, kako u teoriji, tako i u praksi, neopravdano tretiraju kao takozvani „zločini bez žrtve“ (*victimless crimes*) (Rice i dr., 2008: 1). Naravno, sam naziv ekološkog kriminala i njegovo svrstavanje ili nesvrstavanje u ranokriminološku kategoriju kriminala bez žrtava samo na prvi pogled deluje kao čisto terminološki problem. Međutim, suština ove problematike ne leži u tome da li će neka grupa krivičnih dela biti nazivana zločinima bez žrtve ili ne, već u praktičnim posledicama koje prouzrokuje takav stav javnosti i eksperata prema ovim delima. Naime, neuviđanje da i ekološka krivična dela imaju ne samo indirektne već i direktnе žrtve, dovodi do toga da se ona od strane kreatora kriminalnih politika, predstavnika državnih organa i laičke i stručne javnosti i društva uopšte percipiraju kao „troškovi obavljanja posla“ (*costs of doing business*) (Burns, Lynch, 2004: 481), ili kao „lakši“, „manje ozbiljni“, „administrativni“ prestupi. Zbog toga ova krivična dela ne povlače za sobom ni tako intenzivnu društvenu osudu kao „klasična“ krivična dela, ni krivičnu sankciju koja je po vrsti i meri dovoljno stroga da ostvari svoju svrhu generalne i specijalne prevencije. Tako se kao problem nameće nekoliko pitanja. Da li ekološka krivična dela predstavljaju zločine bez žrtve? Ko su direktnе i indirektne žrtve ovih krivičnih dela? Kako izmena stava javnosti prema ovim

¹ Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, Strasbourg, 04.11.1998., Council of Europe, European Treaty Series – No. 172, dostupno na: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=172&CL=ENG>

krivičnim delima, u pravcu uviđanja njihove ozbiljnosti i stvarne težine njihovih posledica, može uticati na njihovo sprečavanje, sankcionisanje i suzbijanje? Imajući to u vidu, potrebno je precizno odrediti pojam ekoloških delikata, jasno definisati zaštitni objekt i žrtvu ovih krivičnih dela u kontekstu savremene biocentrične etike i razmotriti opravdanost njihovog svrstavanja u kategoriju zločina bez žrtve i tretiranja u skladu sa tim u savremenoj viktimološkoj teoriji i krivičnopravnoj praksi. Na taj način se nastoji ostvariti nekoliko ciljeva: preciziranje pojma ekoloških delikata i njihovog zaštitnog objekta, određivanje pojma žrtve ekoloških delikata, preispitivanje opravdanosti svrstavanja ekoloških delikata u kategoriju zločina bez žrtve, skretanje pažnje na negativne posledice takvog pristupa i pokušaj da se antropocentrični pojam žrtve, koji je do sada uglavnom bio zastavljen, donekle proširi, kako bi se zaštita pružila većem broju dobara i vrednosti, vodeći istovremeno računa o zahtevima pravne sigurnosti, racionalnosti u pogledu praktičnog rada državnih organa i mogućim opasnostima koje sa sobom nosi preterano širenje kriminalne zone, odnosno hipertrofija inkriminacije.

Kaznenopravna zaštita životne sredine

Određena kao skup prirodnih i stvorenih vrednosti, čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život ljudi², životna sredina ima višestruk značaj za opstanak i održivi razvoj savremenog društva, a posebno kada su u pitanju: zdravlje, ishrana, odevanje, lečenje i dobrobit ljudi i životinja, ali i privreda i njene grane poput poljoprivrede, stočarstva, šumarstva, lovstva, ribarstva i turizma. Sveukupnost ljudskih ponašanja, kojima se povređuju ili ugrožavaju društvene vrednosti koje određuju uslove za čuvanje, unapređenje i zaštitu životne i radne sredine čoveka, nazivaju se ekološkim deliktima (Jovašević, 2009: 130). Tu spada i ekološki kriminalitet u nazužem smislu reči, kojim se smatraju ona krivična dela čija je primarna crta da ugrožavaju ili povređuju osnovne ekološke vrednosti (vode, vodotoke, zemljište, vazduh i živi svet) (Joldžić, 2002: 28), koje su u direktnoj vezi sa opštim zaštitnim objektom krivičnog prava – pravom čoveka na zdravu životnu sredinu. Ali, tu spada i ekološki kriminalitet u širem smislu reči, odno-

² Član 3 stav 1 tačka 1, Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/04, 36/09 i 72/09.

sno „dvostrana“ krivična dela, koja su prvenstveno namenjena zaštiti nekih drugih dobara, ali kojima se ujedno povređuju ili ugrožavaju neka ekološka dobra na širem području ili u znatnoj meri (Joldžić, 1995: 17). Ekološki delikti su vrsta ili deo ukupne delinkvencije sa kojom se jedno društvo – država, odnosno čovečanstvo u celini, suočava u određenom vremenskom periodu, a specifičnim ih čini njihov objekt zaštite – čovekova zdrava životna sredina sa jedne strane, odnosno pravo čoveka na zdrave uslove života, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, sa druge strane (Jovašević, 2009: 131). Bez obzira na niz njihovih zajedničkih karakteristika, u strukturi ekoloških delikata se mogu jasno razlikovati tri vrste. To su: 1) krivična dela, 2) privredni prestupi i 3) prekršaji. Ekološka krivična dela spadaju u najteže ekološke delikte i za njih je zakonom propisana najstroža vrsta sankcija. Postoje tri vrste ekoloških krivičnih dela: 1) prava ekološka krivična dela (u užem smislu), 2) neprava ekološka krivična dela (u širem smislu) i 3) sporedna ekološka krivična dela. Prava ekološka krivična dela iz osnovnog zakonodavstva (u užem smislu) jesu ona krivična dela koja su u Krivičnom zakoniku Republike Srbije sistematizovana u okviru posebnog, XXIV poglavlja posvećenog krivičnim delima protiv životne sredine. Ona za neposredan objekt zaštite imaju upravo životnu sredinu kao celinu ili njene osnovne elemente: vodu, vazduh i zemljište, ali i elemente prirode – živog sveta (Joldžić, Jovašević, 2012: 181). Neprava ekološka krivična dela (ekološka krivična dela u širem smislu) sistematizovana su u Krivičnom zakoniku u okviru drugih poglavlja. Ona su takođe upravljena protiv životne sredine, ali na posredan način, te se uz nju, kao prevalentan objekt zaštite, kod ovih dela javljaju i neke druge društvene vrednosti. Zato su, zavisno od ovih kriterijuma, ona i svrstana u neke druge grupe krivičnih dela, kao što su: krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine, protiv bezbednosti javnog saobraćaja, protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Republike Srbije, protiv državnih organa i protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom (Joldžić, Jovašević, 2012: 273-274). Sporedna ekološka krivična dela su ona krivična dela koja nisu predviđena Krivičnim zakonikom, kao osnovnim krivičnopravnim aktom Republike Srbije, već se nalaze u posebnom, sporednom ili dopunskom krivičnom zakonodavstvu. U pitanju su zakoni kojima se uređuje oblast životne sredine u celosti ili njeni pojedini delovi. Ova krivična dela se po pravilu nalaze u kaznenim odredbama tih ekoloških zakona, kojima su predviđena njihova obeležja bića, karakteristike, kao i vrsta i mera kazne koja se za njih može izreći u skladu sa uslovima, na način i po postupku koji su propisani Krivičnim zakonikom (Jovašević, 2009: 132). Dakle, iako nisu locirane

unutar Krivičnog zakonika, ove odredbe za primarnu funkciju imaju inkriminisanje i sankcionisanje ekoloških krivičnih dela (Joldžić, Jovašević, 2012: 255). Budući da je, nakon stupanja na snagu važećeg Krivičnog zakonika Republike Srbije 1. januara 2006. godine, veliki broj krivičnih dela prebačen iz sporednog zakonodavstva u ovaj glavni ili osnovni izvor krivičnog prava naše zemlje, ekološka krivična dela iz sporednog zakonodavstva više nisu toliko zastupljena. Izuzetak je krivično delo nadriveterinarstva ili neovlašćenog bavljenja pružanjem veterinarskih usluga, koje je i dalje inkriminisano Zakonom o veterinarstvu³, koji se ovde javlja kao sporedni izvor krivičnog prava (Batrićević, 2011: 156). Neka sporedna ekološka krivična dela propisana su i Zakonom o zdravlju bilja⁴, Zakonom o sredstvima za zaštitu bilja⁵, Zakonom o genetički modifikovanim organizmima⁶ i Zakonom o vodama⁷ (Joldžić, Jovašević, 2012: 259-271).

U Krivičnom zakoniku Republike Srbije, krivična dela protiv životne sredine sistematizovana su u okviru XXIV poglavlja. To su sledeća krivična dela: zagađenje životne sredine (član 260), nepreduzimanje mera zaštite životne sredine (član 261), protivpravna izgradnja i stavljanje u pogon objekata i postrojenja koja zagađuju životnu sredinu (član 262), oštećenje objekata i uređaja za zaštitu životne sredine (član 263), oštećenje životne sredine (član 264), uništenje, oštećenje, iznošenje u inostranstvo i unošenje u Srbiju zaštićenog prirodnog dobra (član 265), unošenje opasnih materija u Srbiju i nedozvoljeno prerađivanje, odlaganje i skladištenje opasnih materija (član 266), nedozvoljena izgradnja nuklearnih postrojenja (član 267), povreda prava na informisanje o stanju životne sredine (član 268), ubijanje i zlostavljanje životinja (član 269), prenošenje zaraznih bolesti kod životinja i biljaka (član 270), nesavесно pružanje veterinarske pomoći (član 271), proizvodnja štetnih sredstava za lečenje životinja (član 272), zagađivanje hrane i vode za ishranu, odnosno napajanje životinja (član 273), pustošenje šuma (član 274), šumska krađa (član 275), nezakonit lov (član 276) i nezakonit ribolov (član 277)⁸. Kao i ostala krivična dela sistematizovana po pojedinačnim poglavljima Krivičnog zakonika,

³ Član 155, Zakon o veterinarstvu, Službeni glasnik RS, br. 91/05 i 30/10.

⁴ Član 95, Zakon o zdravlju bilja, Službeni glasnik RS, br. 41/09.

⁵ Član 78, Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, Službeni glasnik RS, br. 41/09.

⁶ Član 45, Zakon o genetički modifikovanim organizmima, Službeni glasnik RS, br. 41/09.

⁷ Član 210, Zakon o vodama, Službeni glasnik RS, br. 30/10.

⁸ Čl. 260-277, Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09 i 121/12.

i ova dela imaju jednu zajedničku karakteristiku ili tačku vezivanja – zaštitni objekt. Zaštitni objekt je dobro, vrednost ili interes kome se pruža krivično-pravna zaštita od povrede ili ugrožavanja krivičnim delima. Postoje dve vrste zaštitnog objekta: opšti i grupni. Opšti zaštitni objekt predstavlja sveukupnost dobara koja se štite čitavim sistemom krivičnog zakonodavstva jedne zemlje. U krivičnom pravu Republike Srbije opšti zaštitni objekt definisan je antropocentrično i čine ga čovek i druge osnovne društvene vrednosti⁹. Grupni zaštitni objekt obuhvata posebna dobra ili vrednosti koja se štite jednom grupom krivičnih dela, koja je predviđena u posebnom delu Krivičnog zakonika (Jovašević, 2006: 82).

Iako je prihvaćeno shvatanje da zaštitni objekt ekoloških krivičnih dela čini životna sredina, kod pojedinih krivičnih dela iz ove grupe njegova pravna priroda je sporna. Njima se štite posebne društvene vrednosti – ekološke vrednosti, kojima se smatraju svi oni elementi ukupnog *ekosa*, njihovi međusobni odnosi i procesi, koji su od uticaja na ekološke procese ili omogućavaju samo postojanje ekoloških procesa kao trajnog ili obnovljenog sleda događaja, te time omogućavaju život kakav poznajemo (Joldžić, 1995: 16). Ali, neka od ovih dela imaju više zaštitnih objekata od kojih nisu svi ekološka dobra i vrednosti (privreda i njene pojedine grane, zdravlje ljudi itd.). Takođe, nije sasvim jasno koja dobra i vrednosti se ovim inkriminacijama zapravo štite, te se može postaviti pitanje da li je to životna sredina, kao celina zbog vrednosti koju ima za čoveka, životna sredina kao dobro ili vrednost *per se*, čovekovo pravo na zdravu životnu sredinu, pojedini elementi životne sredine (voda, vazduh, zemljište, flora, fauna), pojedinačni primerci (jedinke) biljaka i životinja, kao dobra značajna za čoveka, ili pojedinačni primerci (jedinke) biljaka i životinja kao dobra *per se*? Posledice ekoloških krivičnih dela sastoje se u povredi ili ugrožavanju životne sredine, odnosno njenih integralnih delova – vazduha, vode, zemljišta, flore ili faune. Bilo da su direktne ili indirektne, zajedničko im je to da su često drastične („ekološke katastrofe“) i dalekosežne („produženi efekat“). Zbog toga se može konstatovati da je društvena opasnost ekoloških krivičnih dela izuzetno velika – čak na znatno višem stepenu nego što se na prvi pogled može zaključiti. Sporna pravna priroda zaštitnog objekta krivičnih dela protiv životne sredine, njihova društvena opasnost, kao i dugotrajnost, geografska rasprostranjenost, dalekosežnost, kompleksnost i teška otklonjivost.

⁹ Član 3, Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09 i 121/12.

vost njihovih posledica nameću pitanje: „Ko je žrtva ovih najtežih ekoloških delikata?“ Kao subjekti koji su neposredno povređeni ili ugroženi ovim krivičnim delima se, kao i kod ostalih krivičnih dela, mogu pojaviti pojedinci, odnosno fizička lica. Statistički podaci pokazuju da u svetu godišnje veći broj ljudi izgubi život usled ekoloških krivičnih dela nego usled „klasičnih“ ubistava, a milioni njih trpe i razne druge negativne posledice ovog oblika kriminaliteta (Burns, Lynch, 2004: 481). Međutim, u slučaju ekološkog kriminaliteta, viktimizaciji mogu biti izložene i čitave društvene grupe koje, zbog određenih svojih karakteristika kao što su: geografski prostor koji naseljavaju, pripadnost određenoj etničkoj grupaciji, siromaštvo, neobrazovanost, priroda delatnosti kojom sebi obezbeđuju egzistenciju i slično, mogu postati žrtve takozvane „ekološke diskriminacije“ (*environmental discrimination*)¹⁰ ili „ekološkog rasizma“ (*environmental racism*)¹¹. U pitanju su pripadnici lokalnih zajednica, čiji izvori prihoda počivaju na održivom korišćenju prirodnih resursa na određenoj teritoriji u vidu uzbudljivanja i eksploracije određenih biljnih kultura, lova, ribolova i turizma. Oni postaju oštećeni u slučaju devastiranja ekosistema na prostoru koji oni naseljavaju i iskorišćavaju usled nelegalnog ili čak legalnog, ali svakako nelegitimnog, neracionalnog, prekomernog i neodrživog eksplorisanja tih prirodnih bogatstava od strane moćnih multinacionalnih kompanija (Bullard, 2002). Takvim postupanjem se ove i onako siromašne zajednice, čija egzistencija direktno zavisi od prirodnih resursa određene geografske celine, ostavljaju bez ikakvih izvora prihoda, čime se na najneposredniji način ugrožavaju život, zdravlje i telesni integritet njihovih članova, ali i umanjuju njihove šanse za privredni, kulturni i ekonomski prosperitet.

Osim pojedinih društvenih grupa, kao žrtva ekoloških krivičnih dela može se, u krajnjoj liniji, posmatrati i društvo kao celina, u smislu zajednice svih, ne samo sadašnjih, već i budućih generacija. U prilog tome govori shvatanje da funkcija ovih krivičnih dela nije da štite životnu sredinu radi nje same, već zbog njene funkcije i važnosti za čovečanstvo, te da njihov objekt zaštite nije životna sredina kao takva, već pravo čoveka na zdravu i relativno očuvanu životnu sredinu (Stojanović, 2006: 600), koje kao jedno od osnovnih ljudskih prava spada u takozvana „prava solidarnosti“ ili „prava treće generacije“ (Pau-

¹⁰ Johnson, J. A. (2008, 16. Novembar), Environmental discrimination: Poor People of Color Suffer Biggest Burden, New York Times, dostupno na: http://www.nwtimes.com/news/opinion/article_2d7700c4-09c6-59d5-8e4e-61392c9ef02e.html

¹¹ Više o pojmu i karakteristikama ekološkog rasizma (*environmental racism*) videti na: <http://www.pollutionissues.com/Ec-Fi/Environmental-Racism.html>

nović, Krivokapić, Krstić, 2007: 292). Nasuprot ovom stavu, sve je zastupljeniji i argument da je žrtva ovih krivičnih dela životna sredina kao celina, odnosno da su to njeni pojedini elementi – integralni delovi (flora, fauna, vazduh, voda i zemljiste) (Jovašević, 2009: 265). On je inspirisan osnovnim postulatima bio-centrične etike, prema kojoj prirodna dobra poseduju vrednost *per se*, dakle, neovisno od koristi koju donose čoveku ili funkcije koju za njega obavlaju.

Iako savremeni pristup inspirisan biocentričnom etikom sasvim opravданo nalaže prihvatanje šireg pojma žrtve, neophodno je imati u vidu da suviše ekstenzivno definisanje tog pojma može dovesti do određenih problema kako teorijske tako i praktične prirode. Naime, potpuni, radikalni i nagli prelazak na apsolutni biocentrizam u krivičnom pravu imao bi za posledicu preterano širenje kriminalne zone. Ta, takozvana „hipertrofija inkriminacije“ mogla bi dovesti do ozbiljnog preopterećenja pravosudnih organa i brojnih komplikacija u njihovom radu. Takođe, postavilo bi se pitanje na koji način bi sve indirektne žrtve i društvo kao celina mogle da nastupaju u ulozi oštećenog, kako bi se do svake od njih došlo, na koji način bi se od svake od njih prijavio iskaz i kako bi se one obeštetile. Imajući u vidu navedene argumente *pro et contra*, najispravnije i najracionalnije bi bilo prihvatiti onu definiciju pojma žrtve koja je dovoljno ekstenzivna da omogući zaštitu što širem krugu lica, ali istovremeno i dovoljno precizna da uvažava zahteve pravne sigurnosti i realne mogućnosti pojedinačnih pravosudnih sistema.

Pojam žrtve

Da bi se uopšte moglo govoriti o potencijalnim žrtvama ekoloških delikata, a posebno krivičnih dela protiv životne sredine, neophodno je preispitati definiciju samog pojma žrtve, budući da u viktimološkoj literaturi još uvek nije iskristalisan univerzalno prihvaćen pojам žrtve. Takođe, treba imati u vidu da pojам žrtve nije rezistentan na promene etičkih shvatanja u društvu. Pojam žrtve u užem smislu odnosi se na lica čija su dobra ili prava neposredno povređena ili ugrožena izvršenjem krivičnog dela, odnosno kršenjem međunarodno priznatih normi o ljudskim pravima, dok žrtva u širem smislu obuhvata lica i druge subjekte (socijalne grupe, kolektive, društvo) čija su dobra ili prava neposredno ili posredno povređena ili ugrožena izvršenjem krivičnog dela ili drugih kažnjivih radnji, odnosno kršenjem međunarodno priznatih normi o ljudskim pravima. Direktna žrtva jeste lice koje je neposredno isku-

silo viktimizaciju, odnosno pretrpelo krivično delo i njegove posledice, dok se indirektnim žrtvama smatraju lica iz bližeg okruženja direktne žrtve, koja emocionalno pate ili trpe finansijske posledice krivičnog dela, iako nisu bile neposredno izložene viktimizaciji (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2011: 21-22).

Deklaracija Ujedinjenih nacija o osnovnim principima pravde za žrtve krivičnih dela i zloupotrebe vlasti, iz 1985. godine, pojam žrtve određuje prilično ekstenzivno, podvodeći pod njega lica koja su, pojedinačno ili kolektivno pretrpela štetu, uključujući telesnu ili duševnu povredu, emocionalnu patnju, materijalni gubitak ili grubi napad na svoja osnovna prava, usled činjenja ili nečinjenja koja predstavljaju kršenje krivičnog zakonodavstva države članice. Po potrebi, pojam žrtve obuhvata i članove uže porodice direktnе žrtve, lica koja ona izdržava, kao i lica koja su pretrpela štetu pomažući žrtvama u nevolji ili sprečavajući viktimizaciju, kao i lica koja su, pojedinačno ili kolektivno, pretrpela štetu, uključujući i telesnu ili duševnu povredu, emocionalnu patnju, materijalni gubitak ili tešku povredu osnovnih prava, usled činjenja ili nečinjenja koja još uvek ne predstavljaju kršenje nacionalnog krivičnog zakonodavstva, ali predstavljaju kršenje međunarodno priznatih normi o ljudskim pravima.¹²

Pojam zločina bez žrtve (*victimless crimes*)

U drugoj polovini XX veka, Edwin Schur je skrenuo pažju na postojanje niza krivičnih dela bez žrtve u tradicionalnom smislu (*crimes without victims*), kod kojih postoje dobra ili interesi koji se vredaju ili ugrožavaju, ali ih je teško identifikovati (Schur, 1965: 169). Otuda se, kako je istakao Walsh 1983. godine (prema Ignjatović, 2008), za ova krivična dela u anglosaksonskoj literaturi, uobičajio izraz „dela bez žrtve“ (*victimless crimes*). U pitanju su ljudska ponašanja (činjenja ili nečinjenja) koja spadaju u kategoriju *mala prohibita*, što znači da ona nisu zločini po sebi (*per se*), već da su proglašena za zločine isključivo zahvaljujući volji zakonodavca. Tu se uglavnom svrstavaju krivična dela protiv javnog reda, za koja se smatra da zbog svoje prirode ugrožavaju društveni moral zbog toga što sadrže elemente „greha“ i „poroka“ (Ignjatović, 2008: 179-180). Hugo Bedau (prema Ignjatović, 2008) ističe da zločinima bez žrtve treba smatrati krivična dela čiji akteri deluju saglasnošću volja odraslih osoba (kao

¹² Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, General Assembly Resolution A / RES / 40 / 34, adopted on 29th November 1985 on 96th Plenary Meeting, dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>

što može biti slučaj kod pobačaja, pod uslovom da se začeto dete ne smatra licem), delo ne prijavljuju policiji, (mada to mogu učiniti druga lica), sami ne smatraju da su oštećeni njegovim izvršenjem, (iako druga lica to mogu misliti). Kao primeri dela koja po pravilu spadaju u ovu kategoriju delikata, najčešće se u literaturi navode: 1) opijanje i zloupotreba opojnih droga, 2) skitnja i prosjačenje, 3) kockanje, 4) prostitucija, 5) socijalno neprihvatljiva ponašanja maloletnika, kao što je bežanje od kuće ili besposličenje. U nekim pravnim sistemima su ovakva postupanja inkriminisana, bilo kao krivična dela bilo kao prekršaji, dok se u drugima nalaze izvan kriminalne zone (Ignjatović, 2008: 180), što samo potvrđuje da je svrstavanje nekog ponašanja u zločine bez žrtve u znatnoj meri uslovljeno istorijskim, socijalnim, kulturnim, ekonomskim i političkim okolnostima u jednoj državi, odnosno društvu. Stoga, pojedini autori, kao što je Donald Dickson (prema Ignjatović, 2008), smatraju da su ova ponašanja stekla status krivičnih dela samo zahvaljujući pritisku na zakonodavce od strane pojedinih politički moćnih društvenih grupa čija moralna osećanja ili ekonomski interes ona ugoržavaju. Ipak, treba istaći da delikata bez žrtve, barem u smislu u kome ih citirani kriminolozi određuju, zapravo nema. Kod svakog delikta, povređeno je ili ugroženo neko dobro ili interes, a žrtvu ne treba svoditi samo na fizička lica, odnosno njihove kolektivitete (Ignjatović, 2008: 180).

Ekološka krivična dela kao zločini bez žrtve – argumenti *pro et contra*

Osim ponašanja koja se tradicionalno smatraju zločinima bez žrtve, u ovu kategoriju delikata se sve češće svrstavaju i ekološka krivična dela. Izveštaji relevantnih međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom životne sredine, kao što je *Environmental Investigation Agency (EIA)*¹³, upozoravaju da ekološka krivična dela, upravo zbog činjenice da se često percipiraju kao zločini bez žrtve (*victimless crimes*), zauzimaju nezavidno mesto na listi prioriteta nacionalnih politika suzbijanja kriminaliteta. Zato adekvatan odgovor društva i države

¹³ *Environmental Investigation Agency (EIA)* je nezavisna organizacija posvećena pokretanju i vođenju istraža i kampanja usmerenih na otkrivanje, dokazivanje i sprečavanje ekoloških delikata i ostvarivanje pozitivnih promena u oblasti zaštite životne sredine od najrazličitijih vidova zloupotreba, povreda i ugrožavanja. Više o radu ove organizacije videti na njenoj zvaničnoj internet prezentaciji: <http://www.eia-international.org/>

na takva ponašanja veoma često izostaje, uprkos njihovim neretko drastičnim posledicama (Rice i dr., 2008: 3). Naime, pažnja nauke i prakse krivičnog prava usmerena je uglavnom na takozvana „klasična“ ili „tradicionalna“ krivična dela kao što su: ubistvo, krađa, silovanje i slično, dok se ekološka krivična dela nedovoljno proučavaju, iako su jednako značajna (Burns, Lynch, 2004: 482). U svetu tih saznanja može se postaviti pitanje da li je uopšte opravdano ekološka krivična dela tretirati kao zločine bez žrtve i zbog čega je „*victimless*“ koncept neodrživ u kontekstu ekološkog kriminaliteta.

Svrstavanje ekoloških krivičnih dela u zločine bez žrtve bilo bi opravdano samo pod uslovom da žrtvu definišemo u najrestriktivnijem smislu, dakle, kao fizičko lice koje je direktno pogođeno posledicama delikta. Naime, činjenica je da se kod krivičnih dela protiv životne sredine ne može uvek identifikovati neposredna žrtva, te da ona često ni ne pogađaju direktno pojedince (fizička lica) već životnu sredinu, njene delove, određene kolektivitete (različite socijalne grupe) ili pravna lica. Kao argument u prilog primene „*victimless*“ koncepta, u odnosu na ova krivična dela, treba istaći i činjenicu da on svoje uporište ima u postulatima antropocentrične etike, koja je i dalje u temeljima krivičnopravnih sistema većine zemalja, uključujući i našu. Shodno tome, i Krivični zakonik Republike Srbije u članu 3 predviđa da se krivičnopravna zaštita pruža samo čoveku i drugim osnovnim društvenim vrednostima, koje predstavljaju osnov i granice za određivanje krivičnih dela, propisivanje krivičnih sankcija i njihovu primenu, u meri u kojoj je to nužno za suzbijanje tih dela¹⁴.

Sa druge strane, treba uzeti u obzir da promenjena etička shvatanja, u vidu radikalnog zaokreta od antropocentrizma ka biocentrizmu, dopuštaju da se u savremenim viktimoškim studijama žrtva definše na način koji je znatno širi od tradicionalnog i to tako da obuhvati i pojedince koji su indirektno pogođeni posledicama delikta, ali i pravna lica, kolektivitete koji nemaju svojstvo pravnih lica, ali i životnu sredinu i njene integralne delove (zemljište, vazduh, vodu, floru i faunu) kao dobra i vrednosti *per se*. Naime, biocentrična etika je takva etika kojoj je život u središtu pažnje i koja zahteva neposrednu zaštitu svakog života kao vrednosti po sebi, a ne samo posrednu zaštitu živih bića kao vrednosti koje su sredstvo za ostvarenje nekih drugih ciljeva (Visković, 2009: 323). Savremena naučna saznanja o značaju životne sredine uopšte, pa i za opstanak čitavog čovečanstva, ali i njenoj vrednosti

¹⁴ Član 3, Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09 i 121/12.

per se, uticala su na to da antropocentrizam u modernoj etici postepeno bude zamenjen biocentrizmom. Odstupanje od izrazito antropocentričnog načela i prelazak na principe biocentrične etike postepeno se odražavaju i na zakonodavstvo, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou, te se može primetiti i znatno ekstenzivnije i fleksibilnije određivanje zaštitnog objekta u krivičnom pravu, što pogoduje prihvatanju šire definicije pojma žrtve. Fleksibilnost zakonskih okvira, kojima je određen pojam opšteg zaštitnog objekta, potvrđuje i opšte prisutna tendencija širenja krivičnopravne zaštite na normativnom planu, zastupljena ne samo u našem, već i u uporednom krivičnom pravu (Stojanović, 2006: 31). Trend širenja krivičnopravne zaštite na dobra i vrednosti koja ranije njome nisu bila obuhvaćena ima brojne prednosti, posebno u kontekstu suzbijanja ekološkog kriminaliteta. Razlog za to leži u konstantnoj degradaciji stanja životne sredine u celom svetu i njenoj stalnoj izloženosti najtežim oblicima povređivanja i ugrožavanja od strane čoveka, sa jedne strane, i uviđanja njene neophodnosti za opstanak čitavog čovečanstva, sa druge strane. Dosadašnji, restriktivni pristup definisanju pojma žrtve i „kruto“ i strogo antropocentrično definisanje zaštitnog objekta nisu omogućavali da se tim pojmovima obuhvate i određeni elementi životne sredine, dok savremeni, fleksibilniji pristup to dopušta te ga zbog toga treba prihvati kao podobnjeg da omogući efikasnu zaštitu ekoloških dobara i vrednosti.

Zatim, činjenica je da i indirektna žrtva često trpi veoma intenzivne i dugotrajne posledice ovih dela, kao i da ona po svojoj prirodi pogađaju ne samo pojedince već upravo njihove skupine, koje su, na primer, naseljene na određenom geografskom području ili izložene dejstvima određenih faktora. Kao argument protiv *victimless crime* koncepta treba istaći i njegovu teorijsku neodrživost uopšte, pošto je kod svakog delikta povređeno ili ugroženo neko dobro ili interes. Ipak, čini se da je on posebno neopravdan u pogledu ekoloških krivičnih dela, budući da može generisati niz štetnih praktičnih posledica kako u domenu primarne, sekundarne i tercijarne prevencije ekološkog kriminaliteta, tako i na polju državne reakcije na ekološka krivična dela i to pre svega u vidu njihovog redog prijavljivanja i blažeg sankcionisanja učinilaca tih delikata. U skladu sa tim, kao ključni razlog za odbacivanje *victimless crime* koncepta u ekološkom kontekstu može se navesti stav da on dovodi do odnosa prema ovim deliktima kao „manje društveno opasnim“, odnosno kao prema „administrativnim prestupima“ ili prekršajima, zbog čega izostaje dovoljno snažna društvena osuda njihovih učinilaca, a samim tim i njihovo blagovremeno procesuiranje i adekvatno sankcionisanje. Takav pristup, u kraj-

njoj liniji, doprinosi i pogoduje pojavi recidiva među učiniocima ovih krivičnih dela, pre svega zato što primena ekološkog kaznenog zakonodavstva u većini zemalja još uvek nije dovoljno dosledna i efikasna da bi bila u stanju da odvrti učinioce od vršenja ovih krivičnih dela (Burns, Lynch, 2004: 483). Zato se upravo insistira na tome da krivične sankcije, koje se izriču učiniocima ovih krivičnih dela, naročito kada su to pravna lica (korporacije), budu na takvom nivou strogosti i efikasnosti da spreče njihovo vršenje, odnosno odvrate učinioce od toga (Lemkin, 1996: 307).

Ekološki kriminalitet u Republici Srbiji – statistički pokazatelji

Imajući u vidu sasvim opravdanu prepostavku da je procenat tamnih brojki kriminaliteta, kada su u pitanju krivična dela protiv životne sredine u našoj zemlji, relativno visok, raspoložive statističke pokazatelje o broju lica koja su za njih prijavljena, optužena i osuđena treba posmatrati sa rezervom. Stvaranje realne slike o stanju u ovoj oblasti kriminaliteta u našoj zemlji donekle otežava i činjenica da se statistički podaci za njih vode odvojeno od ostalih krivičnih dela tek od 1. januara 2006. godine, kada je na snagu stupio važeći Krivični zakonik u kome su ona po prvi put sistematizovana u okviru zasebnog, XXIV poglavlja. Poznato je da je evidencija o broju lica koja su prijavljena, optužena i osuđena za ekološka krivična dela vođena i ranije (više o tome videti u: Joldžić, 1995: 187-242), ali su izmene krivičnog zakonodavstva iz 2006. godine uticale na način njihovog evidentiranja¹⁵. Naime, u poglavlje posvećeno krivičnim delima protiv životne sredine su sada svrstana neka dela koja su ranije bila u drugim poglavljima Krivičnog zakonika, na primer, u grupi krivičnih dela protiv privrede ili u sporednom zakonodavstvu (Joldžić, 2006: 181-182). Pored toga, kriminalna zona je u ovoj oblasti proširena tako što su uvedene i neke nove inkriminacije, kao što je, na primer, krivično delo ubijanja

¹⁵ Videti: Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2006, br. 490 (2009); Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2007, br. 502 (2009); Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2008, br. 514 (2010); Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2009, br. 529 (2010); Saopštenje: Punoletni učinoci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2010. br. 201 (2011).

nja i zlostavljanja životinja¹⁶. Dakle, sadržina pojma ekoloških krivičnih dela u užem smislu, odnosno krivičnih dela protiv životne sredine, izmenjena je nakon 1. januara 2006. godine usled zakonodavnih izmena, te tim pojmom više nisu obuhvaćena ista dela kao pre tog datuma, što otežava upoređivanje, na primer, ukupnog broja prijavljenih, optuženih i osuđenih lica za ovu grupu krivičnih dela pre i posle tog datuma. Naravno, evidentiranje pojedinih krivičnih dela je moguće pratiti iako su, kao što je to slučaj sa krivičnim delom nezakonitog lova ili krivičnim delom nezakonitog ribolova,¹⁷ ona sada sistematizovana u okviru krivičnih dela protiv životne sredine, dok su se ranije nalazila u okviru krivičnih dela protiv privrede¹⁸ (Joldžić, 1995: 195-203).

Raspoloživi statistički podaci pokazuju da je udeo krivičnih dela protiv životne sredine u ukupnom broju krivičnih dela učinjenih u našoj zemlji od 2006. do 2010. godine relativno mali. Naime, broj lica prijavljenih za krivična dela protiv životne sredine u ovom periodu čini svega oko 1,8% od ukupnog broja prijavljenih krivičnih dela – (2006. godine 1,87%, 2007. godine 1,81%, 2008. godine 1,82%, 2009. godine 2,04% i 2010. godine takođe 2,04%). Kada je u pitanju broj lica optuženih za krivična dela protiv životne sredine, njihov udeo u ukupnom broju osuđenih lica se kreće oko 2%. Naime, 2006. godine on je iznosio 2,49% od ukupnog broja prijavljenih krivičnih dela, 2007. godine 2%, 2008. godine 1,95%, dok Saopštenje Republičkog zavoda za statistiku ne sadrži podatke o broju lica optuženih za ova krivična dela u 2010. godini. Udeo broja lica koja su osuđena za krivična dela protiv životne sredine, u ukupnom broju osuđenih učinilaca, varira u iznosu od 1,5% do 2,4%. Tačnije, 2006. godine je taj procenat bio 2,36%, 2007. godine 1,79%, 2008. godine 1,87%, 2009. godine 1,74%, a 2010. godine je iznosio 1,46 %.

U periodu od 2006. do 2010. godine nisu uočene značajnije oscilacije u pogledu broja lica koja su prijavljena, optužena i osuđena za krivična dela protiv životne sredine. Izuzetak u tom pogledu predstavlja krivično delo uništaja, oštećenja, iznošenja u inostranstvo i unošenja u Srbiju zaštićenog prirodnog dobra iz člana 265. Krivičnog zakonika, za koje je u 2010. godini prijavljen znatno veći broj lica nego prethodnih godina – on je iznosio čak devedeset i

¹⁶ Član 269, Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09 i 121/12.

¹⁷ Član 276 i 277.

¹⁸ Član 162 i 163 Krivični zakon Srbije, Službeni glasnik SRS, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89 i 21/90, i Službeni glasnik RS, br. 16/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02, 39/03 i 67/03.

tri, dok je za isto delo, na primer, 2008. godine prijavljeno samo jedno, a 2009. svega dva lica (Batrićević, 2012: 206).

O efikasnosti državne reakcije na ekološki kriminalitet govori odnos između broja prijavljenih i broja optuženih, odnosno broja prijavljenih i broja osuđenih lica za ova krivična dela. Iz analize statističkih podataka proizlazi da je 2006. godine u 70,5% slučajeva prijavljivanja krivičnih dela protiv životne sredine potencijalni učinilac i optužen. Međutim, narednih godina je udeo broja optuženih lica u broju prijavljenih bio znatno niži i kretao se oko jedne polovine od broja prijavljenih. Tako je 2007. godine od ukupnog broja prijavljenih lica optuženo 55,68%, 2008. godine 56,68%, a 2009. godine 50,97%. U Saopštenju Republičkog zavoda za statistiku nema podataka o broju lica koja su 2010. godine optužena za krivična dela protiv životne sredine, već samo o broju lica prijavljenih i osuđenih za ta dela. Od ukupnog broja lica koja su prijavljena za krivična dela protiv životne sredine, 2006. godine je osuđeno 49,88% lica, 2007. godine 39,45% lica, 2008. godine 43,21% lica, 2009. godine 39,90% lica, a 2010. godine 21,36% lica. Dakle, može se uočiti da je 2010. godine taj procenat bio znatno manji nego prethodnih godina. U svakom slučaju, on nikada nije prešao polovicu prijavljenih lica, što može dovesti u pitanje efikasnost rada pravosudnih organa na planu njihovog dokazivanja, ali i poznavanja fenomenologije ekološkog kriminaliteta.

Zaključak

Iako mali broj prijavljenih, optuženih i osuđenih lica za krivična dela protiv životne sredine na prvi pogled može upućivati na zaključak da ekološki kriminalitet nema značajnijeg udela u ukupnom kriminalitetu u Republici Srbiji u posmatranom periodu, priroda ovih krivičnih dela i okolnosti pod kojima se ona vrše pre ukazuju na okolnost da u ovoj oblasti kriminaliteta u našoj zemlji egzistira visok procenat tamnih brojki. Kao jedan od razloga za takvo stanje može se navesti činjenica da se takva dela (činjenja i nečinjenja) često i ne prepoznaju kao nedozvoljena, odnosno nezakonita i kriminalna, kako od strane građana, tako i od strane predstavnika državnih organa nadležnih za njihovo otkrivanje, dokazivanje, sprečavanje, sankcionisanje i suzbijanje. Kao jedan od razloga za takvu situaciju može se navesti nepoznavanje ili nepotpuno poznavanje fenomenologije i etiologije ekološkog kriminaliteta. Osim toga, stiče se utisak da ni laička ni stručna javnost nije u dovoljnoj meri upoznata sa rele-

vantnim zakonskim odredbama krivičnog i prekršajnog prava kojima su takva ponašanja inkriminisana. Međutim, čak i u slučaju postojanja adekvatnog normativnog okvira relevantnog za zaštitu životne sredine i podrobnog poznavanja istog, u praksi nadležnih državnih organa se, pre svega zbog nedovoljno duge, razvijene i dosledne prakse, ali i nedostatka edukacije u vezi sa tom problematikom, učestalo javljaju problemi prilikom tumačenja odgovarajućih zakonskih odredbi. Takva situacija otežava ili čak potpuno onemogućava pravilnu implementaciju postojećih propisa, što vodi ka pravnoj nesigurnosti i kršenju međunarodnih obaveza koje je naša zemlja na sebe preuzeila ratifikovanjem brojnih međunarodnih konvencija iz domena zaštite životne sredine.

Kao što je već istaknuto, visokom procentu tamnih brojki u oblasti ekološkog kriminaliteta doprinosi i nezainteresovanost građana i nadležnih organa za prijavljivanje i procesuiranje učinilaca ovih krivičnih dela. To je samo izraz niskog nivoa društvene svesti o opasnosti i globalnim štetnim posledicama ekoloških krivičnih dela, kao i o značaju životne sredine za opstanak čitavog čovečanstva i neuviđanju da je žrtva ovih krivičnih dela zapravo celokupna društvena zajednica. Kao jedan od uzroka takvog stanja društvene svesti može se istaći i činjenica da se ekološka krivična dela neretko od strane javnosti percipiraju upravo kao „zločini bez žrtve“, a, samim tim i kao dela čija društvena opasnost nije dovoljno izražena da zahteva blagovremenu i adekvatnu državnu reakciju. Takav koncept doprinosi izostanku društvene osude ovih ponašanja, neopravdanom umanjivanju ozbiljnosti i domašaja njihovih posledica i svođenju istih na nivo „komunalnog ili administrativnog problema“.

Upravo zbog toga se nameće potreba za opreznim ali suštinskim preispitivanjem postojeće, „klasične“ i antropocentrične definicije pojma žrtve i njegovim ekstenzivnijim određivanjem u kontekstu principa biocentrične etike. Na taj način bi se stvorili uslovi da se žrtvom mogu smatrati i životna sredina i pojedini njeni elementi, kao dobra i vrednosti *per se*, a ne samo čovek kao fizičko lice. Osim toga, izuzetno je važno senzibilisati stručnjake i predstavnike nadležnih državnih organa kako bi oni uvideli do koje mere su zapravo ugrožena osnovna ljudska prava ne samo direktnih, već i indirektnih žrtava ekološkog kriminaliteta i uvažili neophodnost izlaženja u susret njihovim zahtevima i potrebama. Ovo se u prvom redu odnosi na lokalne stanovalnike ekološki devastiranih područja, koji su neretko žrtve relativno novog oblika diskriminacije poznatog pod nazivom „ekološki rasizam“. U tom cilju, potrebno je učiniti napore na planu podizanja svesti javnosti o opasnim i dalekosežnim posledicama ekološkog kriminaliteta, kako u odnosu na direktne, tako i u odnosu

na indirektne žrtve. Značajna uloga u tom procesu pripada medijima, različitim udruženjima građana, ali i obrazovnom sistemu, a njegov cilj se najbolje može ostvariti kroz organizovanje akcija, kampanja, tribina, javnih rasprava i naučnih skupova posvećenih toj problematici. Treba insistirati i na kontinuiranoj razmeni informacija o stanju i tendencijama u oblasti ekološkog kriminaliteta sa međunarodnim (univerzalnim i regionalnim) organizacijama, kao i na doslednoj implementaciji potvrđenih međunarodnih dokumenata od značaja za zaštitu životne sredine i ratifikaciji onih u odnosu na koje taj korak još uvek nije preduzet. Pored međunarodnog, treba insistirati i na efikasnom sprovođenju nacionalnog normativnog okvira (zakona i podzakonskih akata) od značaja za zaštitu životne sredine, čemu bi u znatnoj meri doprinela i edukacija predstavnika nadležnih državnih organa (pravosuđa, organa unutrašnjih poslova i inspekcijskih organa) o etiologiji i fenomenologiji ekološkog kriminaliteta. Konačno, kao jedan od preduslova za promenu slike o ekološkom kriminalitetu i njegovim žrtvama u našem društvu, a samim tim i za njegovo efikasnije suzbijanje, nameće se i saradnja između državnih organa i predstavnika civilnog sektora koji se bave zaštitom životne sredine i to, pre svega, na razmeni informacija, kreiranju ekološke politike i politike suzbijanja ekološkog kriminaliteta, izradi i izmeni propisa, ali i na otkrivanju, dokazivanju i sprečavanju vršenja ekoloških delikata.

Literatura

- Batrićević, A. (2011) Krivično delo nesavesnog pružanja veterinarske pomoći u zakonodavstvu Republike Srbije. *Zaštita prirode*, 2, str. 147-168.
- Batrićević, A. (2012) Krivičnopravna reakcija na nezakonit promet zaštićenim životinjskim vrstama. *Srpska pravna misao*, 45, str. 203-225.
- Burns, R.G., Lynch, M.J. (2004) *Environmental Crime – A Sourcebook*. New York: LFB Scholarly Publishing.
- Ignjatović, Đ. (2008) *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ignjatović, Đ., Simeunović-Patić, B. (2011) *Viktimologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Joldžić, V. (1995) *Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti*. Beograd: Institut za krimino-loška i sociološka istraživanja.

- Joldžić, V. (2002) *Ekološko pravo, Opšti i poseban deo*. Beograd: Savezni sekretarijat za rad, zdravstvo i socijalno staranje, Sektor za životnu sredinu.
- Joldžić, V. (2006) *Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Joldžić, V. (2011) *Ekološko-pravna zaštita kao razvojno promenljiva, teorijsko-praktički pristup*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jovašević, D., Jovašević, V. (2012) *Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jovašević, D. (2006) *Krivično pravo, Opšti deo*. Beograd: Nomos.
- Jovašević, D. (2009) *Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo*. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- Krivični zakon Srbije, Službeni glasnik SRS, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89 i 21/90, i Službeni glasnik RS, br. 16/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02, 39/03 i 67/03.
- Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09 i 121/12.
- Lemkin, J.M. (1996) Deterring Environmental Crime Through Flexible Sentencing: A Proposal for the New Organizational Environmental Sentencing Guidelines. *California Law Review*, 2, str. 307-376.
- Paunović, M., Krivokapić, B., Krstić, I. (2007) *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*. Beograd: Megatrend Univerzitet.
- Rice, M., Banks, D., Davies, C., Gosling, J., Newman, J., Wadley, J., Walravens, F. (2008) *Environmental Crime – A Threat to our Future*. London: Environmental Investigation Agency (EIA).
- Saopštenje: *Punoletni učinioци krivičnih dela u Republici Srbiji, 2010, br. 201*. (2011) Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Schur, E. (1965) *Crimes Without Victims: Deviant Behavior and Public Policy: Abortion, Homosexuality, Drug Addiction*. Englewood Cliffs New Jersey: Prentice-Hall.
- Statistički bilten – *Punoletni učinioци krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2006, br. 490* (2009) Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistički bilten – *Punoletni učinioци krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2007, br. 502* (2009) Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistički bilten – *Punoletni učinioци krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2008, br. 514* (2010) Beograd: Republički zavod za statistiku.

Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2009, br. 529 (2010) Beograd: Republički zavod za statistiku.

Stojanović, Z. (2006) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.

Visković, N. (2009) *Kulturna zoologija – što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Zakon o genetički modifikovanim organizmima, Službeni glasnik RS, br. 41/09.

Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, Službeni glasnik RS, br. 41/09.

Zakon o veterinarstvu, Službeni glasnik RS, br. 91/05 i 30/10.

Zakon o vodama, Službeni glasnik RS, br. 30/10.

Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/04, 36/09 i 72/09.

Zakon o zdravlju bilja, Službeni glasnik RS, br. 41/09.

Internet izvori

Bullard, R. (2002) Poverty, Pollution and Environmental Racism: Strategies for Building Healthy and Sustainable Communities, a Discussion for the National Black Environmental Justice Network (NBEJN) Environmental Racism Forum World Summit on Sustainable Development (WSSD) Global Forum Johannesburg, South Africa July 2, 2002, Environmental Justice Resource Center, Dostupno na: <http://www.ejrc.cau.edu/PovpolEj.html>, stranici pristupljeno 4.2.2013.

Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, Strasbourg, 04.11.1998., Council of Europe, European Treaty Series – No. 172, Dostupno na: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=172&CL=ENG>, stranici pristupljeno 4.2.2013.

Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, General Assembly Resolution A/RES/40/34, adopted on 29 November 1985 on 96th plenary meeting. Dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm> stranici pristupljeno 4.2.2013.

Environmental Investigation Agency (EIA) Dostupno na: <http://www.eia-international.org/> stranici pristupljeno 4.2.2013.

Johnson, J. A. (2008, 16. novembar) Environmental discrimination: Poor People of Color Suffer Biggest Burden, New York Times. Dostupno na: http://www.nwtimes.com/news/opinion/article_2d7700c4-09c6-59d5-8e4e-61392c9ef02e.html, stranici pristupljeno 4.2.2013.

Pollution Issues. Dostupno na: <http://www.pollutionissues.com/Ec-Fi/Environmental-Racism.html> stranici pristupljeno 4.2.2013.

Environmental criminal offences – victimless crimes?

Ecological criminal offences, the most serious forms of harming and threatening of environment or its integral parts, represents a global phenomenon of great social hazard. They are often connected with organized transnational criminality, criminal offences against life and bodily integrity, corruption, tax evasion and discrimination. Disputable nature of the subject these incriminations protect imposes a question: "Who are the victims of ecological criminal offences – individuals, social groups, entire society or environment as value *per se*?" Perceiving ecological criminal offences as victimless crimes diminishes their importance and the circle of subjects interested to unveil, prove, prevent, suppress and impose punishments for these offences. Therefore, the author discusses the sustainability of the traditional, anthropocentrically defined term of victim in the context of biocentrism and its growing influence on criminal law, criminology and victimology. Attempting to determine whether ecological criminal offences represent victimless crimes, the author analyzes their term, characteristics and significance. Starting from the traditional definition of victim, she analyzes the term of "victimless crimes" and its (un)sustainability in the context of environmental crime, focusing on its most frequent victims and the necessity of their protection.

Key words: environmental crime, environment, criminal offence, victim, victimless crimes.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 133-150

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301133T

Pregledni rad

Suzbijanje diskriminacije osoba sa invaliditetom u oblasti rada i zapošljavanja – stanje i perspektive

NATAŠA TANJEVIĆ*

FILIP MIRIĆ

Diskriminacija po osnovu invalidnosti je veoma složena pojava koja je prisutna u svim sferama društvenog života, a naročito u sferi rada i zapošljavanja. Razlozi koji su doveli do toga su brojni: životni uslovi, socijalna i ekonomska politika raznih perioda, ali i mnogi društveni faktori poput neznanja, nemara, nebrige, straha, predrasuda. Zbog toga su na međunarodnom i nacionalnom nivou usvojeni različiti dokumenti koji sadrže odredbe o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom i koji pružaju pravni okvir za njihovo zapošljavanje. U skladu sa tim, Srbija je domaće zakonodavstvo u značajnoj meri približila standardima međunarodne zajednice i Evropske unije u ovoj oblasti i time otvorila mogućnost za efikasniju zaštitu osoba sa invaliditetom. Ipak, jedan od osnovnih problema je primena zakona u praksi. Autori su u radu pokušali da, kroz prikaz relevantnih dokumenata međunarodnog i unutrašnjeg prava, ukažu na pojedine njihove manjkavosti, predlažući pritom i određene izmene postojećih zakonskih rešenja de lege ferenda, u cilju pronalaženja efikasnih načina za suzbijanje diskriminacije osoba sa invaliditetom u oblasti rada i zapošljavanja, što je i osnovni cilj ovog rada.

Ključne reči: diskriminacija, zapošljavanje osoba sa invaliditetom, pravo na rad i pristupačno radno okruženje, zakonodavstvo.

* Dr Nataša Tanjević je vanredna profesorka na Visokoj školi za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo u Beogradu. E-mail: ntanjevic@sbb.rs

Filip Mirić je stručni saradnik na Pravnoj klinici Pravnog fakultetu u Nišu i doktorant na istom fakultetu, na smeru za krivičnopravne nauke. E-mail: filip.miric@gmail.com

Uvod

Kada se govori o osobama sa invaliditetom i njihovom položaju u društvu, neophodno je pojmovno odrediti ko se sve smatra osobom sa invaliditetom. U Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom¹, termin „osobe sa invaliditetom“ označava osobe sa urođenom ili stečenom fizičkom, senzornom, intelektualnom ili emocionalnom onesposobljeniču, koje usled društvenih ili drugih prepreka nemaju mogućnosti ili imaju ograničene mogućnosti da se uključe u aktivnosti društva na istom nivou sa drugima, bez obzira na to da li mogu da ostvaruju pomenute aktivnosti uz upotrebu tehničkih pomagala ili službi podrške. Ovako široka definicija osoba sa invaliditetom pokazuje namjeru zakonodavca da što širi krug ljudi zaštititi od svake vrste diskriminacije.

Tačan broj osoba sa invaliditetom nije poznat i teško ga je utvrditi, jer u velikom broju zemalja ne postoje precizni podaci o tome. Ipak, procenjuje se da 7 – 10% celokupne populacije ima neku vrstu invalidnosti ili oko 600 miliona ljudi. Jedan od 10 Evropljana ima neku invalidnost fizičkog, senzornog, mentalnog ili psihičkog karaktera. Od tog broja 50% njih su u produktivnom dobu². Kada je reč o našoj zemlji i dalje nedostaju sveobuhvatni statistički podaci o osobama sa invaliditetom, a upitnik na popisu stanovništva iz 2011. godine je prvi put sadržao nekoliko pitanja koja se odnose na invaliditet. Dok se rezultati Popisa ne objave koriste se istraživanja udruženja prema kojima osobe sa invaliditetom predstavljaju 6,5% ukupne populacije u Srbiji, odnosno oko pola miliona stanovnika, od kojih je 300.000 u radnom dobu (15-64 godine)³.

S obzirom da je invalidnost društveni fenomen koji dotiče sve oblasti društvenog života, to podrazumeva da je uređivanje položaja osoba sa invaliditetom veoma složeno i delikatno pitanje koje zahteva multidisciplinarni pristup. Iako je poslednjih godina poboljšan normativni okvir i povećana društvena vidljivost osoba sa invaliditetom, ova kategorija građana i dalje je u mnogo gorem položaju u odnosu na ostale građane. Ovo je posledica dugog perioda tokom kojeg su ove osobe bile izložene nejednakom tretmanu, predrasudama i marginalizaciji u svim sferama društvenog života. Nema sumnje da diskriminacija osoba sa invaliditetom, posredna i neposredna, postoji u svim

¹ Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS, br. 33/06.

² Podaci Resurnog centra za osobe sa invaliditetom, dostupno na: <http://resursnicentar.ehons.org/rs/o-invalidnosti>

³ Videti Persons with Disabilities and their Environment, 2001.

sferama društvenog i privatnog života. Ipak, ona je najizraženija u oblasti zapošljavanja, obrazovanja, pristupa objektima i uslugama i stanovanja. Položaj osoba sa invaliditetom može se najbolje sagledati ako se ima u vidu visok stepen nezaposlenosti, nizak stepen obrazovanja, siromaštvo, politička nezastupljenost, nasilje, rizik od instrumentalizacije, kao i otežan pristup javnim objektima, površinama i uslugama. U vezi sa navedenim, veliki broj međunarodnih i domaćih dokumenata regulišu problematiku zaštite i zabrane diskriminacije osoba sa invaliditetom. U daljem tekstu ćemo posebnu pažnju posvetiti onim međunarodnim dokumentima koji se odnose na zaštitu, odnosno pravni status, osoba sa invaliditetom u sferi rada i zapošljavanja. U tom kontekstu, ukazaćemo i na propise nacionalnog prava koji se odnose na ovu oblast i pokušati da utvrdimo razlike između proklamovanog i stvarnog i damo predloge za unapređenje zakonodavstva, a sve u cilju preuzimanja adekvatnijih mera za uklanjanje svih prepreka, kako bi se i fizička i socijalna sredina učinila pristupačnim osobama sa invaliditetom i postigla njihova potpuna integracija u svim segmentima života. Iz ovako postavljenog predmeta rada nužno proizilazi i njegov cilj da se kroz prikaz najznačajnijih pravnih akata nacionalnog i međunarodnog karaktera, relevantnih za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, ukaže na neophodnost pronalaženja efikasnih načina za suzbijanje diskriminacije ove kategorije ljudi u oblasti rada i zapošljavanja.

Dokumenti međunarodnog prava od značaja za položaj osoba sa invaliditetom u sferi rada

Standardna pravila UN o izjednačavanju mogućnosti za osobe sa invaliditetom

Ova pravila nastala su na osnovu iskustava stečenih tokom Decenije osoba sa invaliditetom Ujedinjenih nacija (1983-1992)⁴. Svrha pravila je da obezbede da osobe sa invaliditetom uživaju ista prava i obaveze kao i ostali članovi društva u kojem žive. Za sferu rada veoma je značajno pravilo br. 7 kojim se preporučuje iznalaženje mehanizama zapošljavanja lica sa invaliditetom koja nemaju diskriminatorski karakter. U vezi sa ovim pravilom je i pravilo 8 kojim se insistira na odgovornosti države za socijalnu sigurnost invalida. Naime, države treba aktivno da podržavaju integraciju osoba sa invaliditetom

⁴ Proglašena u Generalnoj skupštini rezolucijom 37/53.

i njihovo slobodno zapošljavanje. Takva aktivna podrška može se pružati kroz niz mera kao što su: profesionalno ospozobljavanje, podsticajne kvote, rezervisano ili namensko zapošljavanje, zajmovi ili bespovratna sredstva za mala preduzeća, ekskluzivni ugovori ili prioritetna proizvodna prava, poreske olakšice, ugovorne obaveze ili druga tehnička ili finansijska pomoć preduzećima koja zapošljavaju osobe sa invaliditetom. Države treba takođe da podstiču poslodavce da vrše razumna prilagođavanja kako bi se izašlo u susret osobama sa invaliditetom (npr. fleksibilno radno vreme, rad sa skraćenim radnim vremenom, deljenje radnog mesta, samozapošljavanje i staranje o osobama sa invaliditetom).

Konvencija MORa broj 159 o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom⁵

Ogroman napredak u cilju integracije osoba sa invaliditetom u proces rada pruža Konvencija MOR-a br. 159 o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom. U Konvenciji se koristi termin „invalid“ kojim se označava „svako lice čiji su izgledi da dobije i sačuva odgovarajuće zaposlenje (kao i da napreduje u njemu) stvarno umanjeni zbog smanjenja njegovih fizičkih i psihičkih sposobnosti“. Upotreba ovog termina je problematična kako sa etimološkog aspekta, tako i sa aspekta uključivanja osoba sa invaliditetom na ravnopravnim osnovama u svet rada, što je cilj koji proklamuje ovaj pravni akt. Međutim, treba imati u vidu da je Konvencija usvojena u vreme kada se u mnogome primenjivao „medicinski pristup invaliditetu“, koji je osobe sa invaliditetom u velikoj meri isključivao iz društvenog života.

Konvencijom se predviđa da svaka članica mora da ustanovi vlastitu nacionalnu politiku o profesionalnoj rehabilitaciji osoba sa invaliditetom, kao i politiku zapošljavanja u skladu sa vlastitim potencijalima. U vezi sa tim, predložene su i mere za: otvaranje radnih mesta na slobodnom tržištu rada, uključujući i finansijsko stimulisanje poslodavaca u cilju zapošljavanja osoba sa invaliditetom, mere koje se tiču vladine podrške u formiraju različitih zaštitnih radionica za radnike sa invaliditetom, koji ne mogu konkurisati za zapošljavanje na slobodnom tržištu rada, podsticaji za razvoj male privrede, raznih tipova proizvodnih radionica za radnike sa invaliditetom, kao i niz drugih mera vez-

⁵ Usvojena u junu 1983, a stupila na snagu 1985. godine. Naša zemlja je ratifikovala 1987. godine, Službeni list SFRJ Međunarodni ugovori, br. 3/87.

nih za učešće radnika sa invaliditetom u normalan radni proces. Od velikog značaja za integraciju radnika sa invaliditetom u radni proces je i paragraf 12 gde se ukazuje da prilikom kreiranja programa za reintegraciju osoba sa invaliditetom u društvo treba uzeti u obzir sve oblike osposobljavanja: osposobljavanje za aktivnosti svakodnevnog života, stručno osposobljavanje, ali i sve oblike neposredne podrške i podsticaje za zapošljavanje, zadržavanje i napredovanje u poslu. Najzad, imajući u vidu da je populacija stanovništva sa invaliditetom posebno ugrožena u seoskoj sredini i u izolovanim malim zajednicama, Konvencija predviđa i formiranje i razvoj stručnih službi koje bi se bavile specifičnostima rehabilitacije i zapošljavanja lica sa invaliditetom u ovim sredinama (paragraf 8).

Evropska socijalna povelja

Jedan od temeljnih dokumenata Saveta Evrope, koji sadrži i odredbe koje se odnose na zaštitu osoba sa invaliditetom, je i Evropska socijalna povelja potpisana 1961. godine u Torinu, a stupila na snagu 1965. godine. Za osobe sa invaliditetom izuzetno su značajne odredbe člana 15 koji ovim osobama garantuju pravo na samostalnost, socijalnu integraciju i učešće u životu zajednice, bez obzira starost, prirodu i poreklo invaliditeta. Države će posebno preduzimati mere neophodne kako bi osobama sa invaliditetom osigurale usmeravanje, obrazovanje i stručnu obuku, u sklopu opšteg obrazovanja ili opštih programa obuke, kad god je to moguće. Kada to nije moguće, države će osobama sa invaliditetom osigurati usmeravanje, obrazovanje i stručnu obuku u specijalizovanim javnim ili privatnim organima (član 15, odeljak 1). Takođe, države će posebno promovisati pristup osoba sa invaliditetom radnim mestima, preduzimanjem mera čiji cilj jeste da ohrabre poslodavce da zapošljavaju ili da zadrže na poslovima osobe sa invaliditetom na otvorenom tržištu, u uobičajenoj radnoj sredini i uz prilagođavanje radnih uslova potrebama ovih osoba kada je to neophodno. Kada to ne bude moguće, zbog onesposobljenosti osoba sa invaliditetom, države će organizovati ili stvarati posebne vrste zapošljavanja za osobe sa invaliditetom, prilagođene stepenu sposobnosti ovih osoba, uz pravljenje posebnog rasporeda i osnivanje dodatnih službi u određenim okolnostima (član 15, odeljak 2).

Zakonodavstvo Republike Srbije u kontekstu zaštite osoba sa invaliditetom

Korpus pravnih akata koji štite prava osoba s invaliditetom u Srbiji je u porastu poslednjih godina, te je usvojeno nekoliko značajnih dokumenata koji se odnose na zaštitu i unapređenje njihovih prava. Uređeno je zapošljavanje i profesionalna rehabilitacija osoba s invaliditetom i ratifikovani su važni međunarodni dokumenti u ovoj oblasti. Pored toga, usvojena su i strateška dokumenta koja sadrže i odrednice kojima se planira oblast zapošljavanja osoba sa invaliditetom, a svakako najznačajnija je Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom za period 2007-2015. godine, čiji je osnovni cilj unapređenje položaja osoba sa invaliditetom do pozicije ravnopravnih građana sa svim pravima i odgovornostima. U daljem tekstu ćemo ukazati na najznačajnije pravne akte za regulaciju prava osoba sa invaliditetom u sferi radnih odnosa.

Zakon o radu

Zakon o radu⁶ reguliše čitav niz prava i odgovornosti koja se tiču položaja osoba sa invaliditetom ili onih koji se staraju o osobama sa invaliditetom u svojoj porodici. Ovim zakonom invalidnost je navedena kao jedan od zabranjenih osnova diskriminacije u oblastima zapošljavanja, radnih odnosa, uslova rada, profesionalnog obrazovanja, sposobljavanja i usavršavanja, napredovanja na poslu i otkaza ugovora o radu. Najpre, član 12 Zakona propisuje da zaposleni invalid ima pravo na posebnu zaštitu. Članom 18 zabranjuje se neposredna i posredna diskriminacija lica koja traže zaposlenje kao i zaposlenih, između ostalih svojstava i s obzirom na zdravstveno stanje, odnosno invalidnost. Takođe, Zakon izričito propisuje da su ništave odredbe ugovora o radu kojim se utvrđuje diskriminacija po bilo kom ličnom svojstvu (član 20 stav 2). Sedmi odeljak Zakona koji nosi naziv Zaštita invalida propisuje obavezu poslodavca da zaposlenom invalidu rada obezbedi obavljanje poslova prema preostaloj radnoj sposobnosti. Takođe, predviđena je obaveza poslodavca da zaposlenom kod koga je, u skladu sa propisima o penzijskom i invalidskom osiguranju, utvrđeno da postoji opasnost od nastanka invalidnosti na određenim poslovima, obezbedi obavljanje drugog odgovarajućeg posla.

⁶ Službeni glasnik RS, br. 24/05, 61/05, 54/09.

Međutim, moramo napomenuti da se u zakonu koristi termin „invalid“ koji je, po našem mišljenju neadekvatan da označi osobe sa invaliditetom, ne samo zato što je on u suprotnosti sa Konvencijom UN o pravima osoba sa invaliditetom, već je problematičan, kako sa etimološkog, tako i sa semantičkog stanovišta⁷. Naime, reč invalid potiče od latinske reči *invalidus* što znači nevažeći. Sa druge strane, u sintagmi „osoba sa invaliditetom“ glavna reč sintagme je „osoba“, dok je „invalidnost“ shvaćena kao lično svojstvo konkretnе osobe, što je u skladu sa vladajućim socijalnim pristupom invalidnosti, koji osobe sa invaliditetom prepoznaje kao ravnopravne članove društva. U tom smislu smatramo da bi trebalo izvršiti terminološke izmene u Zakonu o radu, jer jezički termin kojim se označava jedna kategorija stanovništva u mnogome odslikava i stav društva o toj kategoriji ljudi, što svakako prevazilazi čisto lingvističke okvire.

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom⁸

Usvajanje ovog zakona predstavljalo je prekretnicu u našem zakonodavstvu, jer se od tog trenutka na sasvim novim osnovama tretira problem osoba sa invaliditetom i zaštita njihovih prava. Veliki značaj za praksu, koji je ovim zakonom uveden, je mogućnost da se određene povrede prava mogu procesuirati tužbom koja precizno definiše da se radi o protivpravnoj radnji, odnosno da je reč o diskriminaciji po osnovu invalidnosti, budući da je do donošenja zakona problem diskriminatorskog postupanja ostajao zamaskiran (skriven) i tužbe zbog očigledne diskriminacije su se podnosile po drugim osnovama. Zakonom se uređuje opšti režim zabrane diskriminacije po osnovu invalidnosti, posebni slučajevi diskriminacije osoba sa invaliditetom, postupak zaštite osoba izloženih diskriminaciji i mere koje se preduzimaju radi podsticanja ravnopravnosti i socijalne uključenosti osoba sa invaliditetom. Takođe, Zakonom se predviđa, između ostalog, obaveza državnih organa da učine dostupnim javne usluge i objekte osobama sa invaliditetom i zabranjuje se diskriminacija osoba sa invaliditetom u radnim pravima, u oblasti zdravstvene zaštite i obrazovanja (čl. 11-31). Ujedno, Zakon obavezuje državne organe i organe lokalne samouprave da preduzimaju posebne mere za podsticanje

⁷ Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti prava osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori, br. 42/09.

⁸ Službeni glasnik RS, br. 33/06.

ravnopravnosti osoba sa invaliditetom (čl. 32-38). U okviru Posebnih slučajeva diskriminacije ovaj zakon sadrži i zabranu diskriminacije u vezi sa zapošljavanjem i radnim odnosom. Članom 21 zabranjeno je vršiti diskriminaciju zbog invalidnosti u zapošljavanju i ostvarivanju prava iz radnog odnosa prema: osobi sa invaliditetom koja traži zaposlenje; pratiocu osobe sa invaliditetom koja traži zaposlenje; zaposlenoj osobi sa invaliditetom i zaposlenom pratiocu osobe sa invaliditetom. Članom 22 propisano je da se diskriminacijom zbog invalidnosti u zapošljavanju smatra sledeće: neprimanje u radni odnos osobe sa invaliditetom ili pratioca osobe sa invaliditetom zbog invalidnosti, odnosno zbog svojstva pratioca osobe sa invaliditetom; postavljanje posebnih zdravstvenih uslova za prijem u radni odnos osobe sa invaliditetom, osim ako su posebni zdravstveni uslovi za obavljanje određenih poslova utvrđeni u skladu sa zakonom; prethodna provera psihofizičkih sposobnosti koje nisu u neposrednoj vezi sa poslovima za koje se zasniva radni odnos; odbijanje da se izvrši tehnička adaptacija radnog mesta koja omogućuje efikasan rad osobe sa invaliditetom, ako troškovi adaptacije ne padaju na teret poslodavca ili nisu nesrazmerni u odnosu na dobit koju poslodavac ostvaruje zapošljavanjem osobe sa invaliditetom. Sa druge strane, diskriminacijom zbog invalidnosti u ostvarivanju prava iz radnog odnosa smatra se: određivanje manje zarade zbog invalidnosti zaposlenog, nezavisno od radnog učinka; postavljanje posebnih uslova rada zaposlenom sa invaliditetom, ako ti uslovi neposredno ne proističu iz zahteva radnog mesta; postavljanje posebnih uslova zaposlenom sa invaliditetom za korišćenje drugih prava iz radnog odnosa koja pripadaju svakom zaposlenom (član 24). Najzad, član 26 Zakona uređuje posebno težak oblik diskriminacije zbog invalidnosti. Reč je o uznemiravanju, vređanju, omalovažavanju zaposlenog sa invaliditetom od strane poslodavca, odnosno neposredno nadređenog lica u radnom procesu, zbog njegove invalidnosti.

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom⁹

Motiv za donošenje ovog zakona bila je potreba da se oblast zapošljavanja lica s invaliditetom reguliše savremenim sveobuhvatnim zakonom koji će biti u skladu s legislativom evropskih zemalja, međunarodnim standardima i konvencijama koje regulišu ovu oblast i obezbedi sveobuhvatna institucionalna podrška zapošljavanju i aktivnom učešću lica s invaliditetom u društve-

⁹ Službeni glasnik RS, br. 36/09.

nom života. Zakonom se pod profesionalnom rehabilitacijom osoba sa invaliditetom podrazumeva organizovanje i sprovođenje programa mera i aktivnosti u cilju ospozobljavanja za odgovarajući posao, zapošljavanje, održavanje zaposlenja, napredovanje ili promena profesionalne karijere. Tako se profesionalna rehabilitacija ovih osoba sprovodi primenom različitih mera i aktivnosti koje obuhvataju: radno ospozobljavanje, dokvalifikaciju, prekvalifikaciju i programe za održavanje i unapređivanje radnih sposobnosti; karijerno vođenje, profesionalno informisanje, savetovanje i individualni plan zapošljavanja; pojedinačne i grupne programe za unapređenje radno-socijalne integracije; razvoj motivacije, tehničku pomoć, stručnu podršku, praćenje i proveru rezultata profesionalne rehabilitacije; edukaciju i trening seminare za poslodavce i stručna lica za radno ospozobljavanje i profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom i druge aktivnosti (član 13).

Potpunijoj participaciji osoba s invaliditetom na otvorenom tržištu rada teži se i tako što se Zakonom uvodi kvotni sistem, pa svako preduzeće koje ima više od 20 zaposlenih mora da zaposli jednu osobu s invaliditetom, a ono koje ima više od 50 zaposlenih – dve osobe i dalje po jednu na svakih 50 zaposlenih (čl. 24). Poslodavac koji ne ispuni ovu obavezu mora da uplati penale u budžet Republike Srbije, a sredstva prikupljena na ovaj način koristiće se za mere aktivne politike zapošljavanja osoba sa invaliditetom, uključujući i njihovu profesionalnu rehabilitaciju. Međutim, iako u dobre namere u donošenju ovog zakona ne treba sumnjati, ostaje bojazan kako će se ovaj zakon primenjivati u praksi, jer je poznato da Poreska uprava i fondovi ne uspevaju da efikasno naplate ni standardne poreze i doprinose, a poslodavci, ionako pritisnuti krizom, suočeni sa dodatnim implicitnim ili eksplicitnim porezom, mogu da se opredеле za ignorisanje propisa ili za njihovo nepoštovanje (npr. pritiskom na svoje zaposlene radnike da se prijave kao osobe sa invaliditetom).

Poboljšanju radnopravnog položaja osoba sa invaliditetom svakako doprinosi i predlog Zakona o izmenama i dopunama Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, koji je Vlada Republike Srbije februara 2013. godine uputila Narodnoj skupštini na usvajanje. Jedna od važnijih predloženih novina se tiče obaveze da je poslodavac, koji ne zaposli osobe sa invaliditetom u skladu sa članom 24. ovog zakona, dužan da uplati iznos od 50% prosečne zarade po zaposlenom u Republici Srbiji, prema poslednjem objavljenom podatku republičkog organa nadležnog za poslove statistike, za svaku osobu sa invaliditetom koju nije zaposlio. Povećanje visine penala, koje je poslodavac dužan da plati ukoliko ne zaposli određen broj

osoba sa invaliditetom, svakako može doprineti boljem zapošljavanju osoba sa invaliditetom (član 1. Predloga zakona). U vezi sa tim, značajna je i odredba člana 6. koja propisuje da subvencija zarade iz stava 1. ovog člana iznosi do 75% ukupnih troškova zarade sa pripadajućim doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, ali ne više od iznosa minimalne zarade utvrđene u skladu s propisima o radu, a ostvaruje se prema propisima o državnoj pomoći za zapošljavanje osoba sa invaliditetom i drugim propisima o državnoj pomoći, koji su potrebni za primenu propisa o državnoj pomoći za zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Povećanje subvencija ima za cilj da se poslodavci stimulišu da preduzimaju mere aktivne politike zapošljavanja osoba sa invaliditetom, što doprinosi njihovom boljem socijalnom položaju.

Diskriminacija osoba sa invaliditetom u oblasti zapošljavanja – stanje i perspektive

Uprkos tome što je Srbija poslednjih godina na normativnom planu preduzela značajne korake u pravcu poboljšanja položaja osoba sa invaliditetom, nivo diskriminacije osoba sa invaliditetom u svim segmentima društva i dalje je veoma visok. Ovo se posebno odnosi na oblast zapošljavanja i radnog odnosa, zbog čega i dalje postoji visok stepen nesklada između proklamovanog i stvarnosti. Ovakvo stanje i sa aspekta osoba sa invaliditetom i sa aspekta društvene zajednice nije prihvatljivo. Najpre, pravo na rad i zapošljavanje, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, garantuje se i osobama sa invaliditetom međunarodnim konvencijama, poveljama, strategijama i domaćim zakonodavstvom. Ovo pravo garantovano je i Ustavom Republike Srbije. Takođe, pristup tržištu rada predstavlja osnov za ispunjavanje svih ostalih ljudskih prava (uslov socijalne inkluzije). Međutim, osobe sa invaliditetom nemaju jednakе mogućnosti za pristup tržištu rada kao i osobe iz opšte populacije. Ukupna nezaposlenost osoba sa invaliditetom je tako tri puta veća nego kod ostalog stanovništva, a prema podacima Svetske banke¹⁰, u Srbiji je zaposleno samo oko 13% osoba sa invaliditetom. Dodatno zabrinjava i podatak da je od toga 10% zaposleno u nevladinom sektoru (najviše u organizacijama samih osoba sa invaliditetom), a samo 1% u privredi i javnom sektoru. Ovako nizak pro-

¹⁰ Videti Nacrt izveštaja o primeni Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Srbiji, dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/vesti/nacrt-o-primeni-konvencije-o-pravima-osoba-sa-invaliditetom>

cenat zaposlenih osoba sa invaliditetom u javnom sektoru, svakako negativno utiče na njihovu socijalnu inkluziju, jer osobama sa invaliditetom nisu dostupna ona radna mesta na kojima se kreira državna politika, pa samim tim nisu u mogućnosti da značajnije na nju utiču i učestvuju u donošenju važnih državnih odluka, koje se tiču i njih samih. Svakako jedan od značajnijih razloga za ovakvo stanje na tržištu rada, kada je reč o osobama sa invaliditetom, pored nepristupačnosti radnih mesta i nezainteresovanosti poslodavaca da u većoj meri koriste radne kapacitete ove grupe ljudi, je i nizak obrazovni nivo samih osoba sa invaliditetom. Gotovo polovina osoba sa invaliditetom na evidenciji NSZ ima osnovno i osmogodišnje obrazovanje, diplomu više škole ima 349, a fakultetsku 259 osoba.¹¹ Prema mišljenju autora, razlog za ovakav obrazovni status osoba sa invaliditetom ima mnogo, a najvažniji su: porodica koja u dovoljnoj meri ne stimuliše osobe sa invaliditetom da se školuju i tako steknu bolje profesionalne kompetencije, nezainteresovanost samih osoba sa invaliditetom za obrazovanje, nepristupačnost obrazovnih objekata, kao i loša primena inkluzivnog obrazovanja.

Nedostatak zvanične evidencije o broju osoba sa invaliditetom u Srbiji je doveo do toga da je veoma teško utvrditi pokazatelje o stanju nezaposlenosti i drugim činjenicama u vezi sa radom i zapošljavanjem osoba sa invaliditetom. Zbog toga smo se u ovom delu ograničili na dostupne podatke Nacionalne službe za zapošljavanje, pri čemu moramo napomenuti da ova služba, prema jedinstvenom metodološkom principu, vodi evidenciju o nezaposlenim osobama sa invaliditetom, ali s obzirom na to da ne postoji obaveza prijavljivanja na evidenciju te službe, pomenuta evidencija, koja se prvenstveno vodi zbog sagledavanja stanja i kretanja na tržištu rada, nije potpuna. Prema podacima NZS u periodu od 2010. do sredine 2011. godine posao je našlo 5.290 osoba sa invaliditetom, a prema podacima od 31.oktobra 2011. godine posao traži još 20.470 osoba sa invaliditetom¹². Podaci Nacionalne službe za zapošljavanje pokazuju da je stepen obrazovanja osoba sa invaliditetom veoma nizak, kao i da je samo 3,5% više i visoko obrazovanih osoba sa invaliditetom, što dodatno otežava i sužava mogućnosti za zapošljavanje. Pored navedenog, nezaposlenosti osoba sa invaliditetom doprinosi i nedostatak programa psihosocijalne podrške u zajednici, kao i nezainteresovanost poslodavaca da zaposle osobe

¹¹ Videti tekst „O položaju osoba sa invaliditetom“, dostupan na adresi: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=12&dd=02&nav_category=12&nav_id=476573

¹² Preuzeto iz Izveštaja o radu Zaštitnika građana za 2011. godinu, dostupno na: <http://www.zastitnik.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji>

sa invaliditetom, odnosno njihova nedovoljna informisanost o potencijalima osoba sa invaliditetom (Stanimirov, Jablan, 2009: 153). Takođe, jedan od osnovnih faktora, koji se negativno odražava na nisku stopu zaposlenosti osoba sa invaliditetom, je još uvek prisutno mišljenje u opštoj populaciji, uključujući i poslodavce, da za osobe sa invaliditetom treba da se brine zajednica, posredstvom svojih ustanova, čime im se oduzima mogućnost integracije i participacije u zajednici ravnopravno sa ostalim članovima društva.

Zanimljivu sliku o položaju osoba sa invaliditetom u Srbiji pružaju i podaci iz Redovnog godišnjeg izveštaja o radu poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu¹³. Prema navedenim podacima, najviše pritužbi u 2012. godini odnosilo se na diskriminaciju na osnovu invaliditeta – 76 (19,2%). Iz pritužbi se može zaključiti da je diskriminacija osoba sa invaliditetom prisutna i dalje u skoro svim oblastima društvenog života, pri čemu je 20 pritužbi podneto zbog diskriminacije na osnovu invaliditeta prilikom pružanja javnih usluga ili pri korišćenju objekata, 15 pritužbi se odnosilo na postupak pred organima javne vlasti, dok se 14 pritužbi odnosilo na diskriminaciju na osnovu invaliditeta u oblasti rada i zapošljavanja. Nešto manji broj pritužbi je primljen u oblastima zdravstvene i socijalne zaštite, kao i penzijskog i invalidskog osiguranja. Ovako mali broj pritužbi zbog diskriminacije osoba sa invaliditetom u oblasti rada i zapošljavanja ukazuje da treba i dalje osnaživati same osobe sa invaliditetom da prepoznaju akte diskriminacije i u ovoj oblasti i istovremeno podizati društvenu svest o štetnosti diskriminacije u sferi rada i zapošljavanja.

Po pravilu, osobe sa invaliditetom se u najvećem broju zapošljavaju u nisko akumulativnim delatnostima, pa su i nadoknade u tim delatnostima manje. Pritom, skoro polovina radno anažovanih osoba sa invaliditetom doprinosi ukupnom porodičnom budžetu više od ostalih članova porodice, što znači da žive uglavnom u porodicama sa malim prihodima.

Još jedan problem koji otežava ostvarivanje mnogih prava osobama sa invaliditetom, a posebno onih koja se tiču sfere rada, jeste i nepristupačnost javnih objekata i površina kojim bi se omogućilo, odnosno osiguralo nesmetano kretanje i pristup osobama sa invaliditetom. Čak i u slučajevima kada postoji pozitivan (pojedinačan) primer adaptiranog radnog mesta, javlja se problem u prevozu od kuće do radnog mesta ili neretko predrasude okoline sa kojima je teško boriti se (Stanimirov, Jablan, 2009: 155). Na žalost, često se

¹³ Redovan godišnji izvestaj o Povereniku za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu, dostupan na adresi: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/lat/izvestaji.php?idKat=16>

na ovakve primere gleda kao na traženje posebnih privilegija manjine, iako je zapravo reč o investiciji za sve, jer osobe sa invaliditetom značajno doprinose nacionalnoj ekonomiji, njihovim zapošljavanjem se značajno redukuju troškovi invalidnine, a ono što je najvažnije, zapošljavanje predstavlja priliku za njihovo aktivno učešće u društvu. Takođe, sva istraživanja na ovu temu, među poslodavcima u inostranstvu, pokazuju da su osobe sa invaliditetom lojalni radnici, da ređe izostaju sa posla, duže se zadržavaju na jednom radnom mestu, a često svojim prisustvom podižu radni moral u organizaciji, motivišući ostale zaposlene da se više zalažu i budu inicijativniji.¹⁴

Nema sumnje da u sferi ostvarivanja prava na rad mnoge socijalne i fizičke barijere ograničavaju mogućnosti osoba sa invaliditetom. Zbog toga su modifikacije i prilagođavanje na radnom mestu potrebni da bi se ovim osobama garantovalo uživanje i ostvarivanje prava na rad. Jedan od načina da se to obezbedi je i prepoznavanje i primena asistivnih tehnologija, pod kojim se, u najširem smislu, podrazumevaju hardverska i softverska rešenja koja poboljšavaju kvalitet života osoba sa ograničenim sposobnostima kretanja i komunikacije i osoba sa senzornim i mentalnim oštećenjima (npr. elektronska pomagala, poput specijalnih tastatura, alternativnih komandi, kao i ergonom-ska pomagala i specijalni softveri). Međutim, zbog ograničenosti proizvodnje asistivne tehnologije nisu jeftine, često je potreban njihov uvoz, što podrazumeva da je pomoć države u ovom smislu neophodna.¹⁵

I pored ne tako dobrog položaja u kome se osobe sa invaliditetom nalaze u našoj zemlji, posebno kada je reč o radu i zapošljavanju, ima i pozitivnih primera socijalne inkluzije osoba sa invaliditetom. Naime, u pojedinim gradovima, lokalne samouprave su finansijski podržale projekat finansiranja službi personalnih asistenata. Tako, u Nišu je u saradnji sa lokalnom samoupravom realizovan projekat Centra za samostalni život osoba sa invaliditetom Niša u kome su angažovani personalni asistenti, pri čemu svaki korisnik sa invaliditetom ima svog asistenta koji mu pomaže u obavljanju svakodnevnih aktivnosti. Gradsko veće grada Niša na sednici održanoj 27.03.2013. godine donelo je odluku o učešću i sufinansiranju projekta „Servis personalnih asi-

¹⁴ Videti: Diversity Council Australia, 2005 prema: http://hr.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0009/87480/Employing_People_with_Disabilities.pdf

¹⁵ Videti Inicijativu organizacija civilnog društva za prepoznavanje važnosti asistivnih tehnologija u ostvarivanju prava na rad osoba sa invaliditetom, dostupno na: <http://resursnicentar.ehons.org/rs/wpcontent/uploads/2011/11/inicijativa-ocd.pdf>

stenata Niš-SPAN3¹⁶. Ova odluka samo pokazuje da je lokalna samouprava u Nišu, shodno propisima o socijalnoj zaštiti, na pravi način prepoznala potrebu postojanja ovakve službe pomoći svojim sugrađanima sa invaliditetom. Ovo je vrlo važan oblik vaninstitucionalne pomoći osobama sa invaliditetom, jer im omogućava veliku samostalnost u donošenju i sprovođenju odluka važnih za kvalitet njihovog života. Služba personalne assistencije je višestruko korisna. S jedne strane pomaže se osobama sa invaliditetom da poboljšaju kvalitet svog života uopšte, a na izvestan način im se i olakšava zapošljavanje, a sa druge strane, kroz angažovanje ljudi bez invaliditeta, kao personalnih asistenta, smanjuje se opšta stopa nezaposlenosti.

U smislu obezbeđenja održivosti koncepta samostalnog života, kroz sistem personalne assistencije, posebno su značajne odredbe Zakona o socijalnoj zaštiti¹⁷ koji u čl. 40 st. 3 predviđa usluge podrške za samostalan život – stanovanje uz podršku; personalna assistencija; obuka za samostalni život i druge vrste podrške neophodne za aktivno učešće korisnika u društvu, a u čl. 209 st. 2 da se usluge podrške za samostalan život, osim usluge stanovanja uz podršku, za osobe sa invaliditetom finansiraju iz budžeta jedinica lokalne samouprave. Insistiranje na doslednom sprovođenju navedenih zakonskih rešenja će u značajnoj meri doprineti da personalna assistencija ostane zaista delotvorni oblik pomoći osobama sa invaliditetom.

Zaključak

Osobe sa invaliditetom se suočavaju sa velikim problemima prilikom pokušaja da uđu u svet rada na ravnopravnim osnovama kao i svi ostali građani. Kao što je već rečeno, poslednjih godina je učinjeno mnogo na normativnom planu usvajanjem brojnih zakona i ratifikacijom mnogih značajnih međunarodnih konvencija koje se tiču osoba sa invaliditetom. Ta zakonska rešenja su u najvećoj meri dobra i usmerena su na stvaranje povoljnih uslova za zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Međutim, problem nastaje kada treba primeniti postojeća zakonska rešenja. To se naročito odnosi na primenu odredbi Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u

¹⁶ Tekst Odluke Gradskog veća Grada Niša, dostupan na: <http://www.ni.rs/uploads/doc/akta/130327-34/130327-34-32.pdf>

¹⁷ Službeni glasnik RS, br. 24/11.

delu koji se odnosi na primenu kvotnog sistema zapošljavanja. Zbog nedovoljnih profesionalnih kvalifikacija osoba sa invaliditetom, uslovijenim njihovim niskim obrazovnim statusom i još uvek prisutnim predrasudama kod poslodavaca o radnom učinku i mogućnostima osoba sa invaliditetom, poslodavci se uglavnom odlučuju da svoju obavezu predviđenu ovim Zakonom izmire na drugi način (plaćanjem penala ili sklapanjem ugovora o poslovnoj saradnji sa preduzećima koja zapošljavaju osobe sa invaliditetom). Mišljenja smo da bi mogućnost sklapanja ugovora o poslovnoj saradnji trebalo isključiti, jer se time samo favorizuju zaštitne radionice koje uglavnom i sklapaju takve ugovore na uštrb zapošljavanja osoba sa invaliditetom na otvorenom tržištu, što je svakako mnogo bolje rešenje za sve strane u radnopravnom odnosu. Neki poslodavci smatraju da je država nespremno ušla u primenu Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom¹⁸, što naravno ne može i ne sme biti opravданje za manjkavosti u njegovoj primeni koje su rezultirale malim brojem zapošljenih osoba sa invaliditetom. Subvencije države za zapošljavanje osoba sa invaliditetom su svakako dobar stimulans poslodavcima, ali one ne smeju prerasti u svojevrsnu nagradu poslodavcima za jedno normalno i svrshishodno ponašanje – zapošljavanje osoba sa invaliditetom bez bilo kakve diskriminacije. Takođe, trebalo bi osobama sa invaliditetom olakšati pristup obrazovnom procesu, naročito visokom obrazovanju, i što je još važnije kod njih razvijati i podizati svest o značaju obrazovanja i podizanja stručnih i profesionalnih kompetencija. Time bi same osobe sa invaliditetom postale kvalifikovanije za mnogo bolje i plaćenije poslove i ujedno direktno uticale na podizanje kvaliteta sopstvenog života.

Problem zapošljavanja osoba sa invaliditetom je jako komplikovan i višedimenzionalan, a njegovo rešavanje zahteva zajednički rad celog društva. Samo zajedničkim delovanjem državnih organa, poslodavaca i samih osoba sa invaliditetom, može doći do poboljšanja radnopravnog položaja osoba sa invaliditetom i poboljšanja broja zaposlenih osoba sa invaliditetom, što će biti od koristi celom društvu i učiniti ga daleko pravednijim i humanijim.

¹⁸ O tome videti članak „Grlom u paragrafe“, dostupan na adresi: <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Grlom-u-paragrafe.lt.html>

Literatura

Konvencija MORa broj 159 o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br. 3/87.

Persons with Disabilities and their Environment (2001) Belgrade: Handicep International and the Center for Research of Democratic Alternatives (CRDA).

Standardna pravila UN o izjednačavanju mogućnosti za osobe sa invaliditetom, Rezolucija 37/53 Generalne skupštine UN.

Stanimirov, K., Jablan, B. (2009) Osobe sa invaliditetom u sferi rada. *Socijalna misao*, 3, str. 151-167.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/06.

Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti prava osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori, br. 42/09.

Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/05, 61/05, 54/09.

Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik RS, br. 24/11.

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS, br. 33/06.

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida, Službeni glasnik RS, br. 36/09.

Internet izvori

Evropska socijalna povelja. Dostupno na: http://www.ombudsman.co.me/docs/izvjestaji/Evropska_socijalna_povelja.pdf stranici pristupljeno 20.4.2013.

Grlom u paragrafe. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Grlom-u-paragrafe.lt.html> stranici pristupljeno 3.3.2013.

http://hr.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0009/87480/Employing_People_with_Disabilities.pdf stranici pristupljeno 3.3.2013.

Inicijativa organizacija civilnog društva za prepoznavanje važnosti asistivnih tehnologija u ostvarivanju prava na rad osoba sa invaliditetom. Dostupno na: <http://resursnicentar.ehon.s.org/rs/wp-content/uploads/2011/11/inicijativa-ocd.pdf> stranici pristupljeno 3.3.2013.

Izveštaj o radu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu. Dostupno na: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/lat/izvestaji.php?idKat=16> stranici pristupljeno 3.3.2013.

Izveštaj o radu Zaštitnika građana za 2011.godinu. Dostupan na: <http://www.zastitnik.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji> stranici pristupljeno 3.3.2013.

Nacrt izveštaja o primeni Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Srbiji. Dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/vesti/nacrt-o-primeni-konvencije-o-pravima-osoba-sa-invaliditetom> stranici pristupljeno 20.4.2013.

O položaju osoba sa invaliditetom. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=12&dd=02&nav_category=12&nav_id=476573 stranici pristupljeno 28.3.2013.

Podaci Resurnog centra za osobe sa invaliditetom. Dostupno na: <http://resursnicentar.ehon.s.org/rs/o-invalidnosti> stranici pristupljeno 3.3.2013.

Tekst odluke Gradskog veća grada Niša od 27.03.2013. Dostupno na: <http://www.ni.rs/uploads/doc/akta/130327-34/130327-34-32.pdf> stranici pristupljeno 28.3.2013.

NATAŠA TANJEVIĆ

FILIP MIRIĆ

Suppression of discrimination against people with disabilities in the field of labor and employment-situation and prospects

Discrimination based on disability is a complex phenomenon that is present in all spheres of social life, especially in the world of work. The reasons that led to this are numerous: living conditions, social and economic policies of different times, but also many social factors such as ignorance, carelessness, neglect, fear and prejudice. Therefore, various documents on the international and national levels are adopted which contain provisions prohibiting discrimination against persons with disabilities and that provide a legal framework for their employment. Accordingly, the Serbian national legislation is now significantly closer to the standards of the international community and the European Union in this field, which opened the way for more effective protection of persons with disabilities. However, one of the main problems is the application of the law in practice. The authors tried to, through the presentation of relevant documents of international and domestic law, point out their individual shortcomings while proposing certain amendments to the existing legal solutions for the purpose of finding effective ways to combat discrimination against persons with disabilities in the labor and employment area, which is the main aim of this paper.

Keywords: discrimination, employment of people with disabilities, the right to work, affordable working environment, legislation.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam

TEMIDA

Mart 2013, str. 151-162

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1301151V

Pregledni rad

Viktimizacija proganjanjem putem interneta

VIDA VILIĆ*

Globalne društvene mreže doprinele su stvaranju novog, neupadljivog, tehnički savršenog oblika kriminaliteta koga je veoma teško suzbiti zbog njegovih karakteristika koje je teško uočiti. Najčešći vidovi zloupotrebe virtuelne komunikacije su proganjanje i uznemiravanje putem interneta, krađa identiteta, internet prevare, manipulacija ličnim podacima i zloupotreba ličnih fotografija, nadgledanje i „zatrpanjanje“ elektronske pošte, prisluškivanje i snimanje „pričaonica“. Proganjanje korišćenjem interneta definiše se kao uporno i ciljano zlostavljanje pojedinca putem elektronskih načina komunikacije. Žrtva postaje nesigurna, uplašena, zastrašena i ne sagledava način na koji može da utiče na prestanak uznemiravanja i proganjanja. Cilj ovog rada je da ukaže na značaj i neophodnost proučavanja proganjanja putem interneta i da predstavi njegove forme radi pronaalaženja najboljih načina za suzbijanje i sprečavanje ove negativne društvene pojave. Osnovne teme, koje će biti u radu analizirane, odnose se na različito definisanje sajber proganjanja, oblike ovog proganjanja, mehanizme proganjanja i najznačajnije karakteristike izvršilaca i žrtava.

Ključne reči: društvene mreže, zloupotreba sajber komunikacije, proganjanje putem interneta.

Uvod

Internet svakodnevno koristi veliki broj ljudi širom sveta, kako bi međusobno komunicirali, stupali u različite društvene odnose i veze, razvijali lične i profesionalne odnose. Pored prednosti koje internet i društvene mreže prужaju za uspostavljanje međusobnih kontakata, zabeležen je veliki broj različitih zloupotreba vezanih za virtuelni prostor. Najčešći vidovi zloupotrebe su: pro-

* Vida Vilić je studentkinja doktorskih studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, zaposlena na Klinici za stomatologiju u Nišu. E-mail: vila979@gmail.com

ganjanje i uznemiravanje pojedinih osoba korišćenjem internet komunikacija, krađa identiteta, internet prevara, manipulacija ličnim podacima i zloupotreba ličnih fotografija, nadgledanje i „zatrpanje“ elektronske pošte („spam“), prisluškivanje i snimanje „pričaonica“ (chat rooms). Kada se uzme u obzir broj korisnika interneta i društvenih mreža, jasno je da je veliki broj potencijalnih žrtava ovih krivičnih dela. Procenjuje se da je u SAD jedna od 1,250 osoba potencijalni progonitelj, da su jedna od 12 žena i jedan od 45 muškaraca bar jednom u životu bili žrtve proganjanja (Tjapa, Kumar, 2011: 11). Sajber proganjanje se može sagledati i kao oblik kompjuterskog kriminaliteta.¹ (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović, Kostić, 2009: 184).

Ovaj rad ima za cilj da, na osnovu dosadašnjih istraživanja, prikaže različite definicije pojma sajber proganjanja i proganjanja putem interneta, načine i oblike proganjanja, mehanizme proganjanja i karakteristike izvršilaca i žrtava. Sagledavanje navedenih obeležja sajber proganjanja od značaja je za rasvetljavanja prirode ove pojave i traženje najboljih načina za njeno sprečavanje i suzbijanje.

Određivanje pojma – različite definicije proganjanja putem interneta

Pojam proganjanja putem interneta (u daljem tekstu sajber proganjanje, cyber stalking) još uvek nije preciznije određen i usaglašen u teorijskim i istraživačkim radovima. Šire definicije sajber proganjanja se odnose na proganjanje putem svih sredstava informacione i komunikacione tehnologije, ne samo putem interneta. Prema ovim definicijama proganjanje putem interneta samo je oblik sajber proganjanja. Osim toga, postoji veliki broj shvatanja koja nastoje da utvrde razliku između klasičnog proganjanja i sajber proganjanja. Najčešće se navodi da se prilikom klasičnog proganjanja, žrtva progoni „iz blizine“ – progonitelji žele da ih žrtva vidi i bude svesna njihovog prisustva (Gilbert, 1996: 125-149), dok prilikom sajber proganjanja, blizina dobija novo značenje jer u virtuelnom svetu korisnici imaju iluziju blizine, iako su fizički udaljeni.

Pojam klasičnog proganjanja, koji je nastao osamdesetih godina XX veka, koristio se za označavanje „trajnijeg oblika zlostavljanja prema istoj osobi name-

¹ Kompjuterske mreže mogu da se koriste kao cilj napada (napadaju se servisi, funkcije i sadržaji koji se nalaze na mreži), sredstva ili alat (on line prodaja seksualnih usluga, ljudskih organa, žena i dece za prostituciju, proizvodnja i distribucija štetnih sadržaja, kao što su dečja pornografija, pedofilija, rasističke, nacističke i slične ideje), okruženje u kome se napadi realizuju.

tanjem komunikacije ili kontakta koje ta osoba ne želi" (Mullen et. al., 2001: 9 prema Yar, 2006: 123). Ovako definisano, proganjanje obuhvata ponavljanje izvesnih radnji koje traju duže vreme, kao što su: česti telefonski pozivi upućeni žrtvi, slanje žrtvi pisama ili poklona različite sadržine, praćenje i posmatranje žrtve, prelazak i boravak u prostoru koji je u vlasništvu žrtve, stupanje u kontakt sa porodicom žrtve, sa njenim prijateljima ili saradnicima (McGuire, Wraith, 2000: 317). Prema ovoj definiciji, klasično proganjanje predstavlja više puta ponovljen način ponašanja kojim jedna osoba drugoj nameće neželjenu komunikaciju ili susrete, što ima za posledicu ispoljavanje straha žrtve da nije bezbedna (Purcell, Pathé, Mullen, 2004: 157 prema Clough, 2010: 365).

Jednu od prvih i najširih definicija sajber proganjanja dao je Paul Bocij navodeći da sajber proganjanje predstavlja skup ponašanja kojima individua, grupa ljudi ili organizacija, koristi informacione i komunikacione tehnologije kako bi zlostavljala drugu individuu, grupu ljudi ili organizaciju (Bocij, 2004: 14). Ovakvo ponašanje može da obuhvati, između ostalog, pretnje i lažne optužbe, krađu identiteta, krađu podataka, oštećenje podataka i opreme, neovlašćeno korišćenje video nadzora i kontrole, bilo kakav vid agresije, korišćenje određene informacije i sl., kojom se nekoj osobi nanosi emocionalni bol i nesigurnost (Bocij, 2004: 14). Prema ovoj definiciji, za postojanje sajber proganjanja nije neophodno da se isključivo koriste računarske mreže i internet, sajber proganjenje postoji i kada se kao sredstvo izvršenja koriste druge informaciono-komunikacione tehnologije (SMS, faks, prislušni uređaji, kamere, GPS).

Pojedini teoretičari, upoređujući klasično i sajber proganjanje, definišu sajber proganjanje kao kontinuirano i sistematsko uznenimiravanje pojedinca putem elektronskih načina komunikacije (Yar, 2006: 122) ili kao upotrebu novih tehnologija u cilju proganjanja neke osobe (Clough, 2010: 366). Pri tome ističu da ovakvo ponašanje može da bude samo „virtuelno“ i ograničeno na komunikacioni prostor na internetu, ali se može preneti iz „virtuelnog“ u „stvarni“ svet i tada predstavlja nastavak klasičnog proganjanja i uvod u najopasnije oblike viktimizacije. Proganjanje putem interneta može da se definiše i kao „više puta ponovljeno korišćenje interneta, elektronske pošte ili nekog drugog elektronskog načina komunikacije u cilju nerviranja, zastrašivanja, pretnji ili zlostavljanja određene osobe“ (D’Ovidio, Doyle, 2003: 10). I drugi autori povezuju sajber proganjanje sa nastankom psiholoških posledica kod žrtve. U ovim definicijama se ističe da upotreba interneta, elektronske pošte, ili bilo kog drugog oblika elektronske komunikacije, može da dovede do zastrašivanja, zlostavljanja i osećanja straha kod jedne ili kod više žrtava i

da se menja od naizgled bezopasnih do potencijalno veoma opasnih poruka (Petrocelli, 2005; Reno, 1999 prema Pittaro, 2007: 181). Sličnu definiciju formuliše i Organizacija za internet sigurnost „Internet anđeli“ (CyberAngels²), koja pod proganjanjem putem interneta podrazumeva korišćenje interneta, elektronske pošte ili nekog drugog oblika elektronske komunikacije u cilju pretnji, praćenja i zlostavljanja neke osobe. Pojedini autori navode osnovna obeležja ovako ispoljenog ponašanja, naglašavajući da kod progonitelja dominira osećanje zlobe, da postoji namera za takvo ponašanje, da se izvršenje ponavlja, ispoljava se opsativnost, osveta, maltretiranje, a pretnje i proganjanje ne prestaje uprkos zahtevima žrtve (Bocij, 2004: 9). Ovakvo ponašanje kod žrtve prouzrokuje konstantno osećanje uznemirenosti i nesigurnosti.

Na osnovu navedenih definicija, može se konstatovati da se razgraničenje klasičnog dela proganjanja od sajber proganjanja vrši na osnovu činjenice da se internet progonitelji oslanjaju uglavnom na internet, kao sredstvo elektronske komunikacije, kako bi maltretirali, pretili i zastrašivali svoje žrtve koje su odabrali. Najveći broj ponašanja internet progonitelja može da se opiše kao svesno isplanirano, sklono ponavljanju, veoma dosadno i uporno ponašanje. Jedna od očiglednih razlika između klasičnog i internet proganjanja je i geografska udaljenost između progonitelja i žrtve. Internet progonitelj može svoju žrtvu da zlostavlja i iz susedne kuće, ali i iz daleke zemlje (Reno, 1999 prema Pittaro, 2007: 184). Kod proganjanja putem interneta retko postoji bilo kakav fizički kontakt, pa je to jedan od razloga što policija ne pridaje veliku pažnju prijavljivanju ovakvog ponašanja i ne reaguje na žrtvine prijave (Reno, 1999 prema Pittaro, 2007: 185).

Prilikom definisanja pojma sajber proganjanja, autori posvećuju pažnju načinu i sredstvima kojima se vrši zlostavljanje pojedinca, dok motivi zbog kojih se to čini nisu obuhvaćeni definicijama. Razlog za ovakav pristup svakako je mnoštvo i različitost motiva sajber proganjanja. Sajber proganjanje može da bude motivisano postojanjem netrpeljivosti između progoniteja i žrtve, agresije koja je nastala kao posledica nejednakosti moći i ugleda u društvu, nedostatka materijalnih dobiti ili postojanjem seksualnih opsesija (Mustaine, Tewksbury, 1999 prema Pittaro, 2007: 181). Slično klasičnom proganjanju, sajber proganjanje može da bude prouzrokovano osećanjima besa, moći, kontrole, koji su nastali kao reakcija na ponašanja žrtve.

² Videti <http://www.cyberangels.org/>, stranici pristupljeno 1.11.2012.godine

Načini sajber proganjanja i oblici ispoljavanja

Načini vršenja sajber proganjanja mogu da budu vrlo različiti i zavise od cilja i motiva koji ima progonitelj. Najčešće se javljaju (Bocij, 2004: 13): *učestale pretnje* – pretnje mogu da budu upućene određenoj osobi (žrtvi), njenim članovima porodice, kolegama ili priateljima korišćenjem elektronskih načina komunikacije (elektronska pošta, društvene mreže, pričaonice, faks ili čak i SMS); *plasiranje neistina o žrtvi* – mnogi progonitelji pokušavaju da naruše ugled žrtve i da joj napakoste plasirajući različite neistine, koristeći elektronsku poštu da dođe do žrtvinih prijatelja, rođaka, kolega. Ponekad progonitelji plasiraju neistine i kroz mreže različitih internet interesnih grupa, na internet portale i sl.; *uznemiravanje žrtve* – progonitelji mogu svojim žrtvama da šalju elektronske poruke ili poruke preko „časkanja“ sa različitim uvredljivim ili pornografskim sadržajem, kako bi ih uznemirivali; *napad na elektronske podatke i kompjutersku opremu žrtve* – sredstvo napada progonitelja mogu da budu i elektronski podaci žrtve ili kompjuterska oprema koju žrtva ima, slanjem zlonamernog softvera ili računarskog virusa; *prikupljanje različitih ličnih podataka o žrtvi* – lični podaci se mogu prikupljati na različite načine: protivpravnim „upadom“ u kompjuter žrtve, kroz razgovore sa priateljima, rođacima i kolegama žrtve, pa čak i unajmljivanjem privatnih detektiva koji bi pratili žrtvu; *krađa identiteta žrtve i / ili lažno predstavljanje žrtvinim imenom* – progonitelj može u „pričaonicama“ da koristi ime žrtve dok komunicira sa drugim ljudima i dok šalje poruke drugima, sa ciljem da omalovaži žrtvu ili izvrši prevaru; *vršenje uticaja na druge da maltretiraju žrtvu* – ponekad i treća lica mogu indirektno da zlostavljaju žrtvu; *naručivanje i kupovina u žrtvino ime* – moguće je da progonitelj naručuje skupocene stvari na žrtvino ime, tako da žrtva ima problem da ove stvari plati ili vrati onome od koga su naručene ili naručuje predmete koji bi osramotili i kompromitovali žrtvu (npr. seksualna pomagala, koja se žrtvi dostavljaju na radno mesto); *fizički susret sa žrtvom* – neki progonitelji koji ne poznaju lično žrtvu, već sa njom komuniciraju samo putem interneta, mogu da odluče da organizuju susret sa žrtvom ili da je bez njenog znanja prate prilikom obavljanja dnevnih aktivnosti; *fizički napad na žrtvu* – ovakvi slučajevi su retki, ali je moguće da progonitelj i fizički napadne žrtvu.

Istraživanje sajber proganjanja u Srbiji³ pokazalo je da su se žrtve proganjanja najčešće suočavale sa „insistiranjem na neželjenoj komunikaciji”, „širenjem negativnih komentara i glasina”, „slanjem zaraženih fajlova”, „infiltriranjem i nadgledanjem računarskog sistema” i dr. Ovo istraživanje je, pored ostalog, pokazalo da je kao osnovno sredstvo proganjanja korišćen e-mail (62,5%), zatim telefon (25%) i programi (sajtovi) za socijalno umrežavanje i e-mail liste (Kovačević Lepojević, Lepojević, 2009: 103).

Mehanizmi proganjanja putem interneta mogu da se klasifikuju prema kriterijumu odnosa između žrtve i progonitelja (Sheridan, Grant, 2007: 627-640) na: (1) proganjanje koje se dešava samo korišćenjem interneta i društvenih mreža, nema ličnih kontakata između žrtve i progonitelja, osim onih koji se odnose na virtuelni svet, može da se vrši slanjem elektronskih poruka, komunikacijom u pričaonicama i preko blogova, društvenih mreža ili internet stranica; (2) mešoviti tip proganjanja – proganjanje počinje najpre preko interneta i kao takvo traje nekoliko nedelja, nakon čega počinje da se dešava i u „realnom” svetu (npr. progonitelj pokušava da ostvari lični kontakt sa žrtvom), kontakt može da se održava i elektronski, korišćenjem interneta, ali je moguće i obrnuto: da progonitelj žrtvu iz „realnog” okruženja počne da prati po virtuelnoj stvarnosti.

Internet proganjanja mogu da se manifestuju kroz sledeća ponašanja: sakupljanje podataka o žrtvi preko interneta u cilju zlostavljanja, zastrašivanja ili ucenjivanja; slanje ili objavljivanje netačnih navoda o žrtvi; preuzimanje nečijeg identiteta u virtuelnom okruženju, objavljivanje izuzetno ličnih informacija o žrtvi, slanje računarskih virusa i zlonamernih programa žrtvi. Najčešći pojavnici oblici internet proganjanja su (Clough, 2010: 375): *komunikacija sa žrtvom* – obuhvata slanje neželjenih elektronskih poruka putem elektronske pošte, pričaonica, foruma, pa čak i mobilnih telefona, pri čemu progonitelj ostaje anoniman, koristi anonimne internet adrese i adrese elektronske pošte, a lakoća i brzina internet komunikacije omogućava da žrtvu zasipa neželjenim porukama; *objavljivanje / činjenje dostupnim ličnih podataka o žrtvi* – veliki broj informacija koje se svakodnevno dobrovoljno plasiraju na internetu preko različitih društvenih mreža progonitelj koristi da zastraši žrtvu; *napad na kompjuter žrtve* – moguće je da progonitelj, koji je tehnički obrazovan, putem zlonamernog programa dobije pristup računaru žrtve u cilju uništavanja podataka,

³ Istraživanje je sprovedeno u periodu jun – septembar 2009. godine od strane Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Podaci o žrtvama sajber proganjanja dobijeni su on line anketom o viktimizaciji. Upitnik je popunilo 237 ispitanika / ispitanica.

zastršivanja ili špijuniranja aktivnosti i kretanja žrtve, ali i da kontroliše pristup informacijama, aktivnostima, da briše i menja podatke koje žrtva ima u računaru; *stalan nadzor nad aktivnostima žrtve / stavljanje žrtve pod prismotru* – nadzor nad žrtvom u cilju prikupljanja ličnih podataka o žrtvi, o ljudima sa kojima kontaktira, o svakodnevnom kretanju, ali i bukvalno praćenje kretanja žrtve, direktno praćenje ili praćenje i snimanje različitim digitalnim uređajima.

Karakteristike internet progonitelja i žrtve

Slično klasičnim progoniteljima, internet progonitelji pokušavaju da prate aktivnosti svoje žrtve, pronađu što više podataka o njoj, kontaktiraju osobe sa kojima je žrtva bliska, da na nezakonit način čitaju poštu svoje žrtve i prate njene on line aktivnosti. Zbog toga žrtva postaje nesigurna, uplašena, zastrašena i ne sagledava način na koji može da utiče na prestanak uznemiravanja i proganjanja.

Relativna anonimnost internet progonitelja utiče na nedostatak društvenih inhibicija i moralnih ograničenja kod njega. S druge strane, nemogućnost gledanja i slušanja sagovornika može da dovede do potpunog otuđenja i ograničenja društvene komunikacije. Progonitelj može da se pretvara da je neka sasvim druga osoba, što ga oslobađa straha da će biti otkriven, optužen i kažnjen (Bowler, Gray, 2004 prema Pittaro, 2007: 181). On može da preuzme identitet nekog prijatelja ili rođaka žrtve, kako bi prikupio što više informacija, a može da se predstavlja žrtvinim imenom i da širi različite neistine (Ellison, 2001: 141).

Nedostatak ličnog kontakta progonitelja sa žrtvom može da dovede do različitih projekcija progonitelja, zbog čega žrtva može biti izložena odbacivanju, poniženju ili besu (McGrath, Casey, 2002: 86). U literaturi se navodi da je veliki broj internet progonitelja već imao prethodnu kriminalnu aktivnost, istorijat nasilničkog ponašanja ili poremećaj ponašanja koji, direktno ili indirektno, povećava verovatnoću da će se osoba ponašati sociopatski (Hutton, Haantz, 2003; Reno, 1999 prema Pittaro, 2007: 184). Prikupljene studije o internet progoniteljima pokazale su da kod njih postoji poremećaj ličnosti, koji može da varira od visokog nivoa paranoje do različitih opsessivnih misli i ponašanja (Mullen i dr., 1999 prema Pittaro, 2007: 184).

U jednom istraživanju internet progonitelja i njihovih žrtava (McFarlane, Bocij, 2005: 8) razlikuju se četiri grupe internet progonitelja: *osvetoljubiv internet progonitelj*, najčešće mentalno obolela osoba koja pokušava da viktimizuje

svoje žrtve i ima tendenciju da iz ovih oblika proganjanja pređe u fizičko proganjanje; *staložen internet progonitelj*, nije mentalno bolesna osoba, a taktku proganjanja bazira na želji da kod žrtve stvori stalni osećaj straha i nesigurnosti; *intimni internet progonitelj*, ima za cilj da bude u intimnoj vezi sa žrtvom i opsednut je njome; *kolektivni internet progonitelji*, u slučaju da dva ili više lica zlostavljaju jednu istu žrtvu. Druga klasifikacija internet progonitelja razlikuje tri kategorije: *opsesivni internet progonitelj* – zlostavljač koji odbija da veruje da je veza koju je imao sa žrtvom (priateljska, emotivna) završena; *internet progonitelj u zabludi* – progonitelj koji može da bude mentalno bolesna osoba (poput shizofreničara), koji veruje da između njega i žrtve postoje neraskidivo jake veze koje ne smeju da se prekinu, čak i ako se nikada nije sreo sa žrtvom; *osvetoljubiv internet progonitelj* – osoba koja je besna na svoju žrtvu, bez obzira da li razlog zaista postoji ili je umišljen, npr. nezadovoljni zaposleni ili bivši partner, koji će pokušavati da se osveti za situaciju u kojoj on veruje da je bio viktimizovan (Tjapa, Kumar, 2011: 5).

Progonitelj uvek želi da se oseća nadmoćno u odnosu na žrtvu. Osoba koja se izabere za žrtvu nikada nije jednakoj jaka kao progonitelj. Upravo je to razlog zbog čega su najčešće žrtve internet proganjanja novi korisnici društvenih mreža (npr. deca) i emocionalno nestabilne osobe (Tjapa, Kumar, 2011: 8). Svako može da postane žrtva internet progonitelja. Iako statistike pokazuju da je najveći broj žrtava ženskog pola, a progonitelja muškog pola (Hutton, Haantz, 2003; Reno, 1999 prema Pittaro, 2007: 188), zabeleženi su i slučajevi da su internet progonitelj i žrtva istog pola (Reno, 1999 prema Pittaro, 2007: 188). Za razliku od muškaraca koji proganjaju preko interneta, žene ređe proganjaju nepoznate ljude, već isključivo svoje ranije partnere ili njihove partnerke (Purcell, Pathe, Mullen, 2001 prema Pittaro, 2007: 188). Prema istraživanju sajber proganjanja u Srbiji (Kovačević Lepojević, Lepojević, 2009: 103) u većini slučajeva žrtve sajber proganjanja su ženskog pola (58,4%).

Ukoliko se ovaj procenat rodne zastupljenosti sagleda u okviru broja incidentata koji su se desili u ranijim partnerskim odnosima progonitelja i žrtve, teorija je na stanovištu da proganjanje predstavlja samo nastavak nasilja u porodici i prethodnog zlostavljanja. Na ovaj način, progontelj pokušava da „kazni“ žrtvu ili da je privoli da se predomisli i da nastavi okončanu vezu, pri čemu progonitelj veruje da će žrtva konstantno prisustvo shvatiti kao dokaz privrženosti i odanosti (McGuire, Wraith, 2000: 318).

Posledice proganjanja za žrtvu mogu da bude veoma teške, uprkos činjenici da do fizičkog nasilja nije došlo. Strah i anksioznost su najčešće i neizo-

stavne reakcije, mogu da se javе i poremećaji sna, depresija i samoubilačke misli. Pojedina istraživanja su pokazala da jedna trećina žrtava zbog posledica proganjanja potraži psihološku pomoć, jedna petina počne da izostaje sa radnog mesta, dok 7% žrtava ne bude u stanju da se uopšte vrati na posao (Tjaden, 1997: 2). Žrtva je, takođe, „primorana“ da svoj život prilagođava situaciji i da čini sve kako bi izbegla progonitelja: promeni broj telefona, dodatno osigura prostor u kome živi i boravi, nosi sa sobom sredstva koja mogu da posluže za samoodbranu, ide na kurs samoodbrane, promeni auto, promeni posao, promeni lični identitet (ime, prezime), čak i da se preseli u neku drugu zemlju (McGuire, Wraith, 2000: 323).

Zaključak

Proganjanje putem interneta poslednjih godina privlači sve veću pažnju, jer je globalno društvo počelo sve više da razmatra ovaj problem i stvara mehanizme za sprečavanje različitih vrsta zlostavljanja i viktimizacije uopšte. Iako su u teoriji zastupljena i mišljenja da internet proganjanje treba razlikovati od klasičnog proganjanja, države koje predviđaju internet proganjanje kao krivično delo, najčešće ga kvalifikuju kao klasično proganjanje (Clough, 2010: 369).

Globalne društvene mreže doprinele su stvaranju novog, sofisticiranog, neupadljivog, tehnički savršenog, oblika online vršenja krivičnih dela, kojima je teško suprotstaviti se zbog njihove „nevidljivosti“ i „neopipljivosti“. Zbog izuzetno velikog broja korisnika, dostupnosti podataka, otvorenosti u komunikaciji, ali i nedovoljne zakonske regulative na nacionalnom i međunarodnom planu, društvene mreže predstavljaju odlično skrovište za izvršioce ove vrste krivičnih dela i znatno otežavaju zaštitu žrtava.

Rešavanje problema sajber proganjanja obuhvata različite pristupe, uključujući lične preventivne strategije, zakonodavna rešenja i pravne regulative, kao i pronalaženje tehnoloških rešenja za otklanjanje tehničkih mana društvenih mreža. Po društvenoj opasnosti sajber kriminalitet se ne razlikuje od klasičnog kriminaliteta. S obzirom na to da je korišćenje interneta postalo neodgovarajući svakodnevni deo života velikog broja ljudi, nije rešenje jednostavno isključiti kompjutere: internet korisnici moraju da nauče kako sami sebe da zaštite od svih vrsta potencijalno opasnih ponašanja na internetu, jer je dosadašnja praksa pokazala da apsolutno svako ko koristi internet može da postane žrtva sajber kriminaliteta.

Literatura

- Bocij, P. (2004) *Cyberstalking: harrasment in the Internet age and how to protect your family*. Westport: Praeger Publications.
- Clough, J. (2010) *Principles of Cybercrime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- D'Ovidio, R., Doyle, J. (2003) Cyberstalking: Understanding the Investigative Hurdles. *FBI Law Enforcement Bulletin*, 3, str. 10-17.
- Ellison, L. (2001) *Cyberstalking: Tackling harrasment on the Internet, Crime and the internet*. London: Routledge.
- Gilbert, P. (1996) On Sex, Cyberspace, and Being Stalked. *Women & Performance: a journal of feminist theory*, 1, str. 125 -149.
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. Kostić, M. (2009) *Kriminologija*. Niš: Pelikan print.
- Kovačević-Lepojević, M., Lepojević, B. (2009) Žrtve sajber proganjanja u Srbiji. *Temida*, 3, str. 89-108.
- McGrath, M., Casey, E. (2002) Forensic psychiatry and the Internet: Practical perspectives on sexual predators and obsessional harassers in cyberspace. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 1, str. 81-94.
- McGuire, B., Wraith, A. (2000) Legal and psychological aspects of stalking: A review. *Journal of Forensic Psychiatry*, 2, str. 316-327.
- Pittaro, M. (2007) Cyber stalking: An Analysis of Online Harrasment and Intimidation. *International Journal of Cyber Criminology*, 2, str. 180-197.
- Sheridan, L.P., Grant, T. (2007) Is cyberstalking different?. *Psychology, Crime & Law*, 6, str. 627-640.
- Tjaden, P. (1997) *The crime of stalking: How big is the problem?*. National Institute of Justice – Research preview. Washington DC: National Institute of Justice.
- Yar, M. (2006) *Cybercrime and society*. London: Sage Publications Ltd.

Internet izvori

<http://www.cyberangels.org/>, stranici pristupljeno 01.11.2012.godine

McFarlane, L. Bocij, P. (2005). An exploration of predatory behaviour in cyberspace: Towards a typology of cyber stalkers. *First Monday*, dostupno na: <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/rt/printerFriendly/1076/996/>, stranici pristupljeno 8.11.2012.

Tjapa, A., Kumar, R. (2011) Cyberstalking: Crime and Challenge at the Cyberspace. International Journal of Computing and Business Research, 1, dostupno na: <http://www.researchmanuscripts.com/PapersVol2N1Jan2011/1.pdf>, stranici pristupljeno 6.11.2012. godine

VIDA VILIĆ

Cyberstalking victimization

Global social networks contributed to the creation of new, inconspicuous, technically perfect shape of criminality which is hard to suppress because of its intangible characteristics. The most common forms of virtual communications' abuse are: cyberstalking and harassment, identity theft, online fraud, manipulation and misuse of personal information and personal photos, monitoring e-mail accounts and spamming, interception and recording of chat rooms. Cyberstalking is defined as persistent and targeted harassment of an individual by using electronic communication. The victim becomes insecure, frightened, intimidated and does not figure out the best reaction which will terminate the harassment. The aim of this paper is to emphasize the importance and necessity of studying cyberstalking and to point out its forms in order to find the best ways to prevent this negative social phenomenon. Basic topics that will be analyzed in this paper are the various definitions of cyberstalking, forms of cyberstalking, and the most important characteristics of victims and perpetrators.

Key words: social networks, abuse of cyber communication, cyber stalking.

Prikazi konferencija

TEMIDA
Mart 2013, str. 163-172
ISSN: 1450-6637

XII Conference of the European Society of Criminology „Criminology in the 21st Century: a Necessary Balance Between Freedom and Security“

(Dvanaesta konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju
„Kriminologija u 21. veku: neophodna ravnoteža između slobode i sigurnosti“)

12–15. SEPTEMBAR 2012.

BILBAO, ŠPANIJA

Od 12. do 15. septembra 2012. godine, u organizaciji Instituta za kriminologiju i Univerziteta okruga Baskija u Bilbau (Španija), održana je XII godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju¹. Konferencija je nosila naziv „Kriminologija u 21. veku: neophodna ravnoteža između slobode i sigurnosti“.

Zvanično otvaranje konferencije upriličeno je govorom dobrodošlice direktora Instituta za kriminologiju baskijskog okruga. Tom prilikom, kroz video prezentaciju, prisutni učesnici konferencije su imali priliku da se upoznaju sa razvojnim putem grada Bilbao, od industrijske prestonice do univerzetskog centra i uređenog i razvijenog grada u Baskiji. Rad skupa se odvijao kroz tri plenarne, jednu poster i 154 tematske sesije, tokom kojih je svoje radove prezentovalo više od 700 izlagača iz Evrope i sveta, kroz koje je bio obuhvaćen širok dijapazon teorijskih i empirijskih pitanja i problema savremene kriminologije. Ono što ovu konferenciju čini posebno značajnom jeste stupanje prof. dr Vesne Nikolić-Ristanović, direktorce Viktimološkog društva Srbije, na funkciju predsednice Evropskog udruženja za kriminologiju. Članovi i članice Viktimološkog društva Srbije-VDS su na konferenciji prezentovali rezultate dva istraživačka projekta realizovana od strane istraživačkih

¹ Više o konferenciji možete pogledati na www.eurocrim2012.com

timova VDS: *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja, koje se nalaze u zatvoru i Praćenje primene zakona u oblasti nasilja u porodici.*²

U okviru plenarnih i tematskih sesija obrađivane su brojne teme, kao što su: položaj i prava žena u zatvoru, uslovi u zatvoru i poštovanje ljudskih prava zatvorenika; potom, kriminalitet maloletnika, trendovi kriminaliteta, razvoj tzv. zelene kriminologije, feministička kriminologija. Posebno su diskutovani pojedini oblici kriminaliteta, kao što su: nasilje u porodici, trgovina ljudima, seksualno nasilje, nasilje nad decom, nasilje nad ženama, vršnjačko nasilje, nasilje na radnom mestu, sajber kriminalitet, organizovani kriminalitet, kriminalitet belog okovratnika, privredni kriminalitet, korupcija. Izlagači su u svojim radovima razmatrali pitanja vezana za razvijanje programa prevencije, kritički su analizirali pitanja bezbednosti, kao i mogućnosti i izazove u primeni alternativnih, društveno zasnovanih sankcija i alternativa pritvoru. Diskutovali su i postojeću kaznenu politiku, postpenalnu pomoći i zaštitu, mogućnosti i značaj restorativne pravde u odgovoru na kriminalitet, kao i ulogu medija u prevenciji kriminaliteta, ali i stvaranju moralnih panika. Ono što se posebno uočava, kada se pogleda program Konferencije u celini, je da su značajno mesto imale viktimološke teme, što govori o tome da pitanja koja se tiču viktimizacije i prava i položaja žrtava kriminaliteta u najširem smislu zaokupljaju pažnju kriminologa, pravnika, sociologa i istraživača drugih profila. U prilog tome govori i činjenica da je ove godine formirana još jedna u nizu radnih grupa u okviru Evropskog udruženja za kriminologiju, koja je upravo posvećena viktimologiji. S obzirom na izuzetno veliki broj sesija, u nastavku će biti predstavljene neke od sesija, koje autorke smatraju posebno interesantnim, a kojima su prisustvovale.

Plenarna izlaganja imali su eminentni evropski stručnjaci u oblasti krivičnog prava i kriminologije. Prva plenarna sesija bila je posvećena tranzicionoj pravdi i u tom kontestu izgradnji mira u konfliktnom društvu. William Schabas (Nacionalni Univerzitet u Irskoj) je u svom izlaganju, pod nazivom *Mitovi i realnost o tranzicionoj pravdi*, nakon kratkog uvoda o karakteristikama ovog koncepta i razlikama u odnosu na koncept restorativne pravde, prisutne upoznao sa praktičnim aspektom tranzicione pravde kroz primer Komisije za istinu i pomirenje u Sijera Leoneu u Africi, čiji je bio član i doprinos ove Komisije uspostavljanju mira i postizanju pravde za žene žrtve seksualnog nasilja u ratom zahvaćenom pod-

² Prezentovani su sledeći koautorski radovi: Čopić, S., Stevković, Lj., Šaćiri, B., *Women in prison in Serbia*; Nikolić-Ristanović, V., Stevković, Lj., *Application of domestic violence laws: The impact of gender and related factors*, i Stevković, Lj., Vasiljević-Prodanović, D., *Do penal policy makers listen or shape public opinion?*.

ručju. U izlaganju pod naslovom *Izgradnja mira i sećanja žrtava terorizma: napor i perspektiva okruga Baskija*, direktor baskijskog Instituta za kriminologiju, prof. José Luis de la Cuesta Arzamendi, prisutne je upoznao sa stradanjima i kolektivnom viktimizacijom naroda Baskije izazvanom višedecenijskim delovanjem terorističke organizacije E.T.A. i ultradesničarskih organizacija, kao i naporima učinjenim na planu izgradnje mira u ovom španskom okrugu.

Na drugoj plenarnoj sesiji govorile su dve izuzetne izlagačice, koje se u svom domenu bave pitanjima viktimizacije i zaštite žena. Kristina Kangapunta (UNICRI, Italija) se u svom izlaganju, na osnovu dostupnih podataka na regionalnom i globalnom nivou, osvrnula na karakteristike žena žrtava trgovine ljudima, a potom i karakteristike i ulogu žena kao izvršiteljki u lancu trgovine ljudima. Pri tome, Kangapunta je poseban akcenat stavila na smenu procesa viktimizacije i kriminalizacije, odnosno na ulazak žena žrtava u lanac trgovine ljudima kao izvršiteljki. Pri tome, kako je navela autorka, ove žene zauzimaju najniže pozicije u lancu trgovine ženama i bave se poslovima koji su opasniji i lakše dostupni organima krivičnog gonjenja, što je i razlog zbog čega se u povećanom broju³ pojavljuju u zvaničnim evidencijama kriminaliteta kao izvršiteljke ovog krivičnog dela. U svom izlaganju Renne Romkens (Nacionalni institut za rodnu ravnopravnost i žensku istoriju interpersonalnog nasilja, Holandija) bavila se iscrpnom analizom rodno zasnovanog nasilja i viktimizacije žena, kao pitanjem kršenja osnovnih ljudskih prava i sloboda žena, na način kako su regulisana međunarodnim pravnim dokumentima. U prvom delu svog izlaganja, Renne je prikazala rezultate komparativne analize legislative u oblasti nasilja prema ženama u 27 zemalja članica EU, ističući da još uvek dominantni krivičnopravni pristup, u većini zemalja, zanemaruje posledice i potrebe žrtava. Ovaj deo svog izlaganja autorka je zaključila konstatacijom o nužnosti što hitnije izgradnje integrisanog multidisciplinarnog pristupa nasilju prema ženama na nivou cele EU. U nastavku, Romkens je ukazala na ulogu i mogućnosti Evropske komisije u domenu harmonizacije zakonodavstava članica EU, na planu sagledavanja rodno zasnovane viktimizacije žena, prvenstveno u svetu kršenja ljudskih prava. Svoje izlaganje o ovom globalno značajnom pitanju Romkens je zaključila predstavljanjem tzv. Istanbulske konvencije (Konvencija o prevenciji i suprotstavljanju nasilju prema ženama i násilju u porodici), koja predstavlja prvi međunarodni instrument koji obavezuje

³ Prema navodima Kristine Kangapunta, a na osnovu dostupnih zvaničnih podataka na nivou Evropske unije, daleko najveći broj žena osuđenih zbog krivičnog dela trgovine ljudima, unazad nekoliko godina, registruje se u Litvaniji.

zemlje potpisnice na izgradnju integrisanog, tzv. 3P pristupa, nasilju prema ženama (prevention-protection-prosecution) u čijoj osnovi je preventivno delovanje, zaštita žrtava, a potom i krivično gonjenje nasilnika.

Radni deo konferencije započeo je tematskim sesijama, od kojih je jedna bila posvećena fenomenu opadanja stope kriminaliteta, kako prema zvaničnim statističkim podacima, tako i prema rezultatima međunarodne ankete o viktimizaciji. Na ovoj sesiji pod nazivom *Opadanje stope kriminaliteta* izlagači su bili Jan van Dijk (Univerzitet u Tilburgu, Holandija), Marchelo Aebi i Antonia Linde (Univerzitet u Lozani, Švajcarska), Andromachi Tseloni (Nottingham Trent Univerzitet, UK) i Paul Knepper (Šefild Univerzitet, UK). Pozivajući se na podatke policijskih statistika i poslednje realizovane međunardone ankete o viktimizaciji, van Dijk je trend opadanja stope kriminaliteta u zemljama Zapada doveo u vezu sa povećanim strahom od kriminaliteta i, u vezi sa tim, povećanom tendencijom ljudi za preduzimanjem mera lične i zaštite imovine. Aebi i Linde su u svom izlaganju komparirali dinamiku imovinskog i nasilnog kriminaliteta u Evropi i SAD, ukazujući na razlike u smislu manje izraženog trenda opadanja nasilnog kriminaliteta, uz istovremeni porast osuđeničke populacije. Andromachi Tseloni je, na primeru provalne krađe u Engleskoj i Velsu, istakla da, uprkos trendu opadanja broja izvršenih krivičnih dela, određene karakteristike domaćinstava koje ih čine vulnerabilnim ostaju nepromenjene, pri čemu preduzimanje mera za obezbeđivanje ne smanjuje rizik od provalne krađe u onim domaćinstvima koja su već bila objekat napada. Panel sesija o trendovima kriminaliteta završena je izlaganjem Paul Kneppera koji je, na osnovu analize nepublikovanih materijala Sutherland-a i SK Ruck-a, ukazao na primenljivost ranih kriminoloških objašnjenja na objašnjenje savremenih tendencija i promena u strukturi i dinamici kriminaliteta.

Jedna od posebno zanimljivih tematskih sesija bila je posvećena nedovoljno istraženom problemu nasilja maloletnika prema roditeljima. Izlagači na ovoj sesiji su prisutne upoznali, kako sa rezultatima istraživanja realizovanim u Velikoj Britaniji i Španiji, tako i sa mogućnostima efektivnog i efikasnog društvenog reagovanja na ovaj oblik porodičnog nasilja. Paula Wilcox (Univerzitet u Brajtonu, UK) i Michelle Pooley (Gradsko veće Brajtona i Hova, UK) su predstavile program za rad sa porodicama u kojima je prisutno nasilje maloletnika prema roditeljima. Program nosi naziv *Break for the chance (B4C)*, realizuje se u Brajtonu i Hovu (UK) i zasniva se na koordinisanom radu predstavnika policije, socijalnih službi, pravosuđa i NVO, u radu sa nasilnim maloletnicima i članovima njihovih porodica. Iako je bilo rano za iznošenje bilo kakvih zaključaka

o efikasnosti programa, Wilcox i Pooley su kroz pripremljen video materijal prisutne upoznali sa reakcijama samih polaznika, ukazujući na činjenicu da je kod njih registrovano znatno smanjenje nasilnih incidenata uperenih prema roditeljima. Izaskun Ibabe (Univerzitet okruga Baskija, Španija) i Joana Jaureguizar (Univerzitet okruga Baskija, Španija) su predstavile rezultate istraživanja ovog oblika porodičnog nasilja u Španiji. Pri tome, kao najznačajnije faktore rizika, autorke su istakle iskustvo posredne i neposredne viktimizacije i pol deteta, u smislu da su deca ova pola, sa iskustvom viktimizacije psihičkim i fizičkim nasiljem, više sklona nasilju prema roditeljima ova pola, dok se nasilje oca nad majkom izdvaja kao značajan prediktor nasilnog ponašanja dečaka prema majkama. Upravo polazeći od viktimizacije dece porodičnim nasiljem, kao faktorom rizika za njihovo kasnije nasilno ponašanje prema roditeljima, Irene Monsonis Paya (Univerzitet u Valensiji, Španija) i Ascension Donate Martinez (Univerzitet u Valensiji, Španija) su predstavile koncept prevencije nasilja maloletnika prema roditeljima zasnovan na eliminaciji porodičnih faktora rizika, kroz edukaciju roditelja pozitivnim veštinama roditeljstva. Ova sesija je završena izlaganjem Rachel Condry (Oksford Univerzitet, UK) koja je predstavila rezultate trogodišnjeg projekta zasnovanog na analizi podataka policijskih i sudskih evidenciјa. Baveći se pravnim odgovorom na ovaj oblik nasilja u Britaniji, Condry je ukazala na razlike u odnosu na partnersko nasilje, gde je cilj prekinuti ciklus nasilja i nasilnika kazniti i odvojiti od žrtve, dok je u situacijama kada se u ulozi nasilnika javlja maloletnik akcenat na očuvanju porodice i zaštiti kako žrtve, tako i nasilnika.

Tematska sesija pod nazivom *Kriminalitet u porodičnoj perspektivi* bila je posvećena rezultatima istraživanja osuđeničke populacije. Joni Reef (Univerzitet u Leidenu, Holandija) je predstavila rezultate istraživanja o efektima zatvorske kazne roditelja na razvoj i ponašanje dece, a koje je zajedno sa svojim kolegama realizovala na uzorku dece od 1909 zatvorenika. Reef je ukazala da boravak oca u zatvoru utiče na fizičko zdravlje dece, pogoršanje uspeha u školi i razvoj delinkventnog i kriminalnog ponašanja. Tomer Einat (Bar-Ilan Univerzitet, Izrael) i Gila Chen (Aškelon Univerzitet, Izrael) su, kroz rezultate istraživanja o homoseksualnim odnosima u ženskom zatvoru u Izraelu, prisutne upoznali i sa položajem žena i uslovima boravka u kazneno-popravnom zavodu za žene u ovoj zemlji. Einat i Chen su ukazali da u Izraelu postoji jedan zatvor za žene, strogo zatvorenog tipa sa merama maksimalne bezbednosti. Na osnovu intervjuja sa 46 osuđenica autori su ustanovali da je većina ispitivanih žena bar jednom tokom boravka u zatvoru imala seksualni odnos sa dru-

gom osuđenicom. S obzirom da je u izraelskom zatvoru uobičajeno plaćanje seksualnih usluga u novcu, privilegijama ili robi različite namene, većina osuđenica je navela da je upravo iz ekonomskih razloga stupila u vezu sa drugom osuđenicom. Pri tome, istovremeno većina intervjuisanih osuđenica je izrazila negativan stav i neodobravanje homoseksualnih odnosa, koje autori objašnjavaju kao jednu od strategija preživljavanja u teškim zatvorskim uslovima. Na samom kraju ove sesije Rikke Olsen (Nacionalni institut za sociološka istraživanja, Danska) je, na osnovu rezultata istraživanja na uzorku četrnaestogodišnjaka, ukazala na povezanost između zatvorske kazne roditelja i problema u ponašanju kod adolescenata, što je u skladu sa rezultatima istraživanja koje su predstavili Einat i Chen.

Problemu prekobrojnosti zatvoreničke populacije i alternativama zatvorskim kaznama bila je posvećena sesija pod nazivom *Alternative zatvorskoj kazni i pritvoru* u okviru koje su izlagači bili Eric Maes i Alexia Jonckheere (Nacionalni institut za kriminalistiku i kriminologiju, Belgija) i Christine Morgenstern (Greifswald Univerzitet, Nemačka). Maes i Jonckheere su, u duhu konferencije, još jednom ukazali na povećanu primenu zatvorskih kazni i pritvora u Belgiji. Pri tome, izlagači su ukazali na značajnu ulogu pritiska medija, policije i javnog mnjenja, kao i zastupljenosti punitivnijih stavova u društvu u učestalijoj primeni pritvora i kazne zatvora. Posebno su istakli paradoks smanjene primene tzv. alternativa pritvoru i kazni zatvora, koje su u Belgiji implementirane i zakonski regulisane upravo sa ciljem rasterećenja zatvorskih kapaciteta. Christine Morgenstern predstavila je ESO (European Supervision Order – evropsku meru nadzora), koja je razvijena na nivou Evropske unije kao alternativa pritvoru i kazni zatvora, isključivo za državljane zemalja članica EU za krivična dela izvršena na teritoriji bilo koje zemlje članice. Sudeći prema Morgenstern Nemačka je jedina članica koja nije ratifikovala ESO. U osnovi ove mere nadzora je niz obaveza koje u mnogome odgovaraju tzv. alternativnim sankcijama i obavezama razvijenim i u krivičnom zakonodavstvu Srbije. Zaključujući svoje izlaganje autorka je ukazala na potencijalne rizike primene ove mере u smislu diskriminacije svih onih državljana zemalja Evrope koje nisu članice EU, a borave i izvrše krivično delo na teritoriji EU.

Tematska sesija pod nazivom *Viktimizacija / obuhvatila* je interesantna saopštenja o procesu i iskustvu viktimizacije kako dece, tako i odraslih, kao i predstavnika određenih profesija. Nieves Martinez Francisko (Univerzitet u Madridu, Španija) se u svom izlaganju bavila procesom viktimizacije kao osnovnim viktimološkim pojmom. Noora Ellonen (Policajski koledž u Finskoj)

je predstavila rezultate istraživanja rizika viktimizacije van kuće kod dece do 16 godina starosti u Finskoj. Podaci su prikupljeni anketiranjem roditelja za decu uzrasta do 12 godina i anketiranjem dece uzrasta od 13 do 16 godina starosti. Rezultati pomenutog istraživanja pokazuju da kod mlađe dece postoji veći rizik od viktimizacije vršnjačkim nasiljem, dok su adolescenti, pored vršnjačkog nasilja, češće izloženi višestrukoj, kako nasilnoj, tako i nenasilnoj viktimizaciji različitim oblicima kriminalnog ponašanja. Posebno interesantno saopštenje u ovoj sesiji bilo je posvećeno odnosu sreće i viktimizacije. Silvia Staubli, Martin Killias i Bruno S. Frey (Univerzitet u Cirihi, Švajcarska) predstavili su rezultate švajcarske ankete o viktimizaciji iz 2011. Godine, koji se odnose na povezanost osećanja sreće i zadovoljstva životom, sa jedne, i viktimizacije različitim kriminalnim ponašanjima, sa druge strane. Očekivano, rezultati ovog istraživanja su pokazali da što je niži nivo sreće, odnosno, zadovoljstva pojedinca sopstvenim životom, to se povećava rizik viktimizacije razbojništвом, prevarom potrošača, pretnjom i fizičkim napadom, seksualnim i porodičnim nasiljem. Kako je ovo po prvi put da se, u mnoštvu faktora rizika koji se ispituju anketom o viktimizaciji, analizira uticaj baš subjektivnog osećaja zadovoljstva žrtve sopstvenim životom, ovo saopštenje je poslužilo kao podstrek za planiranje dodatnih proučavanja nedovoljno istraženih faktora rizika viktimizacije različitim kriminalnim ponašanjima. Poslednje saopštenje u ovoj plenarnoj sesiji bilo je posvećeno viktimizaciji bolničkog osoblja u Izraelu. Simha Landau (Univerzitet u Jerusalimu, Izrael) i Judy Bendalac (Aškelon koledž, Izrael) su predstavili rezultate istraživanja stvarne i percipirane viktimizacije medicinskog i nemedicinskog bolničkog osoblja u 25 bolница u Izraelu. Istraživanje je pokazalo da su i priпадnici službe obezbeđenja i medicinske sestre i stvarno i samo-procenjeno najviše izloženi viktimizaciji. Specijalisti su najmanje viktimizirano medicinsko osoblje, ali su uprkos tome skloni da smatraju da su znatno više viktimizirani. Autori su izdvojili lične i profesionalne faktore rizika samo-procenjene i stvarne viktimizacije u smislu pola, uzrasta, nacionalnosti i neposredne izloženosti opštem nasilju. Pri tome, sposobnost snalaženja u situacijama verbalne agresije se izdvaja kao ključni faktor rizika viktimizacije u medicinskoj profesiji.

Još jedna od tematskih sesija posvećenih rodno zasnovanom nasilju bila je upravo sesija na kojoj je Vesna Nikolić-Ristanović predstavila rezultate istraživanja o primeni zakona u oblasti nasilja u porodici u Srbiji, sa posebnim osvrtom na uticaj rodne dimenzije prilikom donošenja odluka, (ne) razlikovanje primarnog nasilnika i primarne žrtve prilikom donošenja odluke o krivičnom gonjenju i kazni i ograničenu dostupnost relevantnih podataka u ovoj

oblasti. U okviru sesije *Rodno zasnovano nasilje*, pored saopštenja direktorke Viktimoškog društva Srbije, predstavljena su iskustva Španije, Italije i Turske u oblasti rodno zasnovanog nasilja. Kao posebno interesantno izdvojilo se i saopštenje Estibaliz Jimenez, Madeline Lambole, Marie-Marthe Cousineau i Jo-Anne Wemmersrs (Univerzitet u Montrealu, Kanada) o prisilnom braku imigrantkinja u Kanadi. Autorke su akcenat stavile na karakteristike viktimizacije i posebno otežan položaj imigrantkinja u Kanadi, koje su prisilno stupile u bračnu zajednicu. Kako prisilni brak nije kriminalizovan u Kanadi, problem identifikovanja žrtava i mogućnost pružanja zaštite se dodatno usložnjava činjenicom da predstavnici državnih organa nisu dovoljno edukovani i senzibilisani za ovu kategoriju žrtava. Imajući u vidu poseban rizik od viktimizacije trgovinom ženama, autorke su svoje izlaganje zaključile konstatacijom o nužnosti kriminalizovanja ove pojave, prepoznavanja žrtava i obezbeđivanja njihove krivičnopravne zaštite.

U okviru sesije pod nazivom *Ljudska prava i kriminalitet III* Sanja Čopić je prezentovala rezultate istraživanja uslova za život u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu i nivoa poštovanja prava osuđenica u ovoj ustanovi. U okviru ove sesije, predstavljeni su i rezultati komparativnog istraživanja evropskih praksi u vezi primene mere usamljenja u zatvorima, govorilo se i o politici kriminalizacije prostitucije u Španiji i njenom uticaju na seksualne radnice, kao i o ženama u zatvoru i trgovini drogama. Ženama u sistemu izvršenja kazne zatvora bilo je posvećeno nekoliko sesija. Tako su na sesiji koja je nosila naziv *Putevi žena u kriminalitet i zatvor* predstavljeni rezultati istraživanja sprovedenih u Belgiji i Holandiji, o tome koji faktori utiču na kriminalitet žena, ko su žene u zatvoru, sa kakvim se one problemima suočavaju tokom boravka u zatvoru i šta utiče na njihovu vulnerabilnost. Poseban fokus stavljen je na vezu između vitimizacije žena i njihovog kriminalnog ponašanja, na rodno specifične faktore koji doprinose vršenju krivičnih dela od strane žena, kao i na faktore rizika kod devojčica (maloletnica) koje vrše krivična dela, čije sagledavanje je posebno važno u kontekstu intervencije, odnosno osmišljavanja i implementacije programa rada sa njima. Posebnu pažnju privukla je i sesija o skandinavskom iskustvu vezanom za puštanje osuđenih lica na slobodu i program postpenalne zaštite. U pitanju je zajednički projekat koji se realizuje u Švedskoj, Danskoj i Norveškoj, čiji je fokus na umrežavanju različitih institucija (zatvora, službe probacije i sistema socijalne zaštite) i izradi i koordinaciji plana postupanja u toku pripreme i nakon puštanja osuđenih lica na slobodu. Plan postupanja se pravi od stupanja osuđenika na izdržavanje kazne,

a najkasnije jednu godinu pre planiranog puštanja na slobodu. Osuđena lica mogu, ali ne moraju, da učestvuju u izradi plana, koji, u svakom slučaju, mora da bude takav da se vodi računa o potrebama i interesima osuđenih lica, a sve u cilju njihove pune reintegracije i delovanja u pravcu specijalne prevencije.

Na tematskoj sesiji pod nazivom *Kazna i njene alternative II* Ljiljana Stevković⁴ je prezentovala rad, napisan u koatorstvu sa Danicom Vasiljević-Prodanović, o penalnom populizmu i tendenciji oštريje kaznene politike kako u svetu, tako i u Srbiji. Poseban akcenat u izlaganju posvećen je ulozi sredstava javnog informisanja, kao medijatora između javnog mnjenja i kreatora kaznene politike, u smislu pojačavanja straha javnosti i razvoj panike, što povratno rezultira porastom zahteva za represivnjim reagovanjem. Kao ilustrativni primer sprege ova tri subjekta u kreiranju represivnije kaznene politike predstavljen je proces stvaranja predloga tzv. Marijinog zakona i njegove osnovne odredbe. U svom izlaganju, Ignacio Gonzalez Sanchez (Univerzitet u Madridu, Španija) je ukazao na komplikovanu proceduru i ograničenu dostupnost podataka o smrtnim slučajevima (prirodnim i nasilnim) u kazneno-popravnim zavodima u Španiji. On je najpre istakao problem utvrđivanja nadležnosti za evidentiranje i publikovanje tih podataka, potom oskudnost u pogledu vrste i količine podataka i njihovu ograničenost na period od poslednjih pet godina i nepostojanje jedinstvenog formulara sa precizno utvrđenim kriterijumom u pogledu vrste informacija koja se evidentira.

Tokom prvog dana, a pre svečanog otvaranja konferencije, održan je sastanak Upravnog odbora ICVS (International Crime Victimization Survey). Organizovan je i sastanak svih učesnika ISRD3 kojim je predsedavala Ineke Marshal, a prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović je na njemu prisustvovala kao nacionalna koordinatorka za Srbiju⁵. Takođe, drugog dana, na Generalnoj skupštini, direktorka Viktimološkog društva Srbije je stupila na funkciju predsednice Evropskog udruženja za kriminologiju.

⁴ Ljiljana Stevković je na Konferenciji prisustvovala i radnom sastanku Evropske radne grupe za organizovani kriminal (EUROC) čija je članica. Sastanku su prisustvovali svi članovi koji su prihvatali poziv predsednika grupe da pišu tekst za prvi European handbook on white-collar crime.

⁵ Republika Srbija je dobila priliku da učestvuje u trećoj međunarodnoj anketi sa samoprijavljanjem maloletničke delinkvencije (ISRD3). Nacionalna koordinatorka projekta je Vesna Nikolić-Ristanović, a asistentkinja Ljiljana Stevković. Tokom drugog dana konferencije Vesna Nikolić-Ristanović i Ljiljana Stevković su prisustvovali sastanku sa međunarodnim koordinatorom ISRD3 (International Self-Reported Delinquency 3) prof. Martinom Killiasom, kada je postignut dogovor i utvrđen okvirni plan o načinu realizacije projekta u Srbiji.

Ljiljana Stevković, Sanja Ćopić

Sledeća konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju, koja nosi naziv *Beyond Punitiveness: Crime and Crime Control in Europe in a Comparative Perspective*, održaće se u Budimpešti (Mađarska) od 4. do 7. septembra 2013. godine, a više informacija se može pronaći na internet stranici Evropskog udruženja za kriminologiju www.esc-eurocrim.org.

*Ljiljana Stevković
Sanja Ćopić*

Prikazi knjiga

TEMIDA
Mart 2013, str. 173-178
ISSN: 1450-6637

Alenka Šelih, Aleš Završnik (eds.)

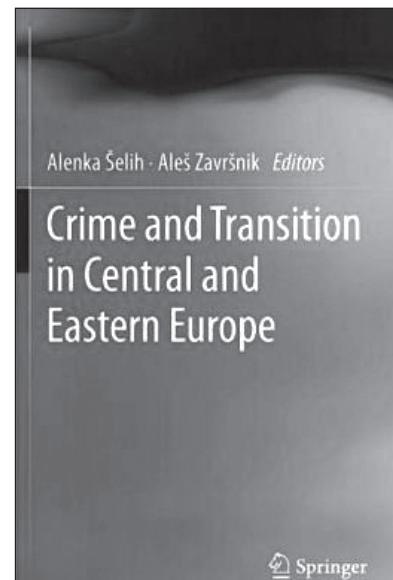
Crime and transition in Central and Eastern Europe

(Kriminalitet i tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi)

Springer, New York, Heidelberg, Dordercht, London, 2012, 282 str.

Tokom poslednje dve decenije kriminalitet u zemljama Centralne i Istočne Evrope bio je predmet brojnih istraživanja koja su problemu pristupala sa različitih aspekata. Publikacija *Crime and transition in Central and Eastern Europe (Kriminalitet i tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi)* po prvi put pruža „pogled iznutra“ na kriminalitet u ovim zemljama u poslednjih 20 godina i njegove specifičnosti u vezi sa tranzicijom. Inicijativa za okupljanjem stručnjaka koji će, kroz svoje neposredno iskustvo i na osnovu raspoloživih naučnih saznanja, izvršiti iscrpnju analizu kriminaliteta u duhu društveno-političkih promena koje prate tranziciju, potekla je od ko-urednice publikacije Alenke Šelih, profesorke emeritus na Pravnom fakultetu (Univerzitet u Ljubljani) i članice Slovenske akademije nauka i umetnosti, kao i istaknutih kriminologa Instituta za kriminologiju Pravnog fakulteta Univerziteta u Ljubljani. Publikacija okuplja 16 autora i autorki iz Slovenije, Poljske, Češke Republike, Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, sa izuzetnim međunarodnim i nacionalnim iskustvom u oblasti pravnih nauka i kriminologije.

Knjiga je podeljena na pet tematskih celina. Nakon uvodnog izlaganja o kriminalitetu u zemljama Centralne i Istočne Evrope, zasnovanog na komparativnoj analizi, prikazane su svojevrsne studije slučaja pojedinih oblika kriminaliteta, koji su specifični za post-socijalističku tranziciju, potom analiza uticaja

medija na percepciju i strah od kriminaliteta. U nastavku, posebna pažnja je posvećena analizi kaznene politike i upotrebe savremene tehnologije u kontroli kriminaliteta, kao i pojavnim oblicima kriminaliteta koji su se pojavili sa tranzicijom, ili su pak pretrpeli izvesne promene u tom periodu: trgovina ljudima, maloletnička delinkvencija, korupcija, organizovani i ekonomski kriminalitet. Na samom kraju, analiza tranzicije i kriminaliteta zaokružena je teorijiskom političko-filozofskom raspravom o značenju pojma tranzicija i karakteristikama ovog društvenog procesa.

U prvom poglavlju pod nazivom *Changes in crime and crime control (Promene u kriminalitetu i kontroli kriminaliteta)* urednica publikacije, Alenka Šelih, vrši komparativnu analizu trendova kriminaliteta i kriminalne politike u zemljama Centralne i Istočne Evrope tokom post-socijalističke tranzicije. Pri tome autorka posebno analizira društvene promene koje su poslednjih 20 godina imale uticaj na kriminalitet. Svoju analizu Šelih završava konstatacijom da budućnost ovih zemalja čeka odgovor na pitanje da li će u suprotstavljanju kriminalitetu biti potrebna represivnija ili humanija kriminalna politika. Prema mišljenju Šelih, bila bi srova ironija traganja za odgovarajućim pristupom ukoliko bi se standardi poštovanja ljudskih prava u okviru krivičnopravnog sistema, koji su u zemljama Centralne i Istočne Evrope postignuti poslednjih 20 godina, žrtvovali zbog represivnije i ka uspehu orijentisane kaznene politike.

Strah od kriminaliteta, kriminalna politika kao političko pitanje i uticaj medija na javnu percepciju kriminaliteta, kao tri ključna fenomena koja su usko povezana sa kaznenom politikom i kao takva predstavljaju novinu u zemljama regionala, predmet su analize drugog poglavlja koje nosi naziv *Politics, media and fear of crime (Politika, mediji i strah od kriminaliteta)* čiji su autori Anna Kossowska, Konrad Muczkowski, Witold Klaus, Irene Rzeplinska i Dagmara Wozniakowska-Fajst iz Instituta za pravne studije Akademije nauka Republike Poljske. U radu se sa jedne strane naglašava „politicacija kriminaliteta“ koja se ogleda u tome da je borba protiv kriminaliteta postala centralno pitanje političkih programa svih političkih partija regionala. Sa druge strane, ističe se neposredni ili posredni uticaj liberalizacije i komercijalizacije medija na kreiranje kaznene politike u ovim zemljama. Ovo je ilustrovano primerom Poljske na kojem je objašnjena uloga medija u kreiranju percepcije kriminaliteta od strane primalaca medijskih sadržaja i sa tim povezano razvoj straha od kriminaliteta, što je dovelo do kreiranja represivnije kaznene politike u periodu post-socijalističkih promena.

Tri fenomena analizirana u drugom poglavlju pronašla su svoje mesto i u narednoj tematskoj celini knjige pod nazivom *Surveillance, policing and penal policy* (*Nadzor, policijska kontrola i penalna politika*). Pitanjem ekspanzije nadzora i primene visokotehnoloških sredstava u te svrhe u svom radu bavi se Aleš Završnik, istraživač na Institutu za kriminologiju Pravnog fakulteta u Ljubljani. Kroz svoju analizu Završnik ukazuje da je transformacija formalne kontrole, sa isključivo policijskog nadzora na nadzor zasnovan na primeni visoke tehnologije, koincidirala sa političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim promenama u regionu. Autor je u radu predstavio neke od očiglednih i izvanrednih primera transformacije državne kontrole i nadzora, poput kontrole na državnim granicama gde se sa post-socijalističkim promenama fokus pomera sa prevencije odlaska stanovništva, ka implementaciji odgovarajućih regulatornih mehanizama za rešavanje problema ilegalnih imigranata. U nastavku je prikazana kratka analiza istorijskog konteksta nadzora u regionu, sa naglaskom na policijskom nadzoru u ime „zaštite nacionalne bezbednosti“ u periodu socijalističkog režima i uloge policije kao centralnog nadzornog subjekta u ratnim sukobima na Balkanu.

Reforma policijskih snaga, kao centralnih subjekata socijalne kontrole u totalitarnom socijalističkим režimu, bila je jedan od primarnih zadataka sa kojima su se zemlje regiona suočile tokom procesa tranzicije. U radu pod nazivom *Policing organized crime: A paradox of transition? (Policijska kontrola organizovanog kriminala: paradoks tranzicije?)* Primož Gorkič sa Pravnog fakulteta u Ljubljani na primeru borbe protiv organizovanog kriminaliteta ukazuje na paradoks sa kojim su se suočile zemlje regiona u pogledu reforme policije. Naime, sa jedne strane, pred policijske snage postavljen je zahtev za demokratskim principima prilagođenom policijom koja je u službi građana i čiji je rad transparentan i profesionalan, dok su se države istovremeno suočavale sa organizovanim kriminalitetom i potrebotim što organizovanije i što efektivnije politike njegovog suzbijanja. Nakon pregleda reforme policije u odabranim zemljama Centralne i Istočne Evrope i detaljne analize novih mera za borbu protiv organizovanog kriminaliteta, koje su države, koje imaju tendenciju za članstvom u EU, morale da ratifikuju i implementiraju, Gorkič zaključuje da se u borbi protiv organizovanog kriminaliteta u svim zemljama regiona primenjuju iste one represivne mere koje su bile karakteristične za postupanje policijskih snaga totalitarnog socijalističkog režima, a koje su istovremeno bile predmet reformi. Za neku dalju diskusiju i analizu autor postavlja pitanje da li

je uopšte moguće razviti politiku suzbijanja teških oblika kriminaliteta koja će biti u skladu sa zahtevom za demokratskom kriminalnom politikom?

Penalni populizam, kao aktuelni problem savremene kaznene politike, predmet je rada pod nazivom *Penal policy, crime and political change (Penalna politika, kriminalitet i političke promene)* autora Miklos Levay-a sa ELTE Univerziteta u Budimpešti. Na samom početku Levay ukazuje na oscilacije u kaznenoj politici poslednjih 20 godina u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Naime, sa početkom tranzicije ove države su se suočavale sa ekspanzijom kriminaliteta, uz istovremeno opadanje primene kazne zatvora. Početkom novog milenijuma došlo je do promena koje su i danas predmet rasprava istaknutih kriminologa i pravnika kako Evrope, tako i sveta. Naime, kako navodi Levay, u tom periodu je u zemljama regionala došlo do pooštravanja kaznene politike uprkos evidentnom opadanju stope kriminaliteta. Tragajući za razlozima prihvatanja populističke kaznene politike autor još jednom naglašava uticaj političkih i socijalnih promena kako na sam kriminalitet, tako i na politiku njegovog suzbijanja. U vezi sa tim Levay zaključuje da je upravo politički sistem taj koji determiniše kaznenu politiku koja je, sa druge strane, postala značajno političko pitanje ne samo u Mađarskoj, nego i u ostalim državama Centralne i Istočne Evrope.

Četvrto poglavje pod nazivom *Emerging types of crime (Novi oblici kriminala)* bavi se detaljnije specifičnostima trgovine ljudima, maloletničke delinjavci, korupcije, organizovanog i ekonomskog kriminaliteta u tranziciji. Martin Cejp sa Fakulteta društvenih nauka i Pravnog fakulteta Univerziteta Čarls i Miroslav Scheinost iz Instituta za kriminologiju i socijalnu prevenciju iz Češke Republike se bave analizom organizovanog i ekonomskog kriminaliteta koji, iako su bili prisutni u periodu socijalizma, prema mišljenju autora nikada nisu doživeli tolike razmere kao 20 godina nakon promena. Nakon kratkog pregleda istorijskog razvoja, prikazana je detaljna analiza ekonomskog i organizovanog kriminaliteta u Češkoj Republici. Autori ističu ključnu razliku u strukturi izvršilaca organizovanog kriminaliteta u periodu pre tranzicije i u savremenoj Češkoj. Naime, za razliku od perioda pre početka procesa tranzicije, kada su izvršioci organizovanog kriminaliteta bili isključivo Česi, savremeni organizovani kriminalitet u ovoj državi ima internacionalni karakter u smislu dominacije stranih državljana kao izvršilaca. Na samom kraju autori izražavaju zabrinutost da postojeća ekomska kriza može dodatno doprineti ekspanziji ilegalnih tržišta i poslovanja organizovanih kriminalnih grupa.

U radu pod nazivom *Corruption as a metaphor for societies in transition (Korupcija kao metafora za društva u tranziciji)* Velinka Grozdanić i Igor Martinović

sa Pravnog fakulteta u Rijeci kroz analizu nedostataka post-socijalističkih društava pokušavaju da pronađu odgovor na pitanje šta je to što pogoduje porastu korupcije u centralno i istočno evropskim državama u periodu tranzicije. Autori su najpre prikazali ključne karakteristike korupcije u Češkoj Republici, Mađarskoj, Poljskoj i državama bivše Jugoslavije. Pri tome, poseban akcenat je stavljen na doprinos ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji nepovoljnoj ekonomskoj situaciji, a samim tim i razvoju korupcije, kako u državama neposredno pogođenim konfliktima, tako i u državama u okruženju. U nastavku rada Grozdanić i Martinović kroz iscrpnju kritičku analizu korupcije u Hrvatskoj ukazuju na pozitivne trendove koji se ogledaju u implementaciji pravnog i organizacionog okvira za koji autori prepostavljaju da će biti efikasniji u borbi protiv korupcije.

U ovoj publikaciji svoje mesto pronašao je i rad Vesne Nikolić-Ristanović redovne profesorke sa Fakulteta za specijalnu edukaciju u rehabilitaciju u Beogradu, direktorce Viktimološkog društva Srbije i predsednice Evropskog udruženja za kriminologiju pod nazivom *Human trafficking between profit and survival (Trgovina ljudima između profita i preživljavanja)* u kojem je autorka ukazala na ulogu socijalnih i ekonomskih promena, kao i ratnih sukoba i geografskog položaja srednje i istočno evropskih država u pojavi i porastu trgovine ljudima u ovim državama. Pri tome, za razliku od brojnih istraživanja i radova u kojima je akcenat na žrtvama trgovine ljudima, Nikolić-Ristanović problemu pristupa iz perspektive izvršilaca ovog krivičnog dela i na taj način zastupa više kriminološki, nego viktimološki pristup. S obzirom na autorkino bogato istraživačko iskustvo ovog problema, rad je upotpunjjen rezultatima istraživanja trgovine ljudima. Kroz iscrpnju analizu karakteristika trgovine ljudima u Srbiji i posebno ličnih i kriminoloških karakteristika trafikera, čitaocu se po prvi put pruža mogućnost sagledavanja problema trgovine ljudima u regionu iz drugačije perspektive.

Poslednji rad u ovom poglavlju autorke Hajrije Sijerčić-Čolić sa Pravnog fakulteta u Sarajevu nosi naziv *Juvenile delinquency and juvenile justice in transition (Maloletnička delinkvencija i maloletničko pravosuđe u tranziciji)*. Na samom početku, kroz prikaz trendova maloletničke delinkvencije u regionu, autorka ističe relativno stabilnu dinamiku, u smislu odsustva porasta kako maloletničke delinkvencije tako i primene represivnijeg pristupa prema maloletnim delinkventima. Međutim, ono što zabrinjava stručnjake, prema navodima Sijerčić-Čolić, jeste recidivizam maloletnih delinkvenata, grupno vršenje krivičnih dela i sve češća primena nasilja. Prema mišljenju autorke to sa sobom povlači dilemu u pogledu društvene reakcije – da li se orijentisati na primenu

represivnijih mera ili zadržati na „ka najboljem interesu deteta“ usmerenom pristupu. Na samom kraju rada Sijerčić-Čolić zaključuje da jedino efektivan i efikasan pristup problemu maloletničke delinkvencije u zemljama regionala može biti onaj koji je baziran na pomoći, rehabilitaciji, socijalnoj reintegraciji i principima restorativne pravde.

U poslednjem poglavlju publikacije, koje nosi naziv *Deconstruction transition(s) (Dekonstrukcija tranzicije)*, Zoran Kanduč se bavi pitanjem da li su pozitivne i negativne strane tranzicije iz socijalizma u kapitalizam u centralno i istočno evropskim zemljama dovele do progresa ili istorijske regresije unazad. Prema navodima autora tranzicija u zemljama regionala je bila put iz lokalizovane krize socijalizma ka strukturalnoj krizi globalne kapitalističke ekonomije. U obrazloženju ove tvrdnje Kanduč se još jednom osvrće na negativne aspekte tranzicije, koji se ogledaju u normalizaciji korupcije, gubljenju solidarnosti i jačanju socijalnih nejednakosti.

Publikacija *Crime and transition in Central and Eastern Europe (Kriminal i tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi)* predstavlja izuzetnu riznicu saznanja o kriminalitetu i tranziciji, kao i međusobnom odnosu ove dve pojave. Njena izuzetna vrednost proizilazi upravo iz činjenice da su tekstovi delo stručnjaka koji potiču iz istočno i centralno evropskih zemalja, čime je po prvi put problem tranzicije i kriminaliteta u ovim zemljama analiziran iz naučno i lično zasnovane perspektive pravnika i kriminologa, iz država koje predstavljaju prostorni okvir analize. S obzirom na iscrpnu analizu ova dva međusobno povezana fenomena publikacija *Crime and transition in Central and Eastern Europe (Kriminal i tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi)* može biti od koristi svima koji se na bilo koji način bave proučavanjem i efektima tranzicije, kao i svima onima koji se bave problemom kriminaliteta. Pri tome, iako je fokusirana na odnos tranzicije i kriminaliteta u centralno i istočno evropskim zemljama, knjiga je preporučljiva stručnjacima kako iz cele Evrope tako i na globalnom nivou, bilo za komparativnu analizu kriminoloških posledica tranzicije, ili pak kao osnova za iznalaženje adekvatnih mehanizama za suprotstavljanje kriminalitetu u obliku i obimu u kojem se pojavio nakon post-socijalističkih promena.

Ljiljana Stevković

Prikazi knjiga

TEMIDA
Mart 2013, str. 179-184
ISSN: 1450-6637

Ljupka Kovačević, Marija Perković, Staša Zajović (ur.) **Ženski sud: feministički pristup pravdi**

Anima – Centar za žensko mirovno obrazovanje, Kotor, Žene u crnom, Beograd, 2011, 208 str.

Knjiga „Ženski sud – feministički pristup pravdi“ u izdanju Žena u crnom i Anime (2011) predstavlja svojevrsnu agitaciju osnivanja Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije kao alternativnog, neinstitucionalizovanog i neformalnog suda. Osnovni cilj osnivanja takvog suda nalazi se u uspostavljanju individualne, kolektivne i socijalne odgovornosti država, vlada i građana za patnje koje su pretrpele žene sa prostora bivše Jugoslavije u periodu od 23. septembra 1987. godine, kada je održana VIII sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, do 05. oktobra 2000. godine, kada je srušen režim Slobodana Miloševića.

Osnivanjem Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije traži se odgovornost za zlodela uzrokovana: progonima drugačijih, prisilnim mobilizacijama, piramidalnim bankama, siromaštvo, bedom, švercom, korupcijom, sex trafficking-om, prostitucijom, govorima mržnje, ratno-huškačkom propagandom, zloupotrebo obrazovnog sistema, proizvodnjom nacionalizma, proizvodnjom rasizma, egzodusom mladih, itd. Traži se odgovornost za pomenuta dela na teritoriji Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Kosova.

U opštem okviru ideja ženskog suda predstavlja alternativni način ostvarivanja tranzicione pravde, nastale na uverenju da klasične metode restitutivne pravde nisu dovoljno prikladne ili efikasne da smire i zadovolje patnju žena tokom perioda njihovog nipodaštavanja. Ženski sud, prema urednicama

knjige „Ženski sud – feministički pristup pravdi“, predstavlja vid epistemiološke neposlušnosti žena na kom se, ženskim telom, govorom, pesmom i igrom, razotkriva patnja o kojoj se čuti i žensku populaciju sa kranje crte društva kata-pultira u prvi plan, kao ženu koja se ne boji, koja priča, koja se buni, koja traži odgovornost. Shodno tome, osnivanje *Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije* urednice knjige vide kao jedino rešenje problema uzrokovanih negacijom ženskih prava u okvirima totalitarnih balkanskih režima u periodu devedesetih godina 20. veka. Ekskluzivnost takvog rešenja izrasla je na nezadovoljstvu institucionalnim pravnim sistemom, kao sistemom podložnom manipulacijama, političkim pritiscima i potrebama elita na vlasti.

Drugim rečima rečeno, *Ženski sud na prostoru bivše Jugoslavije* samo je teritorijalno-određena formalizaciju opšte ideje ženskog suda, kao mesta na kom žene mogu da svedoče o svojim iskustvima nasilja i traže pravdu. Svoje prvo pojavljivanje u javnosti takva vrsta sudova ostvaruje 1992. godine kada je osnovan Ženski sud u Pakistanu. Od tada pa do danas održano je oko četrdeset sudova širom sveta, sa izuzetkom Amerike. Osnovna pitanja kojima se bave ovi sudovi su: otkrivanje ratnih zločina nad ženama, nasilja i zločina nad ženama u ime običajnog prava i religije, militarističko nasilje nad ženama i nad celokupnim stanovništvom, ekonomsko nasilje, kršenje radnih prava žena, nasilje nad ženama u porodici, zloupotreba reproduktivnih prava žena, zločini nad starosedelačkim stanovništvom, specifično političko nasilje, otpor žena.

Sama knjiga „Ženski sud – feministički pristup pravdi“ ima 208 strana, koje su podeljene na četiri poglavlja, uz dodatak pojmovnika i literature. U prvom poglavlju obrađuju se pitanja koncepta ženskih sudova i važnosti njihovog osnivanja. U tom delu knjige obrazlaže se način delovanja ženskih sudova i opisuju načini prezentacije ženskih iskustava. Kolorit prvom poglavlju daje kratak prikaz programa rada dvadesetak ženskih sudova koji su se već odigrali. Posebnu notu pružaju preneta svedočenja žena koje su se pojavile za govornicama ženskih sudova. Teorijsko zaokruživanje prvog dela ostvaruje se u prikazima feminističkih pristupa pravdi, obrazlaganju feminističke etike brige i naglašavanje feminine percepcije sveta. Karakteristično, ne samo za prvi deo, već za celu knjigu, je to što je svako potpoglavlje potpisano ličnim imenima urednica/ka, čime se stvara osećaj prenošenja bliskosti i brige, što je u skladu sa osnovnim načinom funkcionisanja ženskih sudova, jer ženski sudovi su apeli za moralnošću koja se ostvaruje u brizi za svu našu decu, brizi kao osećaju, kao povezanosti, kao načinu komunikacije.

U drugom poglavlju opisuju se muški zločini nad ženama, koji se čine u vreme rata i mira. U njemu je nameravana da se pruži socijalna slika ženskog tela, definiše funkcija silovanja i demistifikuju razlozi za odigravanje silovanja primarno u ratu, a potom i miru. U skladu sa idejom ženskog suda, kao scene na kojoj žene pričaju, u ovom delu knjige, iznose se potresne priče žrtava silovanja u koje su urednice/ci integrisali zahtev za obelodanjivanjem svakog ruženja ženskog tela, jer smatraju da jedino strahotnije od samog čina silovanja je čutanje o njemu. Poglavlje se završava citiranjem delova Rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija o potrebi za zaštitom žena tokom oružanih sukoba, što, prema vrsti argumenatacije, percepiramo kao nedoslednu nadgradnju praktičkog pristupa problemu. Viđenja smo da je iznošenjem tih akata došlo do ublažavanja emocija koje je skandalom, kao oblik prezentacije, trebalo da izazove.

Treće poglavlje predstavlja odu ženskim grupama i pojedinim ličnostima koje su, u dvadeset godina dugo tradiciji rada ženskih sudova, imale značajnu ulogu u takvom vidu ostvarivanja restitutivne pravde žena. Četvrto poglavlje nominalno (naslovom) je određeno kao obrazlaganje načina i metoda realizacije tranzicione pravde, što se čini da metodološki nije izvedeno do kraja. Naime, negativnom kritikom institucionalnih metoda na međunarodnom i nacionalnom nivou, pokušano je da se pruži veća legitimacija ideji ženskih sudova kao alternativnog pristupa pravdi. Osporavanje uspeha jednog (u ovom slučaju institucionalnog) ne proizvodi legitimnost drugog (u ovom slučaju neinstitucionalnog rešenja), posebno zato što se pokušaj legitimizacije ideje ženskih sudova bazira na nekim pogrešnim podacima¹ izvesnoj nedostrosti u prenošenju² i prikazima nepotpune liste narodnih tribunala.³

Filozofsku podlogu ideji ženskih sudova urednice knjige iskazale su u povezanosti između tih i Raselovog suda, kojima su, laičkim učitavanjima Bodrijara, Deride i Levinasa, pokušali da obezbede značajniji teorijski osnov. U

¹ Npr. sa namerom da se pokaže tromost međunarodnih institucija, kao jedan od važećih međunarodnih mehanizama pominje se Stalni međunarodni sud pravde koji više ne postoji.

² Ovo se odnosi na selektivan izbor prakse sudova za ratne zločine, osnovanih u skladu sa Statutom Međunarodnog tribunalna za bivšu Jugoslaviju na teritoriji Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U tom delu, urednice su izdvojile presude koje idu u prilog tvrdnjama o nezadovoljavanju pravde pred institucionalnim okvirima, čime su negirale ostatak značajnog dela prakse.

³ Najtipičniji primer narodnih tribunala, u kojima je za 11 godina postojanja procesuirao 2.000.000 lica, su Gačača tribunali u Ruandi, na kojima je, između ostalog, suđeno i za silovanja. Takvi, uspešni primjeri rešavanja tranzicione pravde, izostali su iz prikaza.

određenom segmentu takva primena je izvršena nedosledno, čime je ostvareno, možda ne uvek adekvatno, mešanje filozofija marksizma, poststrukturalizma i filozofije egzistencije. Samo delo je pravnički nedovoljno potkovano, jer su pokušaju da stradanja žrtava okarakterišu kroz činjenje klasičnih krivičnih dela, urednice izvele nedoslednu pravnu kvalifikaciju i, pogrešnom denotacijom krivičnih dela, stavili znak pitanja ispred svoje stručnosti i pozvanosti da o određenim temama pišu.⁴ Nedovoljna tačnost uočljiva je u pokušaju terminološkog razgraničenja reči tribunal i sud, gde se tribunal posmatra kao nešto formalnije i institucionalizovanije, a sud kao određeno neformalno okupljanje. Takav stav u direktnom je sukobu sa, recimo, idejom podele vlasti i saglasnošću akademske zajednice o viđenju tribunala kao opšte oznake raznovrsnih i raznorodnih procesa. Ono što, pak, proizilazi iz konteksta ženskog suda i čime ideja ženskog suda više odgovara ideji tribunala je da on funkcioniše kao plenum u kom žene nemaju isključivu ulogu svedokinja, već su one i „umetnice“ koje, kroz snažan vizuelni i poetski iskaz izražen pesmom, horskim pevanjem, igrom, performansom i ručnim radom, lični doživljaj pretvaraju u politički i imenuju ga čuvarom ženskog zajedništva, te shodno „porađaju“ komunalni otpor ugnjetavanju.

Na stranu sa određenim teorijskim problemima, mora se zapaziti da celo delo u izvesnoj meri prati agresivna aktivistička metodologija koja zahteva, traži, insistira na promeni celokupnog pravnog sistema, gašenju običajnih normi i donošenju novih zakona koji će pripremiti rađanje novih svesti. Možda nije u potpunosti u skladu sa pretpostavljenom ženskom, dakle miroljubivom prirodnom, postavljanje zahteva za tranzicionom pravdom udaljenijom od restitutivne, a bližoj retributivnoj. Traži se smeštanje patnje u određeni kontekst koji, zbog primarno ličnog, gubi istorijski legitimitet. Knjiga „Ženski sud – feministički pristup pravdi“ ne otkriva tačan način delovanja ženskih sudova na društvo, već se stvara utisak da, putem iskorišćavanja sredstava masovne komunikacije, dizanjem buke i primenom popularne aktivističke metodologije, ženski sudovi treba da nesistematično i neorganizovano vrše napad na sistem društva, s verom da što više glasova bude čuto, to isto društvo neće moći da ne reaguje. Kulminacija pristupa je u konačnom zahtevu za produbljinjem i transformacijom ljudskih u ženska prava.

⁴ Tako, na primer, urednice/ci govore o zločinima protiv humanosti, pri čemu se misli na zločine protiv čovečnosti.

No, bez obzira na primarno aktivistički karakter dela, te njegove delimične nepreciznosti, sama knjiga budi određenu dozu simpatija. Jer upravo takva, u neku ruku povremeno nezgrapna i provokativna, knjiga „Ženski sudovi – feministički pristup pravdi“ je vrlo živa i, kao sama ideja koju nosi, ona je vidljiva kreacija civilnog društva, koje kritikom postojećeg, muškog diskursa, traži novi, ženski. Pod novim diskursom smatra se diskurs brige, oslobođenosti od pravila i usmerenosti ka pravdi. Upravo zbog toga, zbog dijaloga koji može da se vodi sa ovim delom, osećaja koji budi i reakcije koje izaziva, knjiga „Ženski sudovi – feministički pristup pravdi“ je vredna čitanja.

Danijela Barjaktarović

Poziv na saradnju i pretplatu

TEMIDA je časopis o viktimizaciji (stradanju), ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2013. godinu su: broj 2. – **Viktimizacija osoba sa mentalnim smetnjama** (rok za predaju radova je 1. april 2013. godine); broj 3. – **Preplitanje viktimizacije i kriminalizacije** (rok za predaju radova je 1. septembar 2013. godine); Broj 4. – **Interkulturalni kontekst i viktimizacija** (rok za predaju radova je 1. novembar 2013. godine). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Radovi (članci i prikazi) se dostavljaju u elektronskoj formi prema priloženim tehničkim uputstvima na e-mail: vds@eunet.rs.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: **naslov rada, ime i prezime autora/autorka, apstrakt** (do 150 reči) i **4-5 ključnih reči**.
 - 2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.
Primer: Petar PETROVIĆ*
 - 2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.
3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:
Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)
Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)
Podnaslov 2 (slovo abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

Primer:

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu..... u Beogradu. E-mail: nikola@primer.net

Službe koje pružaju pomoć žrtvama

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

4. Koristiti harvardski sistem citiranja. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavlivanja i broj strane.

Primer: (Christie, 2005: 28).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Boom, Kuijpers, 2012). Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak „i dr.“ (npr. Shapland i dr., 2009).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. H. Jones, R. Jones, 2003).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati „prema“ (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012). U tom slučaju radove bi trebalo poređati hronološki prema godini kada su objavljeni.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasнике.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012.

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati – dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja – dostupno na: a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju Internet izvori u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Molimo Vas da vodite računa i da pravilno koristite intelektualnu svojinu drugih autorki i autora prilikom iznošenja navoda, rezultata istraživanja, ali i grafičkih prikaza iz njihovih tekstova. Temida podleže **kontroli na plagijarizam** i nalazi se u **DOI (Digital Object Identifier) bazi i u Srpskom citatnom indeksu (SCIndeks)**.

Promena nekoliko reči iz rečenice originalnog autora ili autorke, kao i promena redosleda reči u njihovim rečenicama predstavlja plagijarizam ukoliko se taj autor ili autorka ne citiraju.

Kada se parafrazira neki deo teksta drugog autora ili autorke trebalo bi reprodukovati tačno značenje njihovih ideja, ali ih izraziti kroz sopstvene reči i drugačiju strukturu rečenica.

Npr. Nedovoljno dobri mehanizmi prepoznavanja su najverovatniji razlog malog broja zabeleženih žrtava starosti ispod 18 godina (Nikolić-Ristanović, 2009).

Isto pravilo važi i za slučaj da se pozivate na navode nekog istraživanja:

Npr. Istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini pokazalo je da skoro svaka druga žena trpi psihičko nasilje (Nikolić-Ristanović, 2010).

Ukoliko je jedini način da izrazite navode drugog autora ili autorke doslovno citiranje njihovih reči, neophodno je da te rečenice stavite pod znake navoda, a da u zagradi pored imena autora/autorke i godine u kojoj je rad objavljen, navedete i broj strane na kojoj se te rečenice nalaze u njihovom tekstu.

Npr. Autorka navodi da „manji broj maloletnih žrtava verovatno više govori o slabim mehanizmima prepoznavanja“ (Nikolić-Ristanović, 2009: 255).

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

Prikaz treba da bude obima do 6 strana kucanog teksta duplog proreda, font Times New Roman 12.

Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

Preplata

Cena pojedinačnog primerka je 750 dinara. Preplata za 2013. godinu iznosi za pojedince 3.000 dinara i 10.000 dinara za institucije. Cena pojedinačnog primerka za inostranstvo je EUR 30. Za inostranstvo preplata iznosi EUR 60 za pojedince, odnosno EUR 120 za institucije. U vezi preplate molimo Vas da se obratite Redakciji.

Časopis je dostupan u elektronskoj formi na: www.vds.org.rs, www.nauka.gov.rs i www.doiserbia.nb.rs

Call for papers and subscription

Temida is the peer reviewed journal on victimization, human rights and gender, which is accredited as an academic journal by Serbian Ministry of Science. Papers are mainly published in Serbian. Papers written in other languages are either translated in Serbian or published in the language they are written in.

Topics for 2013 include: No 2 – **Victimisation of persons with mental disabilities** (submission deadline: April 1, 2013), No 3 – **Victimisation and offending overlap** (submission deadline: September 1, 2013), No 4 – **Intercultural context and victimization** (submission deadline: November 1, 2013).

Contributions not specifically dedicated to these themes, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the indicated terms. Manuscripts should be submitted by e-mail: vds@eunet.rs.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Technical instructions for authors of articles

1. Contributions should not exceed 20 pages typed in double line spacing. The recommended font type is Times New Roman 12.
2. First page should contain: **the title, the author's name, abstract** (up to 150 words) and **4-5 key words.**
 - 2.1 After the author's surname put the footnote that should contain the name of the institution where the author works, academic title, and e-mail. In case of multiple authors, specify data for each co-author separately.
 - 2.2 The abstract must clearly state the problem and the purpose of the paper, as well as the main topics that will be covered.
3. Subheadings should be written in the following way:

Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)

Sub-Heading 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Sub-Heading 2 (alphabet letter in the bracket, Times New Roman, 12, Regular)

Example: **Victim support services**

Categories of the users

a) Women and children

4. Please use the Harvard referencing system. At the end of citation you should open a bracket and give the author's surname, the year of publication and page number.
Example: (Christie, 2005: 28).

* Dr Petar Petrović is docent at the Faculty... in Belgrade. E-mail: petar@example.

When there are two or three authors they should be separated with a comma (e.g. Boom, Kuijpers, 2012).

When there is more than three authors, after the surname of the first author add "et al." (e.g. Shapland et al., 2009).

In case that two authors share the same surname add the first letter of their first name (e.g. H. Jones, R. Jones, 2003).

When a secondary source is cited, add "according to" (e.g. Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If there are multiple papers of different authors in the same bracket, they should be separated with a semicolon (e.g. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012).

In that case the papers should be mentioned chronologically according to the year of publishing.

4.1. Footnotes should contain only brief accompanying comments, law articles and Official Gazzetes.

4.2. Foreign names should be written originally.

5. If the pictures and tables are included, please make a reference to them at the proper place, E.g. (Table 2)

Please give the titles above the pictures/tables.

Example: **Table 1.** Structure of victimization by gender

6. It is necessary to enclose the list of the **literature** at the end of the paper. List all the references in alphabetical order, according to the first author's surname. A list of references should contain:

For books: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the book (italic), place of publication and publisher.

E.g. Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

For book chapters: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), chapter title, In: initial, surname of the editor followed by ed. in the bracket, title of the book (italic), place of publication, name of publisher and the page numbers of the chapter.

E.g. Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. London and New York: Routledge, pp. 21-36.

For journal articles: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the article, title of the Journal (italic) and page numbers of the article.

E.g. Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, pp. 27-32.

For documents accessed by internet: give the electronic address and the date you accessed the source.

E.g. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, page accessed 5. 10. 2012.

Prior to the web page there can be the author's name (if known) and the title of the text. In this case, in front of the web page write – available at:

For laws: next to the name of the law, mention the Official Gazette in which it was published.

E.g. Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

For conference papers: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title, name of the conference (in italics), page number in the book of abstracts (in the bracket), place of publication, name of the publisher.

E.g. Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

For magazine articles: surname and initials of the author, year and day of publication in the bracket, headline, newspaper name, page number.

E.g. Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, p. 5.

It is possible to specify the web edition of the newspaper, when instead of the page you can write – available at: and then web site address and the date of accessing the site.

Additional note: In the reference list there must not be bibliographic items that are not mentioned in the text, and should be all the items that are mentioned in the text, including laws, reports but also web pages (which go into a separate section called Internet sources within the Bibliography).

7. Be sure to attach the title, abstract and keywords in English at the end of the manuscript.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Please be sure to properly use the intellectual property of other authors during the presentation of statements, research results, and graphics from their texts. The journal Temida is a subject of plagiarism **control** and is located in the **DOI (Digital Object Identifier) database** and in the **Serbian Citation Index (SCIndeks)**.

Changing a few words from the sentence of the original author, as well as changing the order of words in their sentences is plagiarism if the author is not cited.

When you paraphrase a text of another author you should reproduce the exact meaning of their ideas, but express them through your own words and with a different sentence structure:

E.g. Lack of good mechanisms of recognition is the most probable cause for the small number of identified victims under the age of 18 years (Nikolic-Ristanović, 2009).

The same rule applies in the case when you wish to refer to the assertion from another research:

E.g. The survey of domestic violence in Vojvodina has shown that almost every second woman suffered psychological abuse (Nikolic-Ristanović, 2010).

If the only way to express the assertions of another author is to quote their words, you must put these sentences in quotation marks, and indicate the page number on which these sentences are located in their text in the bracket next to the names of the authors and the year in which their paper was published:

E.g. The author states that "a smaller number of minor victims probably speaks more of a poor mechanism of identification" (Nikolić-Ristanović, 2009: 284).

Technical instructions for authors of reviews

The review should not exceed 6 pages typed in double line spacing. Recommended font is 12 point Times New Roman.

Title of the review should include:

Book review: title of the book in original, translation of the book title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

Conference review: title of the conference in original, translation of the conference title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), place and date of conference.

Papers should not be already published neither submitted for publishing at some other place.

Subscription

Price for single copy is 750 Dinars. Annual subscription in the year of 2013 is 3000 Dinars for individuals and 10 000 Dinars for institutions. Price for single copy for abroad is 30 EUR. Annual subscription rates for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : часопис о виктимизацији, људским правима и
роду / главна и одговорна urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj изашао 1997. године

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335